Erdélyi László

A MAGYAR LOVAGKOR

HISTORIA INCOGNITA

(Az elfeledett magyar társadalomtudományok tára)

III. SOROZAT: ZSEBKÖNYVEK

(Szerkesztő: Bárány Attila)

1. Komjáthy István: *A tehetségkutatás magyar módja*
2. Váczy Péter: *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*
3. Áldásy Antal: *Címertan*
4. Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*
5. Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*
6. Horváth Barna: *Az erkölcsi norma természete*
7. Hóman Bálint: *A magyar városok az Árpádok korában*
8. gróf Zichy István: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*
9. Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*
10. Erdélyi László: *A magyar lovagkor*

Erdélyi László

A MAGYAR LOVAGKOR TÁRSADALMA ÉS MŰVELŐDÉSE

1205–1526

A MAGYAR LOVAGKOR NEMZETSÉGEI

1200–1408

ATTRAKTOR
Máriabesnyő – Gödöllő
2013

Eredeti megjelenés:

A magyar lovagkor társadalma és művelődése.
A szerző kiadása (Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.
nyomása) é.n. [1932.]

A magyar lovagkor nemzetségei. A Szent István-Társulat
kiadása. Budapest, 1932.

A kötetet szerkesztette: Bárány Attila.

Címlapterv: CsumP Stúdió

ISSN 1786-4070
ISBN 978-615-5257-20-9

Felelős kiadó az Attraktor Kft. ügyvezetője.
A nyomdai munkákért felel a Monobit Nyomda Kft. ügyvezetője.

A MAGYAR LOVAGKOR TÁRSADALMA ÉS MŰVELŐDÉSE

1205–1526

ELŐSZÓ

„Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben" címmel már 1907-ben feldolgoztam és közrebocsátottam azt a kincsesbányát, amelyet Szent István, Szent László, Kálmán törvényei s az I., II. esztergomi zsinatok határozatai nyújtanak. A XI. századi állapotokra, amelyek a XII. században is folytatódnak, megbecsülhet[et]lenek ama törvények, kivált ha meggondoljuk, hogy a magyar királyok első két századában, főleg az elsőben, éppen az alapvetéskor csak ***kevés oklevelet*** írtak; hogy Szent István ***legendáit*** száz évvel a szent király első törvényhozása után írták, s a még később készült Szent Imre-legenda már nagyon üres a hiteles egykorú történet megírása számára; s hogy a *„Szent László Gestái"* című krónika ránk marad 1300 körüli alakját a kései írás korának ismeretével szövi át a Kézai-, Képes-, Budai-, Thuróczy-, Dubnici-krónika, főleg a Képes-krónikában ránk maradt Márk-féle szöveg sok bő betétje; de az Anjou-kori szerkesztésre valló Szent Gellért-legendát is, mely kultúrtörténeti anyagban nagyon gazdag, még inkább pedig a csaknem teljesen értéktelen Szent László-legendát, úgy a nagyot, mint ennek kivonatát, a kis legendát, a XI. századba nem illő kései adatokkal és nevekkel keverték össze.

Ha a ***közel négyszáz hiteles törvénycikkely*** a XI. századból nem maradt volna ránk, bizony nagyon szegények volnának amaz alapvető kornak társadalmi és kulturális története dolgában.

Az 1200 körül kezdődő *magyar lovagkor társadalmának és művelődésének megismerésére* már sok ezer oklevelünk van, de még ezek feldolgozásánál is *sok találgatástól és tévedéstől óvja meg magát az, aki a lovagkor magyarországi törvényeit összehasonlító alapon behatóan ismeri.* A Pannonhalmi Rendtörténet írásánál igen nagy hasznunkra vált volna az összes középkori magyar törvények összehasonlító ismerete és tartalmuknak történeti rendszerbe való feldolgozása. Erre akkor mellékesen nem vállalkozhattunk, pedig éreztük, hogy az Anjou- stb. kori *peres iratok gyakran hivatkoznak* általánosságban *a királyi decretumokra.* Meg kellett elégednünk azzal a társadalomtörténeti ismerettel, amelyet a rokon oklevelek összehasonlításából egyes esetekre kikövetkeztettünk.

Száz meg száz oklevél azért íródott, hogy érvényt szerezzen egy-egy törvénycikkelynek. Száz meg száz történeti adatnak az ad igazi értéke, hogy bennök *megismétlődik egy történeti törvény.* E történeti *törvények fölismerése és hangsúlyozása teszi praktikussá a történelmet.* S a történeti törvények hol jönnek létre tervszerűen? Az országgyűléseken. Az illető *kor történeti tényezői:* király, főpapok, bárók, megyei nemesek és követeik, városi követek összegyűlnek és megérzik, ki is mondják, hogy *mi az ő koruk baja és szükséglete s mi e bajra az orvosság,* mi a szükséglet kielégítésének legalkalmasabb eszköze, módja.

Amikor tehát a historikus azért gyűjti az ezer meg ezer oklevéli stb. adatot, hogy belőlük egy-egy történeti állapotra vagy törvényre következtessen: vajjon elmellőzheti-e éppen az illető kor törvényhozását? Hiszen ott *készen találja azt a törvényt, amelyre számtalan oklevél hivatkozik,* amelyet száz esetben érvényesítenek, amelyet a historikusok is keresnek és *ha megtalálták, akkor száz adatnak és helyzetnek találták meg a kulcsát.*

Ez a meggyőződés vezetett arra, hogy összehasonlító eljárással és rendszerezéssel *feldolgozzam az 1222–1526. évi magyar törvényeket s némely más forrásokat* is a magyar lovagkor törvényes állapotainak, társadalmi s kulturális viszonyainak megismerésére. Az összes forrásokat ama három századra vonatkozólag nincs

módomban most feldolgozni, de a többi század korviszonyait is egységes rendszerbe szeretném gyüjteni: azért oly forráskategóriát választok, *amellyel talán lehet bírnia* egy embernek a rendelkezésre álló idő alatt, s amely forrástömeg egésze *aránylag leginkább nyújt teljességet* a korjellemző állapotok, bajok és szükségletek, orvoslatok és újítások dolgában. E végből készült „*Magyar Lovagkor*" c. nagy munkám, s ennek *kis bemutatója* a jelen kis könyvecske. Amit ez a kis könyv nyújt, az alapvető jellegű nemcsak a magyar lovagkor állapotainak igaz megismerésére, de sokban visszaveti világosságát az első századokra, s az itt megismert viszonyok sokban tovább élnek az újkori magyar társadalomtörténet három századán át 1848-ig.

Ez a kor és könyv tehát centrális jelentőségű a magyar történetismeret számára. A törvényeket a Corpus Jurisban és Kovachich Sylloge és Vestigia c. kiadásaiban használjuk fel.

I.

A FÖLD ÉS NÉPE

Zsigmond király 1433-ban fölvette a kérdést: melyek *Magyarország* azon *határai s végvidékei,* amelyeknek védelmére az országlakósok az aranybulla szerint kötelesek? Kiterjednek-e ezen határok Dalmáciára, Boszniára, Szerbiára, a Szörénységre, Nagyoláhországra, Halicsra és Lodomeriára? A felelet aztán többször az, hogy a szorosan vett Magyarország határáig, délen a Dunáig, Száváig kötelesek az országlakósok a honvédelemben saját költségükön részt venni a királlyal együtt. Ami e határokon túl van, annak, valamint a megszerzése, úgy a védelme is a király külön érdeke. Nem értették meg azt, amit Zsigmond nemcsak érzett, hanem ki is fejezett, hogy Magyarország legjobb védelme az, ha határon túl is vannak *előtartományai* s a védekezés ott folyik le.

Magyarország felosztását Oláh Miklós Hungariája adja legszabatosabban a magyar lovagkor végén (1526–36); részei: 1. Nyugati-Magyarország a Dunától jobbra, 2. a Drávától délre eső rész, 3. a Duna-Tisza köze, 4. a Tiszántúl. Magyarország négy nevezetes folyója a Duna, Tisza, Dráva, Száva. Ezek kerültek bele *az ország címerébe.* Oláh Miklós ezen téves adata már előbb is megvan Werbőczynél (Trip. I. 11., 3. §). A *Drávától délre* van Magyar-Szlavonia és a Szerémség, a Száván túl Horvátország és Bosznia királyság. A *Duna-Tisza közén* van a Kunok mezeje. A *Tiszántúl tartományai:* Nagyoláhország vagy Havasalföld, Moldva, Erdély, Máramaros, Szamosköz, Nyírség, Körösköz, Temesköz. *Három nehéz meredek út vezet Erdélybe:* a Meszes-út a Szamos felé, a Körös-út a

Körös felé, a Vaskapu a Maros felé. A Havasalföld felől szűk és meredek a bejárás. *Temesköz* a Temes és Maros köze, ellenben a Temes és Duna közét *Makson* (Maxon) *mezejének* hívják. Külön terület *Fogaras,* mint oláh hercegség.

Felső-Magyarországon *hét bányaváros* van: Körmöc-, Selmec-, Baka-, Új-, Béla-, Libetbánya s a főhelyük Ózólyom. Erdélyben *a szászok hét városa:* Nagyszeben, Szászsebes, Nagydisznód, és Berethalom (Szeben m.), Szászváros, Alvinc, Segesvár. *Más németek* vannak Maroson, Pesten, Sopronban, Kassán, Eperjesen Bártfán, Kisszebenben, Lőcsén.

A *kunok* ülései (sessio) a Duna-Tisza közt a kir. kincstárhoz tartoznak, ú.m. Halas és több más falu. A kunok északi szomszédai a *jászok* vagy filiszteusok. A kunok baromtenyésztésből élnek. Kutaik nem jó vizűek, fájuk szűken van, messziről hozzák; tüzelésre nádat, trágyát használnak. Ugyanígy vannak Debrecen lakói. De azért akad köztük oly gazdag ember, mint Biró Gáspár, kinek gyakran 10.000 eladó ökre van – írja Oláh Miklós 1536-ban.

Rácok laknak a Csepel-szigeten, Tökölön, Szentmárton és Keve mezővárosban. *Oláhok* vannak Erdélyben Fogarasnál és az Erdőshegységben t.i. a régi Igfon-erdőben Váradtól keletre. Íme a bizonyság, hogy *akkor még kevés oláh volt* Magyarországon. S ezt az a királynéi titkár írja, aki maga is Oláh nevű és eredetű, még pedig a Havasalföldről, a hunyadmegyei kenézek rokonságából való, akiket nem említ meg, csak a sűrűbb tömegeket. Az egri völgyben jómódú falvakban *lüttichiek* (vallonok) laknak, kik franciául beszélnek. *Oroszi* mezőváros rutén lakói szabadok minden tehertől, csak ajtónállókat adnak a királynak, királynénak. Hűtlenséget még sohasem követtek el, azért szabadon beléphetnek a király és királyné termeibe.

Miskolc lakói *táncukról* híresek, Simánd lakói (az arad-jenői járásban) csaknem mind sánták, vakok, ép embert nem fogadnak be, gyermekeiket maguk teszik nyomorékká, külön nyelvet csináltak maguknak s *koldulással, ekléssel* keresik kenyerüket. Rosszhírűek.

Miért sikerült a török betörés? Mert a főemberek viszálykodnak s mert *sok a bor.* Igen sok ember van, ki naphosszat hentereg. Pestnek legkedvesebb Bacchus, pedig a pesti vidék homokja sárgadinnyét, répát, káposztát terem. De Magyarország sok vidéke bőven termi a bort, némely évben annyit, hogy nem elég a hordó, s a kölcsön hordót borral adják vissza. *Legjobb borok a szerémi, somogyi,* baranyai, *zalai,* veszprémi, soproni, pozsonyi, *egri, borsodi,* újvári, erdélyi és *szlavoniai.* Maroson, Esztergom mellett a hegy mind be van ültetve szőlővel. Nyáron a bort, vizet, gyümölcsöt *jégbe hűtik,* amelyet vermekbe tesznek el télen.

Általában Oláh Miklós földrajza Magyarországról nagyon sok becses leírást ad a természet és kultúra gazdaságának jellemzésére. A *várak* számát 173-ra teszi. *Ökörcsordák, juhok, kecskék* szerinte oly bőségben vannak, hogy a szomszéd országoknak is javára válnak; *Bécs két vásárjára* annyit hajtanak, hogy ebből a harmincadosok 30.000 frtot adnak be a királynak. Sok a *méh,* méz. Sok az erdő és *vadállat;* nemes és nép vadászhat, madarászhat kedvére. Vannak elkerített vadaskertek is. Makson mezején 4000-nyi szarvas, őz, dámvad falkákat látni. Igen sok a *hal* a Balatonban, Fertőben, a tatai tóban, a nagyszombati halastóban. Bács vidékén egy aranyért 1000 halat lehetett kapni tenyérnyi széleset, rőfnyi hosszút. A Temes folyó fekete a sok haltól. A Fekete-tengerből Pozsonyig úsznak föl a Dunán a vizák (uso, huso) s főleg ott fogják, ahol a víz mély, örvényes. Novemberben jég előtt gerendákkal hidalják át a Dunát, nagy zajjal kizavarják a vizát búvóhelyeiről. Egyetlen helyen 1000-nél több vizát fogtak, 12 láb hosszút is. Magyaróvárról szekérszámra szállítják a rákot Bécsbe. Sok az *ásványkincs,* arany ezüst, vas, réz, ólom, só, hévvíz stb.

Oláh Miklós előtt ötven évvel írt földrajzot Magyarországról *Ransanus* történetíró püspök, nápolyi követ (1488), ki bejárta egész Pannoniát és sokat kérdezősködött a magyar uraktól, a helyi viszonyokkal ismerős emberektől. Szerinte Magyarországon *4 rend* van: a főpapi, bárói, nemesi és polgári rend. Az ispánságok, *megyék* szám 73. De ő csak 55-öt sorol fel, mert nem talált embert, aki minden ispánságot el tudott volna sorolni. A nevezetes

egyházi helyek rövid leírásában megemlíti a humanista, tudós főpapokat. Pannonia Szenthegyén az apátságot szerinte *főapátságnak* nevezik a magyarok. A *székelyeket* sziciliai legiótól származtatja, mely Attila seregében szolgált s halála után a mostani Székelyföldre költözött. Ott a siculusok házasságba keveredtek a szomszéd magyarokkal s így magyarosodtak el.[1] Ő is beszél *a magyar föld termékenységéről,* bányakincsekben, vizekben, halban való *gazdagságáról, csodás érdekességeiről,* pl. arról, hogy Kassánál egy patakban a vas rézzé változik, terem ott közel kristály és topáz, Zólyomnál egy barlang gyilkos gőzt áraszt ki, hogy vannak jégbarlangok, kivirágzó kén, sóhegyek, barlangi óriás csontok (sárkánykoponyák!). Egy ily fejet Ransanus ajándékba kapott, hogy megmutathassa odahaza az olaszoknak.

Az országgyűlési törvények földrajzi adataiból kiemelhetjük itt azt, hogy *Pozsegát, Verőcét* Hunyadi János idejében kétszer nem számítják *Szlavoniához,* de ugyanakkor azt is mondják, hogy Verőcevár Szlavonországban van. Ez mutatja az ingadozást amiatt, mert némely szlavoniai intézkedések, szokások kiterjednek a szomszéd területekre is, pl. a török veszély miatt a jobbágyok szabad költözésének a korlátozása, a nyestprémmel való földbérfizetés, illetőleg ennek megváltása. Máskor Pozsega, Szerém és Valkómegye ugyanoly elbírálásban részesül, mint Baranya, Csanád, Temes, Zaránd és Arad megye (1478).

Pest és Pilis vármegyék érdekessége, hogy nincs ispánjuk és alispánjuk, mert Budához közel nincs ezekre szükség, a bíráskodást a szolgabírák végzik jobbmódú nemesekkel. Itt tulajdonképpen az az ok, hogy rendes ispánjuk a nádor. *Örökös ispánságok* a szepesi és a szentgyörgyi-bazini grófság, délen a Frangepáni (modrusi) és korbaviai grófság. Új kir. adomány volt 1452-ben Hunyadi János lemondott kormányzó jutalmazására a besztercei örökös grófság.

Szabad királyi várost ismételten nyolcat sorolnak fel s ezek: Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes (1500, 1514). Az 1498. évi törvény még Lőcsét és Zágrábot is ide számította, de az 1514. évi országgyűlés *a többi királyi birto-*

kot így sorolta fel: Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Szakolca, Lőcse, Szeben (Kis-), Szeged, Visegrád a Csepel- és Kos-szigettel, Munkács és Diósgyőr vára; *bányavárosok:* Körmöc, Besztercebánya, Zólyom s a többi bányaváros (még négy ugyanott), távolabb Nagybánya, Huszvár öt várossal és sóbányákkal; *egyéb kir. tartozékok:* az összes kunok és jászok, az összes 30-adok és sókamarák, az erdélyi kir. szászok, Kolozsvár, Görgény, Törcs és Déva várak s az erdélyi jövedelmek (1/20, 1/50, 1/100).

II.

A KIRÁLY ÉS UDVARA

A magyar államot rendesen regnumnak, vagyis királyságnak, országnak mondják, olykor Mátyás király respublicának nevezi humanista-klasszikus módon (1464, 1472).

A királyi szék betöltése. III. András 1290. évi törvényében kijelenti, hogy ő születése jogán és rendjén, mint a királyi törzs származéka lett az ország természetes ura. Albert király törvényeiben az országgyűlés tagjai *Erzsébet* királynét, Zsigmond magyar király és Cillei Borbála leányát, mint az ő természetes úrnőjüket említik, kit elsősorban illet meg az ország a születés jogán s csak ő miatta koronázzák meg férjét (1439). Erzsébet előtt *Mária, Nagy Lajos leánya* öröklés jogán jutott a magyar trónra, valamint *V. István leánya Mária* nápolyi királyné örökösödési jogon követelte fiának és unokájának Károly Martelnek és Károly Ubertnek [Róbert] a magyar trónt, úgy az ifjú Vencel cseh királyfi pártján a magyar püspöki kar, mint főlegitimista csoport, azért állott meg szilárdan a pápa nápolyi jelöltjével szemben, mert jogérzetük azt diktálta, hogy *III. András* törvényes király volt s így egyetlen örököse a *leánya Erzsébet,* kit Bécsben eljegyeztek az ifjabb *Vencelnek,* ez tehát férje lesz a királyi trón örökösének. Mikor pedig erre elmúlt a remény, akkor a püspöki kar elpártolt Venceltől s elfogadta a visszamenő fokon legközelebbi leányörökös Mária unokáját. Mindebből következik, hogy a magyar királyok a magánjogi birtoköröklés rendje szerint kerültek a trónra: az utolsó király fia, a legidősebb örökölte a trónt; s ha fiú nem volt, a testvére, s ha

fiutód egyáltalán nem volt, akkor az utolsó király leánya volt a trónörökös, de helyette férje vagy a fia lett a király. Albert halála után Erzsébetre férjül erőltetik és magyar királlyá teszik *I. Ulászló* lengyel királyt. Ennek halála után a burgundi hatalmas herceg fiát kínálják a magyar trónra, maga a nádor ajánlja, de az országgyűlés kijelenti, hogy régi hagyományos szokás szerint a magyar nemzet mindig a magyar királyokkal legalább leányágon rokon királyt emelt a trónra, tehát most is elismeri Erzsébet és Albert király árváját, *V. Lászlót* és csecsemő korában egy párt részéről történt koronázását választás nélkül. Ennek halálakor a Hunyadi-Szilágyi párt forradalma dúlt országszerte. A királyválasztáson e párt 5000 páncélossal jelent meg. Ellenmondás nem lehetett, tehát mellőzték Albert király leányait, a szász hercegnét és a lengyel királynét, s kikiáltották *Hunyadi Mátyást* atyja érdemeiért s elégtelenül bátyja jogtalan kivégzéseért. De már a választásra következő évben a főurak Albert király legközelebbi férfiörökösét, *Frigyes* német római császárt kiáltották ki magyar királynak, tizenkét év mulva pedig Albert ifjabb leányának fiát, a lengyel Szent *Kázmér* herceget hívták be ellenkirályul, de Mátyás ezt is kiszorította az országból. Mátyás halála után ezen Kázmér fitestvérét *Ulászlót* választották magyar királlyá, tehát a legalkalmasabbnak vélt leányági örököst. Ennek fia után leánya férjét Habsburgi *I. Ferdinándot* kiáltotta ki pártja magyar királynak. Emlegettek más jogcímeket is, de a legerősebb ok mindig az örökösödés lehetőleg fiágon, s ha ez kihal, leányágon is. Az 1687. és 1722/3. évi örökösödési szerződések tehát régi, két kivétellel mindenkor uralkodó magyar törvényes szokást iktattak törvénybe. Ha van királyfi, akkor Mátyás király 1486. évi nádortörvényjavaslata szerint nincs királyválasztás.

A magyar lovagkor hét királyi háza négy gyermekkirályt adott az országnak: Vencelt, Máriát, V. Lászlót és II. Lajost; ezek alig voltak túl a tízéves koron, mikor trónra kerültek. A húsz évhez voltak közel: I. Károly, I. Lajos, Zsigmond, I. Ulászló és Mátyás. Idősebbek: Ottó, II. Károly, Albert, II. Ulászló. Uralmuk időtartama Zsigmond és Nagy Lajosnál 50, 40 év, I. Károly és Mátyásnál

35, 32 év, II. Ulászlónál 26 év, s ez az öt király kitölti az egész kornak 4/5 részét, úgyhogy a többi nyolc királyra csak 42 év marad a 226-ból. II. Lajos 10 évig uralkodott, Vencel, Mária, I. Ulászló, V. László 5–5 évig. II. Károly csak másfél hónapig.

A fehérvári őrkanonokság külön nagy jelentősége az volt, hogy őrizte a Szentkoronát. Vencel volt az első király, aki a Szentkoronát magához vette. E kincs aztán Ottóhoz került, tőle az erdélyi vajdához, végül I. Károlyhoz, aki a kőszegi bárók miatt nem küldte vissza Fehérvárra a királyi tekintélyhez okvetlenül szükséges koronát, hanem a nádorával őriztette Budán, a tárnoki házban. Mikor Garay 31 évi nádorsága után Pálóczy György esztergomi érsek volt a nádori helytartó, a Szentkorona megint egyházi őrizetbe került, de csak egy évre, aztán Albert király Visegrádra vitette a nemzeti kincset és fő bizalmasával, Szentgyörgyi Gróf Györggyel őriztette. Erzsébet özvegy királyné Gróf Györggyel őriztette. Erzsébet özvegy királyné unokatestvérét, Garay László mácsói [macsói] bánt bízta meg a korona őrzésével. Majd titkon elvitette Kottaner udvarhölggyel és csecsemő fia megkoronázása után zálogba adta Frigyes német királynak, ahonnan csak 23 év mulva sikerült Mátyás királynak drága áron kiváltani (1463). Más koronával hiába koronázták meg I. Károlyt és I. Ulászlót.

Ez utóbbinak a fehérvári koronázása megint ránk maradt írásban. E szerint Ulászló a koronázás után aranysarkantyús lovagokat avatott, majd két perben ítélt, aztán lóháton bejárta az utcákat, az egyház előtt leszállt, fölment a toronyba és karddal az ablakban kardvágásokat tett a világtájak felé. E koronázás törvényes voltát már 1446-ban kétségbe vonták az országgyűlésen, mert hiányzott a Szentkorona.

Mátyás király okulva az előzményeken, 1464-ben az országgyűlésen koronaőröket választatott. II. Ulászló ezt a jövőre is biztosítja, a koronaőröknek adja át Visegrádot s a koronaőrségre csak világiakat, bárókat tart alkalmasnak, kettőt választat.

A koronázó eskü tartalmát III. András király koronázásánál említik először.

A királyné és leányai. III. András végül törvénnyé tette, hogy a királyasszony udvarát magyarok és ne idegenek tartsák rendben, magyar bárók, kiket a király választ ki.

Nagy Lajos különös tiszteletben részesítette anyját és feleségét s törvényeiben, okleveleiben az ő beleegyezésüket hangsúlyozottan kiemeli.

A királyleányok öröklésjoga fejeződik ki abban, hogy Albert az országlakosok kérelmére nekik is beleszólást enged leányai kiházasításába.

A királynénak voltak külön birtokai, bandériumai és pecsétje, amelyet a király kancellárja őrzött.

A király lakása és familiárisai. Valamint II. András az aranybullában, úgy Albert és utódai is megígérték, hogy követei és familiárisai nem vesznek el útjukon senkitől semmit, nem is szállnak meg másnak a birtokán önkényesen.

A királyt lovag-kúria veszi körül s ehhez tartozik minden párbaj megítélése. Vannak a királynak aulikusai, II. Ulászló mellett tíz nemzetes úr, kik a birtokaikról járó hadinépet a nagyságos báró urak módjára maguk vezetik a hadjáratba s a hadisegélyt birtokaikról nem kötelesek beszolgáltatni a vármegyének, noha azért a megye rovói az ő adójukat is fölrójják. Az aulikus nemesek kivettsége a megyével szemben csak addig tart, míg bandériumukkal a király kíséretében vannak vagy követségében járnak; megszűnik pedig, ha kilépnek a királyi szolgálatból vagy nem bírják fönntartani bandériumukat. Ugyanakkor hasonló adómentességet biztosítanak a király szakácsainak s jobbágyaiknak Szakácsi és Vid faluban (1500). Az udvarbelieket curiálisoknak nevezték.

A király címzése. Az összes magyar királyok felsorolják ünnepélyes okleveleikben az Árpádok országcímereit s ezeken felül öröklött vagy szerzett külföldi birtokaikat: a salernói és szent-angyalhegyi birtokot az Anjouk, végül Lengyelországot is; Brandenburgot és a római királyságot, majd császárságot és cseh királyságát Zsigmond, Ausztria hercegségét Albert a zsigmondi címekkel; I. Ulászló ezek helyébe teszi Lengyel-, Litván-, Oroszországot. V. László atyja címereihez csatolta Stiriát, Mátyás pedig

Csehország címéhez fölvette Sziléziát, Luxemburgot, Moraviát és Lusatiát.

Királyi kancellária. Zsigmond 1405. évi törvényében s e körül tűnik elő a supremus cancellarius, főkancellár cím, Mátyás bécsi hódítása után pedig a titkos kancellár.

Az 1471. évi törvény rendeli, hogy négy vagy öt kir. pecsét legyen, t.i. aranybulla, kettős, titkos, bírói és gyűrűs pecsét. Más elnevezés-sor ez: privilegialis, patens és zárt oklevél, a végleges és ideiglenes érvényű oklevelek megkülönböztetésére. Legolcsóbb az utolsó expediálás-mód: kívül ragasztott zárópecséttel; míg a régiesebb függő és hátul ragasztott nyilt pecsétlésmód rendesen többe kerül nagyobb jogi jelentősége miatt is. Ha a királyi pecsét elveszett, akkor a király új pecsétet vésetett és adományait újra megpecsételte. Mikor nem volt király, akkor az országgyűlés ily köriratú pecsétet készíttetett: *Sigillum universitatis regni Hungarie,* ahol az universitas, egyetem a nemesek és más országlakosok, birtokosok összességét s csaknem köztársasági autonómiáját fejezi ki (1445).

Királyi udvari főtisztek. A kancellár főpap volt kezdettől fogva, a királyi iroda főintézője, az egyházi, jogi, politikai, udvari és diplomáciai tudás, korszerű műveltség főképviselője. Ez rendesen az esztergomi érsek, de olykor más főpap, a kalocsai, győri, pécsi, zágrábi, váradi, sőt prépost is volt, a pécsi 1435-ben.

A királyi udvar világi főtisztjei a nádor, a kir. udvarbíró, tárnok-, pohárnok-, asztalnok-, lovász- és ajtónállómester, kik közt esetleg közös személyekben ott vannak a királynéasszony hasonló című udvari főtisztjei is.

Úgy mondhatjuk, hogy a kir. udvari főtisztek teszik Magyarország mindenkori kormányát. A kormányelnök pedig a *nádor,* ő helyettesíti a királyt a fehérvári Szent István-napon a panaszok meghallgatásában; bíráskodhat mindenkin, kivéve az egyházi rendet, de a főemberek főbenjáró pereit nem fejezheti be a király tudta nélkül. Az aranybullában a nádor még nem bíró a király és a rendek viszályaiban, tehát nem oly értelemben alkotmányőr, mint Albert király nádortörvénye után, amikor a nádor megszűnt csu-

pán királyi tetszéstől függő kir. főtiszt lenni, s az országos rendek választása alapján nyert királyi kinevezést (1439-től).

III. András király első törvénye szerint a nádorhoz hasonlóan a tárnokmester, alkancellár és a kir. udvarbíró is már nem csupán királyi, hanem országos főtiszt, akiket a király az ország nemeseinek tanácsából köteles kinevezni. Albert törvénye csak fölújította III. András ígéretét, mely erőskezű királyok alatt feledésbe ment és a fölújításkor is csak a nádorra gondoltak.

A nádorság legteljesebb kifejlődését a legautokratikusabb király törvénytervében érte el: Mátyás király idejében Bécs elfoglalásakor, midőn hatalma teljességét a nagy király éppen a nádor támogatásával akarta biztosítani házasságon kívül született fiának. A nádor lett volna e törvényterv 12. cikkelye szerint az elhúnyt vagy távollevő király helyettese s az ország kormányzója.

Kormányzó volt már II. András, Nagy Lajos, Zsigmond idejében is, de az állás szabályozása dolgában legnevezetesebb Hunyadi János kormányzósága. Ez maga kívánta a rábízott hatalom korlátozását. Korlátozták pedig aképpen, hogy a kir. adományozó jogot a kormányzó egy helyen és egy személy javára csak 32 jobbágytelkig gyakorolhassa; főpapkinevezést csak az országgyűléstől melléje rendelt tanács, kegyelmezést pedig az országgyűlés megkérdezésével adjon.

A nádorok Anjou I. Károly óta élethosszig viselték hivatalukat. Csak néhány kivétel volt: Garay László letétele és Báthory Istváné, amaz Mátyás, ez II. Lajos idejében, mely utóbbi eset után az országgyűlés kimondotta törvényül, hogy a nádorság élethosszig tartó hivatal, s a fölség ezt levélben biztosítsa, amelyet a Szentkoronával együtt kell őrizni.

Kir. kúria és tanács. Fellebbezések a megyétől s a 100 forintnál nagyobb értékek perei a kir. kúriához kerültek. A kúriában mint az ország *rendes* bírái működtek a nádor, a kir. udvarbíró s a kancellár; *nem rendes* kúriai bírák a tárnokmester, főudvarmester, bán és a vajda, kik az előbbiek nélkül nem bíráskodhatnak. E kúriai mágnásbírák jogtudó helyettesei, szakbírái az ítélőmesterek, kik a kir. felség tábláján bíráskodnak. Ezeken kívül vannak az al-

nádor, aludvarbíró stb. Érdekes a kir. fölség személye, *persona* vagy *personalis presentia regie Maiestatis* nevezetű bíró szerepe. Az 1575. évi törvény azt rendeli, hogy ezen bíró a fölséghez beterjesztett főbenjáró nemesi perekben úgy ítéljen, ahogy utasítást kapott a király úrtól. Az 1471-i törvény ezt a bíráskodást mint első fórumot azon esetre szabja meg, amikor nemest ölt meg valaki igaz ok nélkül.

Mindezen bíráktól meg kell különböztetni a *kir. tanácsosokat és assessorokat.* III. András 1298. évi törvényében az van, hogy a király tartson maga mellett negyedévenkint váltakozó két püspököt a két érsekségből és két nemest, akiket a parlament megválaszt, összesen tehát 8 nemest, akikhez a külön tanácskozó bárók is kiküldték a maguk 8 emberét. A király minden nagyobb ügyben, birtok- és méltóságadományozásban ezen tanács meghallgatásával tartozik eljárni. A főrangúakat tanácsosoknak nevezték, a nemeseket pedig assessoroknak, esküdteknek. II. Ulászló egyik országgyűlésén azt határozták, hogy a magánügyekről való beszélgetéssel ne töltsék az időt a kir. tanácsban, hanem a főajtónálló-mester csendet parancsoljon és egyenkint kérje mindegyiknek a hozzászólását, aztán a józanabb vélemény alapján jussanak egyetértésre (1495). Ekkor már 16 a nemesek száma, akik közül félévig 8-at hív meg a király a tanácsülésekre s akik szigorú esküt tettek a titoktartásra. A főpap és báró urak közül ugyanakkor csak 2-2 tagja van a kir. tanácsnak. A nemes assessorok 16-an az ország négy kerületéből vannak megválasztva, s kötelesek a kúriai ítéletek eldöntésénél is megjelenni. A kir. tanácsosok fizetéséről a főpapok, bárók és a többi országlakosok külön-külön rendenkint gondoskodnak (1498). A kir. tanácsosok összes száma 24, kik félévenkint váltakoznak. A főrendűek évi fizetése 700, a közrendűeké 300 arany forint. Az 1518. évi törvény megörökítette számunkra az egész kir. tanács tagjait, ú.m. a két érseket, ezeknek egy-egy suffraganeusát, a nagyságos urak közül a nádort, országbírót, vajdát és a temesi ispánt, a nemzetesek (egregii) rendjéből tizenhatot.

Kir. tárnokmester és kincstartó. Az előbbit 1213-ban kezdik emlegetni, 1290-ben a nádor után és az alkancellár meg az udvarbíró előtt említik azon fontos kir. főtisztek között, akiknek kir. kinevezése érvénytelen az ország nemesi tanácsa nélkül. A kincstartó tisztje I. Károly idejében kezdődik.

A tárnokmester felügyel a pénzverésre az esztergomi érsekkel megbízott embereik által. A kir. városok és falvak bíróitól a pereket a tárnokmesterhez kellett fellebbezni. A thesaurarius, a kincstartó főleg 1507-ből szerepel a törvényekben, ő teljesíti a végvári tisztek fizetését. Mikor a törvény határozza, hogy a király minden végvárhoz provisorokat, tiszttartókat rendeljen, ugyanakkor azt is kimondja, hogy a kincstartó mindig a király mellett maradjon őfölsége és az ország dolgainak alkalmasabb intézésére és ellenőrzésére. Négy évvel utóbb már két kincstartót találunk az adóhátralékok ügyének erélyes behajtására (1518). A kincstartó rendesen főpap és gazdag ember. Neki kell fedeznie a király élelmezésének s egyéb ellátásának költségeit.

A mohácsi csata előtt Salamon máskép Szerencsés Imre volt a kir. kincstartó, már nem papi ember, eredetileg nem is keresztény. Ezt az 1525-i országgyűlés elűzette állásából.

III.

Egyházi társadalom

Püspökségek. Az Árpádkor végén az oklevelek és törvények befejezése 15 püspököt szokott felsorolni: 4-4-et a Dunától és a Drávától délre meg a Duna és a Tisza közt, 3-at a Tiszától keletre. Ezekből tíz az esztergomi érsek metropolitai hatósága alá tartozott 1086 táján, száz év mulva már külön metropolita a kalocsai érsek négy suffraganeus püspökkel. Kálmán király megalapította az esztergomi érsekség területén a nyitrai püspökséget, II. András pedig a kalocsai metropolita területén szervezte meg a menekült boszniai és az új szerémi püspökséget.

Az 1351. évi törvény főpapi névsorában az tűnik fel, hogy a püspökök közt három fráter van, ami a szerzetesek megtisztelő címe a domonkosok és ferencesek hatása alatt. Az Árpádkor vége felé szívesen vették e címet 1270-től a gazdag bencés apátságok fejei és tagjai is.

Legtöbb püspököt sorol fel Mária királyné 1384-i oklevele, összesen 26 főpapot. Itt a régibb jegyzékhez képest 11 név a többlet, kik mind dalmáciai főpapok. A főpapi kar címe reverendus, tisztelendő; 1464-ben reverendissimus a kalocsai-bácsi érsek, kir. főkancellár; 1495-ben már az egész püspöki kar címe reverendissimus, főtisztelendő. Az illustrissimus et reverendissimus cím külön Estei Hippolitnak, a fejedelmi rangú egri bíbornoknak szólt. A vezetéknevek a főpapok felsorolásában 1435-ben még csak szórványosan kezdődnek.

Az 1514-i lajstromban az esztergomi bíbornok konstantinápolyi patriarka címet is visel, s 15 főpap közül csak kettőnek nincs kiírva a vezetékneve.

Királyi kegyuraság. Az 1435. évi törvény a főpapi birtokok és dézsmák pereit a király személyének tartja fönn s eltiltja ezektől a kir. tiszteket. Ez időben öt püspökség állott betöltetlenül. Amit Zsigmond a pápás nápolyi párt forradalmának leverése után elrendelt, hogy a pápai bullák kir. placet, tetszés nélkül Magyarországon nem hajthatók végre, azt az országgyűlés 1440-ben határozottá emelte azzal, hogy ez nem vonatkozik a római kúriához fellebbezett lelki ügyekre.

Az az országgyűlési határozat, hogy Hunyadi János kormányzó nagy egyházi javadalmakat tölthet be, vagyis gyakorolhatja a kir. kegyúri kiváltságot, csak Hunyadi nagy egyházi érdemeire való tekintettel érvényesülhetett Rómában (1446). A mohácsi katasztrófa előtti évben az idegenek ellen háborgó köznemesi hangulat nyersen tört ki abban a határozatban, hogy amely idegen Magyarországon nem magyar kegyúrtól (hanem a pápától) kapta javadalmát, azt vízbe kell vetni. Ez már teljes félreértése a kegyúri bemutató, de igazi betöltésre nem jogosító kiváltságnak, hasonló ahhoz a jogtalan határozathoz, hogy a kegyúrtól megadományozott és beiktatott plébános ne merjen megerősítést kérni a püspöktől (1504). A parasztlázadást megtorló nemesi országgyűlés határozata az, amit az Egyház törvénye csak a rabszolgákra vonatkoztatva ismert el, hogy parasztszármazású nem lehet püspök, s hogy püspök Rómába csak úgy utazhat, ha reversalist szerez be előtt a pápától, hogy ő szentsége nem tölti be az ő javadalmát, ha Rómában találna meghalni. De másrészt a leghelyesebb érzék vezette a nemeseket abban a határozatukban, hogy Hunyadi kormányzó, illetőleg a kir. kegyúr az apátságokat csak az illető szerzet érdemes tagjainak adományozza (1447, 1471).

Egyháziak a világi közéletben. A püspökök már Szent István óta tagjai a kir. törvényhozó tanácsnak, vagyis rendi jogokat gyakorolnak, mint később, de nem születés, hanem hivataluk jogán. Az 1231-i aranybulla a főpapokban keresi a közszabadság köteles

oltalmazóit a kir. tisztekkel szemben. Főpapok működtek a kir. kancelláriában, a kir. tanácsban, a kir. kúriában, a pénzverés ellenőrzésében s a kir. kincstartóságban. A megyéhez való viszonyuk elsősorban a kir. földesúr várispánjainak köteles összeműködését elvezi; utóbb a püspökök maguk veszik át székhelyük kir. várának ispánságát, legelőször az esztergomi érsek 1270-ben, ki ekkor fölveszi az örökös ispán címet. A kalocsai-bácsi érsekek bácsi örökös ispánsága 1463-ban kezdődik, az egri püspökök hevesi örökös ispánsága a XV. század végén, s az 1514-i törvény a főpap távolléte miatt csak ideiglenesen kíván világi ispánt. Az új cím fokozhatta a főpapok tekintélyét, de fokozta az egyházi javadalom terheit is.

Az 1231-i aranybulla szerint sokan károsodnak a hamis pristaldusok, bírói kiküldöttek által, azért törvénybe iktatják a káptalanok és konventek hiteles helyi működését, hogy mintegy közjegyzők legyenek a birtokosok vallomásainak közhitelű tanusítására. Nagy Lajos király 1351-ben a kis konventektől megvonta ezen jogosítást, elvette pecsétjük hiteleshelyi érvényét. Közjegyzőknek, amilyenők már II. András idejében jöttek be Itáliából a pápai követekkel, az 1405-i törvény csupán a szentszéki, egyházi perekben enged működést. A törvény többször gondoskodott arról, hogy a hiteleshelyi tagok kellően képzett és tekintélyes, megbízható emberek legyenek. Az oklevelek díjait is részletesen meghatározták III. Andrástól és Zsigmondtól kezdve. A legtöbb oklevél díja 24 vagy 100 dénár az oklevél nagysága szerint, de voltak 8, 10 és 12, 33, 200, 400, 1000 dénárosak is.

Egyházmegyei és római szentszék. Az 1231-i aranybulla eltiltja a nádort az egyházi személyek, diákok, házasságok, hitbérek és más ily egyházi ügyek elbírálásától. Egyházi és világi bírák hatásköri viszályaiban a királyi személyes jelenlét dönt főpapjaival és báróival (1405). Különösen tiltották az egyházi perek megkezdését a római szentszéknél. Először a püspöknél kellett perelni, ettől lehetett fellebbezni az érsekhez (a római út nagy költségeinek elkerülésére is), harmadik fórumon Rómához. Mátyás király uralma 1462. évében sorolták fel legteljesebben az egyházi perek tár-

gyait s ezek a következők: hitbér, hozomány, leánynegyed, házasság, végrendelet, vérontás, sebzés, nők és klerikusok verése, klerikusok rágalmazása, hamis eskü, dézsma; ilyenek még a hittitkok, szentségek, hitszakadások, hitsértés, esküszegés, kiközösítés, nászajándék, özvegyi jog, nyomorgatás, uzsora stb. mikor nincs szó ingatlanszerzésről. Püspök helyett bíráskodhat a vikáriusa, de ez ne legyen idegen.

Egyházi bandériumok. A bandériumok Magyarországon valószínűleg 1217-ben kezdődnek, mert Kézai a magyar Attilának is már bandériumokat tulajdonít s ily újításra a magyar nagybirtokosok leginkább a keresztes hadjáraton gondolhattak a nyugati bárók társaságában. Azért a bárói címet is a királyi főtiszti nagybirtokosok ezidőtájt vették föl.

A bandérium annyi mint zászló, zászlóalj, páncélos lovagkori földesúri csapat, melynek élén a földesúr címeres zászlaját vitték. A főpapi bandériumokat 1433- és 1498-ban sorolják föl. Előbb 500, utóbb 400 lovast számítottak egy bandériumra, 1000 lovast egy kir. bandériumra.

Két bandériumot állít az esztergomi és az egri főpap, mert ezek a leggazdagabbak már 1186-ban is; egy bandériumot állít a kalocsai, pécsi, váradi, erdélyi és zágrábi, 50 lándzsát a győri és veszprémi, lándzsáját 10 emberrel számítva, ami ismét egy bandériumot jelent. A csanádi és bosnyák püspök csak 200 és 100 lovast köteles hadba vinni vagy küldeni, míg a vránai johannita perjel egy, a pannonhalmi főapát fél bandériumot, 25 lándzsát indít a kijelölt harctérre. Az 1498. évi törvény teljesebb lajstromot ad az egyházi bandériumokról, amelyek azonban kisebbek. Az egri püspök már csak egy bandériumot küld, a nyitrai és szerémi csupán 50 lovast, amiről a korábbi jegyzék egyáltalában nem szólt, valamint az itt fél bandériumot küldő káptalanokról és apátokról sem. Legkisebb egyházi hadilleték az 50 lovas, amennyit a bácsi és titeli prépost meg a zombori apát tartozik küldeni.

A hadilleték kiállítására általában az a szabály, hogy 33–36 jobbágytelek után kell adni egy vitézt, lovast. Nagyjában a bandériumos urak is ezen az alapon voltak lajstromba véve azon különb-

séggel, hogy az egyházi tizedbirtokosok hadilletéke a tized miatt kétannyi, mint a világiaké csupán a földbirtok címén.

Egyháziak terhei, mentességei és dézsmái. Az egyháziak adtak első példát a közteherviselésre, adózásra akkor, amidőn még állami adók nem voltak. A prelátusok egy márkát kötelesek fizetni keresztes háborúra 1139-től, aztán 5, majd 10 %-ot összes jövedelmeikből minden országban (1179). Magyarországon I. Károly és Nagy Lajos elkérték e pápai tizedeket balkáni keresztes valláshaborúikra, aztán meghagyták a főpapok kezében, hogy érettük bandériumukat kétszeres nagyságban állítsák ki, vagyis nemcsak jobbágyaik száma arányában, hanem tizedjövedelmükből is. Mátyás király 1486-ban törvénnyé tette, hogy a megyei követek és a kerületi assessorok költségeire, kik országgyűlésre vagy a kir. kúriába hivatalosak, mindenki tartozik a megye házipénztárába adózni, kivéve azokat a főpap, báró és más birtokos urakat, akiket a király névszerint hív meg az országgyűlésre. Itt az egyházi birtokosok külön is fel vannak sorolva. A mohácsi csata előtt az egyháziak arany-ezüst tárgyainak és készpénzének egy tizedét fizetik adóba a haza megmentésére, sőt még jövedelmeik felét is, ezt már a többi birtokossal együtt.

Egyháziak mentessége az, hogy világi bíró fölöttük nem bíráskodhat, kivéve a birtokügyeket, amelyekben a király személyes jelenléte ítélkezik. A másik mentesség közös a nemesekkel: a vámmentesség, amelyet Hunyadi kormányzó a diákokra és a zarándokokra is vonatkoztat.

Az egyházi birtokoknál nagyobb jövedelmet adott a dézsma, minden évi szaporulat tizedik része, az egyházmegye 4–5 vármegyéjében minden termés és tizes állatszaporulat s királyi vám stb. egytized része. Szent István rendelte el a tizedszedést azzal, hogy akinek Isten tizet adott, az a tízből egyet adjon vissza Istennek, az ő házának. A dézsma egyfelől szaporodott a telepítések és földművelés terjedésével, másrészt fogyott a dézsmamentességekkel, elsősorban az új szegény monostorok új törésű földjein, ahol a püspöki dézsmások azelőtt sem szedtek tizedeket. Egyébként úgy az egyháziak, mint a világiak, királyi földek, pénzverők

és vámok évi jövedelmük tizedeit, hasonlóan a nemesek is, mind kötelesek voltak megfizetni. Aki maga nem gazdálkodott, hanem földjeit mind jobbágyai által műveltette, annak a tizedeit természetesen a jobbágyainak terméséből vették ki s nem tizedelték meg azt, amit jobbágyai mint földesúri jövedelmeket a nemesnek vagy a bárónak vagy az egyházi birtokosnak csűrjébe és pincéjébe behordtak.

A tizedmentesség akkor lett vitássá, amikor jobbágyos nemesek természetes tizedmentességét a nemesi kiváltságnak tulajdonították s ez alapon jogot formáltak rá a jobbágytalan kis nemesek is. Ezt a tizedmentességet Zsigmond király vívta ki a jobbágytalan nemeseknek a konstanzi zsinaton, sőt már az 1397. évi temesvári országgyűlésen hadi, mintegy keresztes célra lefoglalva az egyházi tizedek felét, s ennek fizetése alól a jobbágytalan nemeseket fölmentette. Mátyás király 1481-i törvénye néhány évre fölmentette a tizedek alól a török földről menekült ráncokat, ruténeket, oláhokat és más schismatikusokat, míg megerősödnek. Ezt több országgyűlés megújította s az 1500. évi országgyűlés a király ruténjait csak oly földek után kötelezi tizedfizetésre, amelyek korábban is tizedfizetők voltak.

Miből szedtek dézsmát? Bor, búza, rozs, árpa, zab, köles évi terméséből s bárány, méh évi szaporulatából. A tizedbe fölrótt állatokat megbélyegezték s a jobbágyok Szent Mihályig kötelesek gondját viselni. Az 1481-i felsorolást 1498-ban megtoldják tönköllyel, a báránytizedet pedig úgy értelmezik, hogy tíz bárányból kell adni egy bárányt. Van említve malactized is, aminő a világi földesúrnak szintén jár, az ő erdejében való makkoltatás címén.

Az egyházi földesúrra nézve Nagy Lajos király kilenced-törvénye így alakult: először vegyék ki jobbágyától termése tizedik részét, azután a kilencediket, amely tehát a termésnek szintén a tizedik része. Maradt tehát a jobbágynak 8/10 rész. Az 1351-iki törvényt 1495-ben úgy kezdik értelmezni, hogy először a földesúr vegye ki a kilencedet, aztán kapja meg az egyházi dézsmás a tizedet. Így a földesúr 11 %-ot kapott, a püspök pedig 8,9 %-ot. Az 1507-i országgyűlés azonban rájött, hogy a 12 év óta szokásos kilencedszámítás helytelen s visszatértek a régibb gyakorlatra.

IV.

Világi társadalom

Bárók. A báró szó még nincs benne az aranybullában, de megvan az 1231. évi átdolgozásában, mely az előbbinek jobbágyurakról szóló azon rendelkezését, hogy a királyt kísérve a szegényeket ne terheljék, a bárók és nemesek (kiváló nembéliek) megszállása káraira és terheire vonatkoztatja. Az 1267. évi aranybulla-kivonatban a bárókról azt olvassuk, hogy a király tanácsot tartott s bíráskodik velök és ők vizsgálják meg a megyékben jogtalanul elfoglalt nemesi birtokok ügyét, ha mind a király, mind a nemesek megbíznak bennök. III. András trónraléptekor megígéri, hogy nem engedi meg báróinak méltóságuk bérbeadását vagy helyettesül s megyei bíróul nemtelennek a kinevezését. Barones totius regni, az egész ország bárói, mint külön testület adják beleegyezésüket a püspökök és nemesek, szászok országgyűlési határozataihoz. Itt jelentkezik először a kétkamarás magyar országgyűlés, mert a szinte fejedelmi rangú báróknak már derogál együtt tanácskozni a köznemesekkel, kik mellett ekkor még megmaradnak a főpapok s kik nagyrészben kir. szerviensek [scrviensek], páncélos csatlósok voltak, a kir. bandérium vitézei, amilyenek a bárók, mint nagybirtokosok bandériumában is harcoltak (1298).

Nagy Lajos 1351-i törvénye a végén felsorolja a nagyságos, magnificus bárókat. Ott van a nádor, a tót-horvát, a macsói, a szörényi bán, a vajda, kir. és kir.-néi udvarbíró, tárnokmester, pohárnok-, asztalnok-, lovász-, ajtónállómester, a pozsonyi és sok más kir. ispán. A királynénak van udvarbírája, ki egyszersmind kir. tár-

nokmester s van külön tárnok- és asztalnokmestere. Mindez összesen 14 báró a meg nem nevezett sok más báró közül. Mária királyné 1384-i átíró decretuma csak 12 bárót nevez meg, mert neki nincs még szüksége külön királynéi báró főtisztekre. Itt kezdődnek a birtokról, a fő lakóhelyről vett vezetéknevek, a Garay, Széchy, Lindvay, Szentgyörgyi, Telegdy és Wezsenyi s a Zambó [Zámbó], Forgách ragadványnevek. Régi módon az atyja keresztnevével csak kettőt neveznek meg, Filpes és Gyonis fiát.

Zsigmond király a nagyságos bárók közt tekintetesnek csak egyet címez, Cilli grófját, de Mátyás már közös címként a spectabiles et magnifici címet alkalmazza báróira uralma végén, 1486-ban, mert neki is van fejedelmi rangú örökös grófja, Zápolyai Imre, a szepesi gróf. S ez a közös címzés II. Ulászló mindegyik decretumában megmaradt s a grófok száma Báthoryval, Gerébbel és Szentgyörgyivel szaporodott. Ide számították még a modrusi és korbáviai grófokat s az országban lévő bárók élén említik a két illustrissimus, méltóságos herceget, Corvint és Ujlakyt.

Bandériumos urak. A bandériumokról két jegyzékünk maradt, 1433- és 1498-ból, a melyeknek összehasonlítása nagyon tanulságosan mutatja 65 év változását, sok bandériumos család kicserélődését. Az előbbi bandériumjegyzék szerint a hét kir. bandérium 14 rendes bandériumnak felel meg; a kir. főtisztek a kir. bandériumokon kívül vezetnek még 7 bandériumot (9 főtiszt nincs említve), a többi világi úr a saját birtokáról hadba visz 17 b-ot (42 úr), a főpapoké pedig 15 b., mindez összesen egy tized híján 53 bandérium, egyenként 500 páncélos lovassal. Vagyis a nagybirtokosok együtt 26.450 vitézt vittek a király táborába. Az 1492-i törvény szerint a bandériumos bárók is vagyonuk, jobbágyaik arányában kötelesek hadakozni. A rác despotus 1000 huszárt ad, Belmusovith rác szintén összes huszáraival vesz részt a magyar király török háborúiban. Ez mutatja, hogy a huszárság eredetét helyesen keresik a Balkánon.

Az 1433-i bandérium-jegyzékben a legkisebb csapat 50 lovas és egyszer 25 lovas, Moson vármegye hadcsapata. Mivel a törvényes hadkötelezettség kulcsa, arányszáma 1/33 oly értelemben,

hogy az 1435. évi országgyűlés az előbbi bandériumjegyzék alapján az egész országban 33 jobbágyra, jobbágyportára 1 lovas vitézt számított: azért a bandériumos csapatok lovasainak számából következtethetünk az illető birtokos szántóföldjeinek holdszámára is. Egy jobbágyportához átlag 30 kis holdat számíthatunk, 33 portához 1000 holdat; 50 lovas vitéz tehát nagyjában 50.000 holdnyi földbirtokot jelentett.

A földbirtokosok hadcsapatait minden birtokukról azon megye zászlaja alá kellett vezetni, amelyben az illető birtokos rendesen lakott, hacsak földesúri területe nem volt szabad ispánság.

II. Ulászló uralma kezdetén törvényben mondták ki, hogy a bandériumok fele nehéz, fele pedig könnyű páncélú (vagyis huszár, olyan mint a török spahi) legyen. A jobbágytalan nemesek 10 kúriától küldenek egy harcost, akinek legalább lándzsája, paizsa, íjja és lehetőleg páncélja is legyen.

Nemesek. Anonymusnál ezek a főemberek, a kiváló nembeliek, de nobili genere. Kézai 80 évvel később már a kir. szervienseket és a várjobbágyokat is nemeseknek véli, pedig ezeknek a nemesítése csak 1260 táján kezdődött, miután a régi nemesek, a kir. főtisztek fölvették a báró címet, lassan az 1217-iki keresztes hadjárat után. Mint országos törvényhozó rend a nemesség 1279-ben tűnik elő ezen sorrendben: prelati, barones et nobiles. A harmadik helyen olykor a proceres, előkelők is említve vannak, de ezek rendi tekintetben majd a főrendekhez, majd a köznemesekhez számítódtak. Az utóbbiakhoz sorozták a nemes szászokat, kunokat és székelyeket is.

Nagy Lajos király 1351-iki törvénye a bárók és nemesek universitásának azonosságát hangoztatja, ami alapul szolgálhatott a bárók és nemesek egyenlőségének s annak a vitatására, hogy Magyarországon csak egyféle nemesség van. De ez csak elméletben volt így; a tények sok különbséget mutattak a két rend között, anélkül, hogy a rendi különbségek útját állták volna a nemesnek a főrendbe való fölemelkedésben, ha a kir. kegy megadta hozzá az anyagi alapot a nagy földbirtokban, új nagy adományban, vagy ha ősiség folytán valaki nagybirtokot örökölt testvérétől, vagy fiúsított feleségével.

A nemesek közt is voltak osztálykülönbségek. A prediális nemesek nemcsak egyházi, hanem általában földesúri nemesek, részben szabados szolga, hadifogoly eredetű, részben szabad állapotú páncélos vitézek, kik földesuruk hadcsapatában teljesítendő katonai szolgálatért uruktól lovagi vagy nemesi telket kaptak haszonélvezetre. Az országos vagy királyi nemesek is ilyenekből lettek, de míg azok magánjogi viszonyban maradtak, ezek közjogi védelemhez és országos jogokhoz jutottak kir. földesuruk miatt, kivált az idegen királyokkal szemben. A prediális nemesek, vagy 1320 táján kezdődő régibb nevükön nevezve, a nemes jobbágyok nem kapuszámlálás arányában, hanem régi módon, házankint kötelesek egy lovas vitézt hadba küldeni. Ellenben az országos nemesek, ha tíznél kevesebb jobbágyuk van, többen állnak össze és adnak egy lovast; ha tíz jobbágyuk van, akkor az illető nemesek egymaguk mennek a harcba; ha 20 jobbágyuk van, akkor egy nemes vezet a hadba egy lovast; akinek 40 jobbágya van, az két páncélost visz magával (1459).

Az a kulcsszám, amelynek arányában a birtokos egy-egy lovast köteles volt hadba vinni, 1397-től kezdve 1/20, 1/33, 1/10 katonatartásteher egy jobbágyportán.

A prediális nemes hasonló az egytelkes országos nemeshez abban, hogy ki van véve pl. az 1475. évi hadisegély fizetése alól. Ez pedig azért van, mert a nemesek hadkötelezettsége csak a honvédelem szüksége esetén teljes, amikor ez kettős terhet jelent, személyit és anyagit, míg a király külföldi hadjáratára megajánlott segély többnyire csak anyagi, a nemesek jobbágyai kezén levő földek jövedelmeiből szorítható ki, a jobbágytalan nemesektől tehát nem jár. Ezek csak a honvédelemre kötelesek, egy harcos egy nemesi kúriából, mely a földjeit jobbágyok nélkül maga műveli. Hogy ez minő anyagi megterhelést jelent, kitűnik abból, hogy méltányosabb törvény egy nemes harcos eltartására a nemesi kúrián kívül még tíz jobbágytelek támogatását is biztosítja.

A nemesi kúria általában adómentes; a gazdag nemes azért, mert úgy a lucrum cameret, mint a subsidiumot, vagyis a rendes és rendkívüli adót csakhamar eggyé olvasztva a nemes földbirto-

kosok jobbágytelkei fizették, mint földbértöbbletet, hiszen a kúria nem művelt földeket, maga nem termelt, jövedelemforrásai a jobbágyok közt voltak kiosztva; a szegény nemesek pedig jobbágyok nélkül csak kevés földet művelhettek, csak a létminimumot termelték ki s méltányos volt, hogy a gazdag nemesek adómentességében ők is részesüljenek. Ily méltányos gondolkozás alapján jutottak hozzá a jobbágytalan nemesek a dézsmamentességhez is.

A nemesi jogok és kiváltságok. Ezeknek alapja feudális, t.i. katonai érdem és a jövő katonai, lovagi szolgálat biztosítása. Gyökerük az aranybulláig nyúlik vissza, sőt Kálmánig, aki csak félhaszonbért fizettetett azon szabadokkal, akik katonai szolgálatot vállalnak. Ily jogok és kiváltságok 1. a gyülekezés joga, 2. a hivatalképesség, 3. a bírói kiváltság, 4. a személybiztonság ítélet előtt, 5. jog a kir. adományokra, 6. a jogtalan foglalóknak ellenálló visszaűzés joga, 7. az ősiség öröklésének joga, 8. a megszállásoktól, dézsmáktól, adóktól és vámoktól való mentesség.

1. Az aranybulla még csak osztálygyűlést engedélyez a szervienseknek, a fehérvári Szent István-napon, hogy főtisztjeik ellen közös panaszt tehessenek a király vagy nádora előtt. 1267-ben már nemes címet kap az egész kir. szerviens osztály és 2–3 nemes szerviens követet kötelesek küldeni ugyanoda minden vármegyéből; 1279-ben az új nemesek mint harmadik törvényhozó rend vesznek részt a kunokról tárgyaló országgyűlésen. Zsigmond király 1397-ben megyénkint négy derék nemes férfiút hívott meg a temesvári országgyűlésre. I. Ulászló 1447-iki országgyűlésén a proceres et nobiles regni, az ország előkelői és nemesei 220-an pecsétjeiket függesztették a határozatokat tartalmazó oklevélre. E században s a következőben többször voltak tömeges országgyűlések, úgyhogy 1526-ban elhatározták: ne kényszerítsék őket a szokásos időn kívül országgyűlésekre.

2. Az aranybullától kezdve sokszor kimondták az országgyűlések, hogy idegenek, nemtelenek se egyházi, se világi hivatalt ne kapjanak. Ebből következik, hogy azokat csak nemesek kaphatják meg, pl. az alispáni hivatalt is (1290, 1492). A magasabb állásokat természetesen még inkább.

3. A nemesek bírói kiváltsága abból állt, hogy rajtok a várispán kir. uradalmi bíráskodása megszűnt, tehát az ispáni segédtiszté, az alispáné is, csak a dézsma és új pénz körül fölmerülhető közigazgatási perekben maradt meg az ispán bíráskodása és a billogos kir. bírótól kinyomozott bűnügyekben az ellenőrzés. 1240 táján a billogos bírót Magyarországon a király megszünteti, s helyébe lépnek lassankint a szerviens és nemes bírák, iudices servientium vagy iud. (nobi)lium című szolgabírák, kik előbb csak mintegy bizalmi férfiak a kir. ispán bíráskodásának ellenőrzésére szerviens részről, utóbb aztán maguk is bírák a kir. ispánnal vagy helyettesével, a viceispánnal együtt. A szerviensek bírái a nádor ítéleteit is ellenőrizték és ellene esetleg a királynál tettek panaszt, s azt is megtették, hogy megtagadták a törvénytelennek vélt beiktatáson való megjelenést (1290 körül). A kir. vármegye Zsigmond király korában alakult át autonom nemes megyévé. Előbb a kir. ispán kormányzott és bíráskodott s a nemesek bizalmiai ellenőrizték, utóbb pedig a nemesek választottjai intézték a megye minden dolgát s a király bizalmija, az ispán ellenőrizte őket.

4. Az angol habeas corpus módjára a magyar aranybulla is biztosította a szervienst, majd nemest a puszta gyanú vagy vád alapján való letartóztatás ellen, törvényes ítélet előtt, személyében és vagyonában. Zsigmond és Mátyás király törvénye csak oly nemesekkel tett kivételt, akik familiaris viszonyban vagy tisztségökben hűtlenséget követtek el. Törvényes ítéletben elmarasztalva a nemest le kellett tartóztatnia a bírónak három napra a felek kibékítése végett. Ha nem tudtak kibékülni, kiegyezni, akkor a bíró kiszolgáltatta az elítéltet ellenfelének, hogy rajta a törvényes büntetést végrehajtsa, a halál- vagy más büntetést. De ez esetben fizetés nem járt a bírónak és ellenfélnek. Szándékos gyilkosság esetén nem lehetett kiegyezni.

5. A nemeseknek szinte kizárólagos joguk volt a kir. adománybirtokra. Amikor 1205-ben II. András király új koronázó esküjében a kir. birtokokat a Szentkorona elidegeníthetetlen birtokainak ismerte el, akkor e birtokból már csak haszonélvezetre lehetett kiadni egyes részeket. A feudális kor még az egyházban is a kato-

nai érdemet értékelte leginkább, s pápai engedéllyel II. András még egyházi adományait is visszaszedte s az aranybulla és változtatott megújításai csak a vitézi érdemekért nyert adományokat, a szerviensek mint páncélos csatlósok, lovagok igaz szolgálattal szerzett javait biztosította a visszafoglalásokkal szemben. Ugyanezt látjuk a későbbi királyok törvényeiben és egyéb intézkedéseiben is.

6. Az aranybulla záradéka a főpapoknak, jobbágyuraknak és nemeseknek adta meg az ellenállás jogát a törvénytelen intézkedésekkel szemben. A nemesek akkor még nem köznemesek, mert ezek az aranybulla után 40 év mulva kezdenek a magyar történelemben föllépni, hanem azok a nemesek, akiket 1217 körül kezdenek bárónak titulálni. Az ellenállás jogát tehát voltaképen a főpapi és főúri rend kapta. De mivel a 130 évig érvényen kívül hagyott aranybulla nemesei időközben bárók lettek s a nemesi címet az aranybulla szerviensei vették föl, azért az ellenállás jogát is kiterjeszthetőnek vélték a nemesekre, másrészt azt is érezték sokan, hogy az anarchiára vezet. Már IV. Béla és III. András király kihagyja az aranybulla revizióiból az ellenállás jogát, sőt kihagyta ezt maga II. András is 1231-ben. Nagy Lajos az aranybullával az ellenállás jogát is megerősítette, de Zsigmond újra kihagyta 1397-ben. Ily ingadozások mellett megértjük, hogy az ellenállás jogát a köznemesek is alkalmazták, legalább a bíróilag megkísérelt birtokfoglalásoknál és jogtalannak vélt beiktatásoknál; másrészt megértjük azt is, hogy a törvények ismételten szigorúan tiltják az ellenállásnak még képletes, kardhúzással jelképezett kísérleteit is (1462, 1486). Legérdekesebb az ellenállás szabályozása az 1500. évi országgyűlésen (19).

7. Az ősiség öröklésének joga szintén nemesi jog, mely kizárja a nemes birtokos végrendelkező jogát abban, ami nem saját szerzeménye s biztosítja a patrimonium, atyai örökség átháramlását a fiörökösre, ilyen nemlétében a fitestvérre. Szent István és az aranybulla, meg II. András szabad rendelkezést engedett fiörökös nemlétében, sőt az első király korlátlanul; de mivel az aranybulla kir. hűbéreseknek, szerviens páncélosoknak szólt, kik elidegeníthe-

tetlen koronabirtokot használtak; azért az aranybullát hamar visszavonta II. András király. IV. Béla 1267-iki szabadságlevele már feudális katonai érdemhez kötötte a magtalanul elhalt szerviens nemes birtokainak átruházását férfi rokonaira; Nagy Lajos pedig egyszerűen kihagyta az aranybullából a szabad végrendelkezésről szóló 4. cikkelyt (1351), s ezzel külön törvény nélkül fenntartotta a Szentkorona tulajdonjogát s a király hűbérúri jogát a szerviensekből lett nemesek és általában minden nemes jószágára, mely csupán a közeli férfirokonokra szállt át új kir. adomány vagy kir. leányfiúsítás, prefectio nélkül. A nemesi örökségen hármas megkötöttség uralkodott: az aviticitas, quartalitia, fiscalitas, vagyis ősiség, leánynegyed, kir. háramlásjog.

A leánynegyedre Mátyás király azt a régi jogszokást tette törvénnyé, hogy ha fiágon magvaszakadt embernek felesége vagy leányai maradnak, akkor a birtokot kezükön kell hagyni legalább addig, míg bíróilag eldől, vajjon e birtok a leányágat örökségül és örök időkre megilleti-e vagy sem. Ezt egy éven belül kell kimutatni. Ha nem illeti meg, akkor a hitbérre vonatkozólag elégítse ki a kir. fiscus vagy az adományos a feleséget, a leánynegyedre nézve pedig a leányokat a birtok átvétele előtt. Leánynegyedül el kell különíteni az apai házat az apai birtokok 1/4 részével s kiházasításig a leányokat e birtokban kell hagyni. Kiházasításkor a leánynegyedet pénzben adja ki a fiscus vagy az adományos. Ha a leány birtoktalan emberhez ment, akkor pénz helyett ingatlanban kapja ki a leánynegyedet, mikor házasságába atyja és fitestvérei beleegyeztek (1486).

8. A nemesek mentességei: a szállás-, adó-, tized-, vámtól való mentesség. Az aranybulla megígértette II. András királlyal, hogy kísérő lovászai stb. szolgái részére nem követel ingyen ellátást, szállást. 1231-ben a király maga részéről is lemondott a szállás ajándékairól s kártérítést biztosított bárói részéről. Az adómentesség is az aranybullában gyökerezik. Ez megígéri, hogy szervienseitől nem szedet collectát, amelyet a király vagy az elmaradt pénzkibocsátó haszon pótlására, vagy külföldi hadjáratára segélyképen gyűjtetett. Utóbb ezen koledálásból lett az első álla-

mi egyenes rendes évi adó, a kamarahaszon s a rendkívüli segély (1336, 1394). Ezeket a gazdasági nagykapukra rótták ki, s így a földmíveléssel nem foglalkozó nemesi kúriák mingyárt adómentesek lettek, ha minden földjük ki volt osztva jobbágyok közt; aztán úgy tűnt föl ez az adómentesség, mint minden nemest egyformán megillető nemesi kiváltság, amit az aranybulla kétségkívül támogatott, de a kapuadó behozatalakor nem ismertek még törvénynek. Sőt itt egyenesen de quolibet fundo curie, minden kuriatelektől szedetik a három garast vagy 1/5 forintot. Csak a falunagyok mint adószedésben közreműködők s az urak udvarában lakó új szerviensek és szolgák mentesek az adótól. A jobbágytalan nemesek a kapuadót kezdetben épp úgy fizették, mint a dézsmát. Zsigmond király az 1397. országgyűlésen, miután *a nemesek megajánlották* neki *minden kaputól, úgy a magukétól, mint jobbágyaikétól a* 1/2 forintnyi *hadisegélyt,* megígérte, hogy többé nem szedet ily adót, rovást a nemesektől és jobbágyoktól. Ezen ígéret a török veszedelem fönnmaradása miatt nem valósulhatott meg, de az országgyűlés adóajánlatának szavai világosan mutatják a nemesek akkori adózását. Hunyadi kormányzósága kezdetén, 1447-ben az országgyűlés kijelenti, hogy *jobbágytalan és jobbágyos nemesek kamarahasznot és dézsmát régóta nem fizetnek.* Mátyás király 1467-ben elismeri, hogy a nemesek nem fizetnek kamarahasznot, de rovásdíjat kötelesek fizetni a nemesi telkektől. Kamarahasznot fizetnek a vári és egyházi nemesek, a szabad városi polgárok, a kúnok, jászok, tatárok, oroszok, oláhok, kivéve azokat, akik uraságuk háztartásában élnek mint művesek, szervitorok s nem gazdálkodnak külön. A következő évben azt határozta az országgyűlés, hogy *a jobbágytalan nemesek ne szoríttassanak a kamarahaszon helyett behozott új kir. fiskusvámnak, sem a jelen hadiadónak* (contributio), sem a tizedeknek *megfizetésére* nemesi sessiojuk dolgában, csak a mások földjén. Az 1470-ben tartott országgyűlés kivette a taxa vagy subsidium alól az egytelkes nemeseket s a nemesek kuriáiban vagy allod[ium]jaiban (majorjaiban) lakó jobbágyaikat és szervienseket.

A vámmentesség még a nemesek és egyházak népeit is megillette (1290), még inkább a nemeseket (1351). Ahol a király népe vámot fizet, annak a földesúrnak a népe szintén fizet vámot a király vámosainak (1470).

A dézsmamentességről már az egyházi rendnél szóltunk.

A nemes úr udvari népe. Itt korjellemző elnevezésekkel találkozunk, amelyeket időrendben eképpen állíthatunk sorba:

1342–1470. serviens,
1342–1492. servus,
1397–1495. familiaris,

1454–1495. iobagio exercitualis,
1467–1523. servitor,
1471–1525. factor.

A törvényekben szorgos nyomozással kaptuk ezt az időrendet.

Jelentésük a föntebbi neveknek többé-kevésbé megállapítható. A *serviens* harcos udvari vitézt jelent, ki ura kenyerén él s épp ezért ki van véve a kamarahaszonadó fizetése alól (1342). Urának többi cselédje a servus, szolganép, s ennek egy része conditionarius, földhözkötött szabados úrbéres. Ez időben a szolga már kevésbé jelenti a régi rabot, mint inkább a szegődött házi népet, mely szintén adómentes. Érdekes, hogy Mátyás kora elején a serviens már békés foglalkozású szántó, kovács, szabó, kinek élelme és ruhája van a nemesek kúriáiban, azért adómentes, ha nemes van is közöttük (1459).

Az Anjou-kor serviensét Zsigmond korában a *familiaris* váltja föl. Az első familiarisok éppen három idegen származású főúr, Eberhard zágrábi, Maternus erdélyi püspök és Stibor vajda vitézei voltak. Kiveszik akkor a hadi dézsmálás alól a jobbágytalan nemeseket, a nemtelen famulusokat és a gabonát-bort nem ter-

melő jobbágyokat. Hogy mi volt a familiaris, azt legvilágosabban látjuk Mátyás 1463. évi törvényében eképpen: 100 jobbágy ura jelenjen meg a kir. hadban páncéllal, nyakvédővel, sisakkal, mellpáncéllal, pajzzsal, lándzsával, s legyen vele két familiaris páncéllal, nyakvédővel, sisakkal, lándzsával és pajzzsal. A familiarisok uraik költségén élnek. Előfordul ilyen kifejezés: hatalmaskodásban várnagyok, tisztek vagy más familiarisok a vétkesek.

Mátyás cseh hadjáratai idején kezdődik a *servitorok és factorok kora:* 1463-ban oly körülmények közt említik őket, mint 1459-ben a servienseket, hogy uruk kezéből táplálkoznak. Ha a servitor vagy factor megszökik, az új úr a réginek megkeresésére tartozik a szökevényt nyomban elbocsátani, máskülönben a servitor kétszeres homagiumában kell elmarasztalni. Adómentesek az urak és nemesek factorai és servitorai. Ő felségének is vannak famulusai és servitorai. Ilyenek a megyékből kiválasztott kapitányok. A factor mindig tiszt, mint a német vogt (eredetileg advocatus, védő).

Hadjárat alatt úrnőjük mellett maradhattak a kúria ellátású *senescallusok, pohárnokok és asztalnokok,* mint hivatali *nemesek,* de jobbágyaik száma után ők is tartoztak hadilletéküket háborúba elküldeni. Ezen 1459-i rendelkezés némileg módosul 1525-ben, úgyhogy az előkelő nemesasszonyok *ajtónállója* vagy *udvarmestere* a ház és a család őrizetére otthon maradhat, de maga helyett egy lovast köteles küldeni a hadba, mint az uruktól ruházott és élelmezett *libertinusok* is, kik az 1459-i serviensekhez hasonlóan tűnnek föl.

Városiak, civitenses. Szabad falvak és szabad városok közt az a különbség, hogy a városnak vára van; egyeznek pedig abban, hogy lakóik szabadon jöttek, szabadon el is mehetnek, tömeges betelepítésükkor az autonómiát, vagyis önkormányzatot, szabad bíró- és papválasztást, régi szokásaik szerint való bíráskodást, az egy összegben megállapított földbér és taxa (adó) községi elosztását s beszedését kapták szabadságul, földesuruk vámjaitól való többféle mentességekkel. Az Árpádkor néhány szabad városa mellett sok

a szabad falu. Többnyire a tatárjárás után keletkeztek. Az 1290-i törvény szerint a kir. és kir.-néi szabad falvak nem tartoztak a nemesi (megyei) bíráskodás alá. Zsigmond király 1405 áprilisában Budán gyűlést tartott a kir. földesúri területhez tartozó szabad kir. falvakkal, mezővárosokkal (vásáros falvakkal), városokkal, t.i. ezek követeivel s miután a főpapokat és báróit is meghallgatta, elhatározta a szabad költözés biztosítását, a városban lakó nemesekre is kiterjesztette a városi terhek viselését, szabályozta a királynak és főtisztjeinek járó ajándékokat, a városi pallosjogot és bíráskodás három fórumát, országosan kötelezővé tette a budai mértékeket, egyszerűsítette a harmincadvám lerovását, a belföldi kereskedőkkel szemben megszüntette Budavár áruállító jogát s az ötvösséget kir. engedélyhez kötötte. A kir. szabad községek követei csak előértekezletet tartottak a királlyal, a határozatokat az u.a. évi augusztusi országgyűlés foglalta törvénybe némi módosításokkal, de a városok országrendisége, vagyis országgyűlésre követküldő joga sem az előértekezleten, sem az országgyűlésen nem ment határozatba. Egyes városokat, pl. Traut, Zsigmond már 1397-ben meghívott a temesvári országgyűlésre, később is a király tetszése és az egyes városok közreműködésének sürgőssége döntötte el, hogy mely városok kapjanak országgyűlésre meghívót. A civitatenses, városiak csak 1445-ben vannak említve a rendek mellett, a prelati, barones és nobiles után. A kir. birtokok 1514-i felsorolásában legelől áll nyolc szab. kir. város: Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes. Még 1608-ban is csak e nyolc városnak van joga országgyűlési követküldésre.

Mátyás 1459-i törvénye rávilágít a városiak hadkötelezettségére és hadi jelentőségére: ott t.i. az van, hogy a kir. mezővárosok, falvak, provinciák 20 telek után adnak egy vitézt, lovast, kivéve azon kir. városokat és mezővárosokat, amelyek hadigépeikkel viselik a háború fáradalmait. Az 1492-i országgyűlés az első három rend tagjainak budai házát kivette a budavári polgárok városi terhei alól.

Jobbágyok. A jobbágy szó latinul minister, annyi mint jobbkéznél levő, mint segédtiszt, a várispán segédtisztje: udvarbíró (alis-

pán), várnagy, hadnagy, száznagy, őrnagy, börtönnagy. E katonatisztek és gazdatisztek fiait is jobbágyoknak hívták. E ministerialisok még a frank Nagy Károly császár szabados ministereitől származtak, a honfoglaló Árpád hadifoglyai és tisztjei lettek, Szent István és Szent László a pannonhalmi stb. egyházaknak is adományozott belőlük. A tihanyi apátság jobbágyainak nagy számát IV. Béla király leszállította 12-re, a többit az úrbéresek közt földbér fizetésére szorította, nagy kérésükre azonban megengedte nekik, hogy a jobbágy nevet megtarthassák (1267). A sokféle úrbéres idővel mind fölvette a jobbágynevet. A szabados jobbágyok közé szabadok is telepedtek s ezeket nevezték szabad jobbágyoknak.

A szabad telepesekre nézve mindig az volt az elv, hogy szabadon jöttek, szabadon távozhatnak. Nagy Lajos korában már úgy összekeveredtek a szabados és szabad jobbágyok, hogy az 1272–1322 közt lefolyt félszázados ököljogi zűrzavar után a jobbágyok magukat általánosan szabadosoknak tudták, hiszen egy részük még nemes címet is viselt s a lovagok közt harcolt. Nagy Lajos király tehát oly törvényeket hoz, amelyek föltételezik a jobbágyok szabad költözését s megtiltják ennek akadályozását (1351). A jobbágyok ellen emelt kereseteket vagy vádakat először a földesúri széken kell elbírálni. A szabad költözés elismerése megkövetelte az úrbéri terhek egyenlősítését, nehogy a teherkülönbségek miatt a jobbágyok a kedvezményes helyekre tóduljanak s előbbi gazdáikat tönkretegyék. Azért Nagy Lajos király elrendelte a termés tizedelését a földesurak részére is. Nagy tévedés azt hinni, hogy itt új teherről van szó. A jobbágy földesúri földeket használt s ezért a földesúr megkapta a jobbágy termésének 1/10 részét, tíz kepéből a kilencediket, miután a tizediket a püspöki egyház dézsmálója vitte el. Előbb a földesurak hol többet, hol kevesebbet vettek el jobbágyaiktól a földek haszonbére címén, a heti egy napszám ingyen munkán és az évi 1 forint telekbéren meg három ünnepi és szállásajándékon kívül. De a törvényhozó nagy királynak megvolt az az aggodalma, hogy a magyar birtokosok nem vesznek kilencedet jobbágyaiktól, azért megfenyegeti őket, hogy ha ki nem veszik a kilencediket, akkor ő fogja kivenni. A

nagybirtokosok tehát vagy kímélték jobbágyaikat, vagy nagyobb kedvezményekkel csalogatták magukhoz a mások jobbágyait. Mert csak jobbágymunkával lett jövedelmező a föld és az erdő.

Zsigmond király 1397-i törvénye hatósági támogatást is biztosított a költözködni akaró jobbágynak, ha költöző szándékát két héttel előbb bejelentette és tartozásainak eleget tett. Akkor megkapta a földesúri licenciát, elbocsátó levelet. Ha a földesúr nem eresztené, akkor az új földesúr egy szolgabíróval elvitetheti. A kilencedtörvény módjára Zsigmond elrendelte, hogy a földesúr köteles jobbágyaitól átvenni jövedelmül a folyóiban fogott halak 1/3, az álló vízi, motorvai halaknak pedig 1/2 részét, úgy, hogy különben a király foglalja le. A jobbágyok költözését csak a Dráván túl nem engedte meg, mert a török veszély hírére könnyen elköltöztek volna s ott a nemesek tönkremennek, sőt az egész föld lakók nélkül marad. I. Ulászló Erdélyre is, Mátyás 1459-ben tervezett nagy török háborújában az egész országra felfüggesztette a szabad költözést. Hasonló körülmények közt ez többször is megtörtént.

A költözködő jobbágyoknak I. Ulászló vámmentességet biztosított s e mentességet Mátyás megadta azon parasztoknak is, akik új feleségüket költöztették házukba. Költözéskor a jobbágy nem vihette el az épületeket, kerítéseket s más faneműeket. Aki jobbágyot erőszakosan költözetett vagy visszatartott, azt hat márkára büntették, sőt e büntetést a jobbágy homagiumára, 25 márkára, 100 arany forintra emelték.

Az 1514-i parasztlázadás után azon őszi országgyűlés a lázadók ivadékait megfosztotta a szabad költözés jogától, vagyis a szabad bérlőket visszasüllyesztette a szabados szolgaságba, a röghöz kötött állapotba. Ezzel már az 1492-i országgyűlés megfenyegette azokat a bármely rendű vagy állapotú embereket, akik király halála után gyújtogatnak, rabolnak, birtokot foglalnak. Így tett t.i. a Hunyadi-párt Mátyás megválasztása előtt. 1498-ban kimondták, hogy nem nemes származású nem lehet ítélőmester, amit bizonyosan egyeseknek a törtetése és birtokéhsége idézett elő. Másrészt azonban az országgyűlés rendjei elismerik és kimondják,

hogy parasztok nélkül a nemesség nem sokat ér. Bizonyos, hogy a jámbor szándékú keresztesek és a prímástól aranylánccal kitüntetett Dózsa György csak az élelmezés zavarai miatt lettek elkeseredett lázadókká. Voltak köztük nemesek és papok is, valamint voltak parasztok, kik híven kitartottak uraik mellett. Ezeket megjutalmazták, de a lázadókon kegyetlen megtorlást vettek. Még azt is kimondták, hogy parasztból nem lehet püspök, ami csak Magyarországon volt újság, a nyugati államokban ez természetes feudális elv régóta.

Az 1514-i törvény úrbérszabályozó részében nincs megtorlás, hanem a korábbi törvények és szokások nyernek új kodifikálást ilyképen: minden házaspár, ha zsellér is ház és telek nélkül, fizet földesurának évi egy forintot census címén, ami eredetileg földbért jelentett egy telek föld haszonélvezete fejében; terméséből fizeti a kilencedik tizedet; heti egy napon küld egy embert úrdolgára, robotra, évenként tehát 52 napon; évenkint ad 12 csibét, két libát (egyet Szent Mártonkor), tíz telek egy hízott ártányt, kifejlődött malacot.

Királyi adóba fizetett egy jobbágyporta, vagyis gazdakapu 1/5 forintot, mint évi rendes adót 1336-tól kezdve és rendkívüli adót, többnyire egyforintos subsidiumot, hadisegélyt, amely többnyire magábafoglalta az előbbi kamarahaszon címén szedett rendes adót is. A hadisegély 1394 óta szokásos a nagy háborúk évében s gyakoriságukért főleg a Hunyadiakat okolták a Dubnici-krónikában. Ez is annak a bizonysága, hogy a földesurak nem voltak érzéketlenek jobbágyaik terhei iránt.

A jobbágyok katonai szolgálatot nem teljesítettek, mert erre a lovagok 14 évig készültek, a zsoldosok szintén páncélban évtizedek gyakorlatait vitték a harcba, a nemesek tehát nem bízhatták magukat jobbágy népfölkelőkre a hivatalos zsoldosokkal szemben. A 33, 20, 10 jobbágy után, nem pedig jobbágyból hadba vitt lovas vitéz tehát nem volt jobbágy, hanem zsoldos, vagy hűbéres. Az 1526-i törvény csak végső szükségben akarja a jobbágyokat a haza megmentésére fölhasználni, először 1/5 részben, utoljára fejenként, míg a nemesek minden honvédő háborúban fejenként,

helyesebben kúriánként, házanként egyesével tartoznak megjelenni.

A jobbágyok és városiak közt említenek a törvények *zselléreket* is, kikről megtudjuk, hogy ezek jobbágyok vagy városi polgárok albérlő lakói, kik rendesen oly szegények, hogy sem földesúri, sem királyi adót nem fizethetnek, hacsak kis földet vagy szőlőt nem kapnak (1467, 1478, 1492). Az 1514-i törvény még háromévi adómentességet ad nekik, de kötelezi őket házépítésre és a jobbágyok közé sorozza.

Szolgaállapot. Az 1498-i országgyűlés mondja, hogy valamint a kúnok, jászok, rutén-oroszok nem távozhatnak el kir. földjükről nemesek birtokaira, úgy viszont a kir. felség tisztjei vagy a mondott *szolgaállapotú emberek* (dicti servilis conditionis homines) se vezessék el a nemesek jobbágyait letelepülés végett. A jobbágyok akkor még szabadon költöző vagyis szabad néposztály voltak, de a parasztlázadás után ők is, mint a kúnok, jászok és oroszok, röghöz kötött szolgaállapotú emberek lettek.

Megjegyzendő azonban, hogy ez a szolgaság nem jelentett roszszabb állapotot, mint azt, hogy a földesúr ragaszkodott vitéz, harcias, Szegeddel a határok miatt sokat viaskodó s a nádor bírósága és védelme alá tartozó kúnjaihoz stb. Éppen nem volt ez rabszolgasággal letört nép.

V.

Alkotmány és törvényhozás

Az aranybullától a mohácsi csata évéig 62 királyi decretum került bele a magyar törvénygyűjteményekbe és kiadásokba 1700 cikkellyel és 136 oly §-sal, melyekhez nem tartoznak törvénycikkelyek. Ezen csupán szakaszokra osztott akták azért foglalnak helyet a törvények közt, hogy mint körmöci pénzverésre vonatkozó szerződés (1342), törvénymegerősítés (1385), Zsigmond amnesztiája és újra pecsételendő adománylevelekről szóló rendelete (1403, –4, –10), mint királyválasztás föltételei és koronázó hitlevél (1490, 1508) más esetekre mintául szolgálhassanak.

A törvénycikkelyek átlagos terjedelme a nyomtatásban fél- vagy harmad hasáb. Legnagyobb decretumok a 78 és 108 cikkelyes 1486 és –92-i „örök időkre szóló" igazságügyi kodifikálás, melynek cikkelyei a két decretumban nagyjában egyeznek, különbségeik Mátyás és Ulászló kormányára jellemzők. Mindkét kodifikálás előzménye a Zsigmond-féle 1435-i I. decretum és az 1459-i, mely utóbbinak 50 cikkelye közt 42 szabályozza a bíráskodást, míg az 1492-inek 108 cikkelye közt csupán 48 ily jellegű. Bíráskodásról találunk cikkelyeket csaknem mindegyik törvényben.

Egyházat illető határozat is van a legtöbben. Leginkább egyházi jellegű az 1481-i törvény, mert itt 17 cikkely közt 13 az egyházi vonatkozású. Pénzügyi cikkelyekből és szakaszokból áll tisztára az 1342. és az 1467-i decretum. Teljesen hadügyi az 1435. II., s erősen ilyen az 1454. és 1463-i törvény. A törvények egyéb tartalma a birtokjog, kereskedelem, alkotmány és közigazgatás, stb.

A magyar alkotmányról, mint a közhatalom megosztásáról minden időben szólhatunk, de ezen közhatalomban a királytól kevésbé függő néposztályok részesedéséről – a főpapokat kivéve – csak 1267-től kezdve beszélhetünk, amikor a elégedetlenkedő és pártoskodó páncélos szerviensek kötelező képviseletet nyernek vármegyénként 2–3 taggal a királyi főpapok és királyi ispánok vagy bárók mellett, e bárók túlkapásainak megítélésében és az ily bajokat megelőző törvényhozásban. Ezt a magyar országgyűlést, mely a közrendi ház megalkotásában csak két évvel maradt el az angol parlament mögött, 1289- és 1299-ben jellemzőn publicum parlamentumnak nevezték el. Bárók kizárásával tartottak országgyűlést a főpapok és a szerviens nemesek, de úgy, hogy ehhez megkapták a király és a bárók pecsétes jóváhagyását (1298). Ez azt jelenti, hogy a bárók vonakodtak a közrendi tömeg közé menni, s külön tanácskoztak, vagyis megalakult a kétkamarás országgyűlés, melyben a főpapok a közvetítők, mint különösen 1231-ben is már nyomát találjuk ennek.

A főpapok 1338-ban panaszt emeltek az avignoni pápánál, hogy I. Károly király trónralépése óta egyszer sem adott általános kihallgatást s a rendek szokott általános tanácskozásait és parlamentjeit eltiltotta, úgyhogy az egész nép lázadásától lehet tartani. Nagy Lajos az aranybulla megerősítésekor 1351-ben az egybegyűlt rendek előterjesztésére hivatkozik, új törvényeinek megalkotásakor azonban csak báróinak tanácsát említi. Zsigmond 1397-ben minden vármegyéből 4–4 követet és a traui városi küldötteket hívta meg a temesvári országgyűlésre, 1608-ban veszik először törvénybe a városok országrendiségét, a nyolc szab. kir. városét; Zsigmond 1405-i áprilisi gyűlése az összes kir. földesúri községek követeivel csak magánjogi aktus, tájékoztató tanácskozás volt az augusztusi országgyűlés előtt a földesúr számára. A királyok tetszésétől függött továbbra is, hogy a fontosabb városok közül mennyit hív meg az országgyűlésre. A civitatenses, városiak, mint törvényhozó rend az I. Ulászló halálát követő országgyűlésen tűnnek elő a respublica kifejezéssel együtt (1445).

A nádor, mint alkotmányőr, mint báró a király és a rendek viszályaiban az 1439-i nádorválasztásról szóló törvényben kezd szerepelni s e szerep betetőzése az 1485–6-i törvényjavaslat. Az aranybulla nádora még csak úgy tűnik fel, mint a legfelelősebb kir. főtiszt, aki az aranybullában tiszttársaival meg sincs nevezve a szokás ellenére, mert megbukott egész kormányával együtt.

Hunyadi Mátyás király 1464-ben azt a szép alkotmányos elvet vallja, hogy dicséretes a respublica (állam), amelyben a törvények uralkodnak. De különös, hogy hat évvel utóbb Mátyás alkotmányos ígéreteit a főpapokkal és bárókkal garantáltatják. Itt tűnik elő törvényeinkben először az országgyűlés *dieta* neve. Az alkotmányos formában, országgyűlések tartásában annyira nincs hiány, hogy 1472-ben már arra kérik Mátyást, hogy két éven belül ne tartson dietát, mert ennek gyakorisága nagyon terheli az országlakosokat. Az 1478-i törvény nevezetes, mert itt a rendek válaszfelirata van törvénnyé erősítve, mely a király kérését említi okul, ki szónokai által terjesztette elő kérését; a rendek teljesítik a felség kérését, öt évre megadják az egy frtos portaadót, hogy ne kelljen évenkint országgyűlésen megjelenniök s hadba szállaniok. A megyék országgyűlési követeinek költségét az 1486-i törvény a birtokosokra rovatta, akik ezentúl kötelesek szintén adózni legalább a domestica nevű megyei pénztárba. Ettől csak az van fölmentve, akit a fölség névszerint hív meg az országgyűlésre.

II. Ulászló első országgyűlése azon megokolással, hogy egyes főpap és báró urak 15–20 nappal késve érkeztek az országgyűlésre, miközben a szegény nemesek kifogytak a költségből s kénytelenek voltak hazamenni; ezért elhatározták, hogy a királytól kihirdetett határidőn túl legföllebb négy napig szabad várni az országgyűlés megnyitásával. A fölséggel utóbb megígértették, hogy az országgyűlés kezdetét egy hónappal előbb kihirdeti meghívólevéllel (1495). Három év mulva úgy határoztak, hogy négy éven át évenkint, aztán háromévenkint legyen országgyűlés, Szent György-kor a Rákos mezején két hétig, amely időt ki kell tartani mindenkinek, a főrendeknek 800 frt terhe alatt. Amely megye adót vagy segélyt ajánlana fel országgyűlésen kívül, az a nemességből ki-

zárt legyen s tagjait a legközelebbi országgyűlés büntesse meg személyökben és vagyonukban (1504). Három év mulva törvénybe iktatták az országgyűlés tagjainak mentelmi jogát. A fegyveres országgyűlést az 1518-i bácsi országgyűlés rendelte el, hogy a huszármódra páncéllal és sisakkal megjelenni köteles nemesek lándzsásaikkal lovon a török ellen indulhassanak s ott az egytelkes nemesek se hiányozzanak, a főrendek pedig a lehető legjobb felkészültséggel vegyenek részt. Az ispán vagy alispán, ki nemest jutalomért fölment, egy nemesért 400 frt büntetést fizet a kir. felségnek.

Alkotmányba vágó az a határozat is, hogy a konfederációk, az urak szövetségei szűnjenek meg s a király és az ország dolgait az illetékes tényezők szabadabban végezhessék, mindenki szem előtt tarthassa.

VI.

Hitélet – Szellemi művelődés

A budai zsinat 1279-ben szabatosan határozta meg az isteni hitet, mely Isten szaván és megbízhatóságán alapul s meghaladja a földi tapasztalatokból következtető észt. Határozatait a hitéletre részletesen láttuk az Árpád-korban. A hittételek dolgában zavarólag kezdett hatni némely vidékeken, a Dráván túl és az erdélyi dobokai stb. parasztoknál a huszita tévedés, melynek lázító, tekintélyt különösen romboló tétele az, hogy minden pap és elöljáró elvesztette hatalmát, mihelyt súlyos bűnbe esett. Ezen alapon könnyű volt engedetlenségre, illetmények, dézsmák megtagadására izgatni a népet (1437). A magyar országgyűlések hűtlenség jegye, nota infidelitatis címén bélyegzik meg és büntettetik a hitszakadást (1462). Luther híveire, mint a Szentséges Szűz Mária ellenségeire, fej- és jószágvesztést, két év mulva máglyahalált mondott ki a magyar országgyűlés (1523, –25).

Szentségek. A szepes-lőcsei zsinat 1460-ban elrendelte, hogy a keresztelő kút kulcsa titkos helyen legyen, nehogy a kútnál rongálás vagy gaztett történjen. Ebből azt lehet következtetni, hogy a keresztelőkút az egyház épületén kívül állott az olasz baptisteriumok módjára. A kereszteléshez legföllebb három komát engedett a zsinat: két férfit és egy nőt a fiú, két nőt s egy férfit a leány kereszteléséhez. A kereszteléssel csak nyolc napig szabad várni a születés után. A keresztelőkútnak kőből kell lennie az 1515-i veszprémi zsinat szerint, vagy legalább fakád legyen, amelybe a keresztelő háromszor lemeríti a keresztelendőt. Ezért kellett tehát az egyházon kívül fedett és elzárható fürdőkád vagy medence.

Az egyszeri lemerítés nem elegendő. Ha nincs elég víz, vagy alkalmas kád, akkor le kell önteni a keresztelendő fejét és testét vízzel, tálból vagy más faedényből.

Bérmaszülője egynek csak egy legyen, nehogy elfeledjék a lelki rokonságot, mely házassági akadály. A húsvéti gyónást nagyböjt közepéig el kell végezni, amikor naponkint harangszó figyelmeztesse a híveket. Aki húsvétig sem végzi el, azt az egyház rektora űzze ki az egyházból. A gyóntató ne nézze a gyónó nő arcát. Nem szabad pénzt kérni a szentségek kiszolgáltatásáért s ha a beteg misét akar, gyóntatója ne ajánlkozzék. A hívek gyakori áldozása nem igen volt akkor szokásban, mert az egyik zsinati tilalom az, hogy ne legyen sok ostya a ciboriumban, hanem csak a betegek számára. Ezt havonkint fel kell frissíteni a maradék elégetése után. Nőszemély nem szolgálhat az oltárnál, hanem legyen minden misézőnek klerikus vagy iskolás ministere. Íme, a falusi és városi plébániai iskola bizonysága, mely már Nagy Károly korában is törvény s kiterjedt Pannoniára is. A hajnali zsolozsmára minden pap köteles éjjel fölkelni, a javadalmas kisebbrendű klerikusok is (1460, –93).

Az országgyűlés sem közömbös a kat. hitélet iránt: rendeli, hogy mivel újszülöttek és felnőttek meghalnak szentségek nélkül, azért a főpapok ne küldjenek ki plébánosokat dézsmálásra stb. (1500). A parasztlázadás őszén tartott országgyűlés fölhívja a főpapokat, hogy kiközösítés terhe alatt tiltsák el azok feloldozását, akik jogtalanul tartanak maguknál nemesi vagyont.

Egyházi élet. Az 1279-i budai zsinatnak idevonatkozó cikkelyeit felsoroljuk az Árpádkor végén. A magyar főpapok zsinatai közt legjellemzőbbek az 1460-i lőcsei és az 1493-i esztergomi. Elhatározzák, hogy a kóruson a klerikusok ne beszélgessenek, ne üljenek kalappal (in pileis) vagy más illetlenséggel, hanem mitrával és kapuciummal, csuklyával, meg superpelliceummal, karinggel. Madárszóra keljenek föl s gyűljenek össze a zsolozsmázásra.

Az 1498-i országgyűlés rámutat az egyházi élet züllésének nagy okára, mikor így szól: „Több szerzetes prépostság és apátság oly klerikusok birtokában van, akik világi vagy polgári öltözetben ezen egyházaknak jövedelmeit kimerítik... s meggazdagodva... vagy há-

zasságra lépnek, vagy világi papokká lesznek... határoztuk, hogy... tartozzanak egy év alatt az illető rend ruháját fölvenni és viselni, különben veszítsék el javadalmukat." A parasztháború után kimondotta az országgyűlés, hogy paraszt fiából soha püspök, érsek nem lehet, mert a parasztvezető papok, iskolások, diákok puskával és más fegyverrel harcoltak, gyilkosságba is estek, s azért többé fegyvert, puskát nem szabad hordaniok.

Házasságkötés. Tilos a vegyes házasság eretnekkel és schismatikussal. Eretnek a patarénus, schismatikus főleg a ruthén, bolgár, rác, litván, – mondja az 1309-i pozsonyi zsinat. A házasság korhatára 14 év a fiúnál, 12 a leánynál. Aki hirdetés és tanuk nélkül s nem az egyház színe előtt köt házasságot, az e titkos házasságért mindkét fél részéről 20-20 font viaszt fizet, az összekötő papot pedig félévre felfüggesztik állásától. Sőt a titkosan egybekeltek ki vannak tiltva az egyházból, míg az egyház színe előtt egybe nem kelnek.

Ünnepek. Maguk a plébánosok nem kezdhetnek új ünnepeket. A nagycsütörtököt munkaszünettel kell megünnepelni; a keresztjáró és úrnapi körmeneteken a plébános a káplánjaival és iskolásokkal együtt vesz részt. A szepesi prépost egyházmegyéjében s bizonyára másutt is naponkint van énekes hajnali mise, vecsernye és lefekvés előtt kompletorium ájtatosság. Kései, XVII. századi az a hír, hogy Tamás esztergomi érsek már 1309-ben az udvardi zsinaton elrendelte a déli s esti harangszóra az Üdvözlégy Mária imádságot. Mátyás király 1464-i törvénye eltiltotta a vásárt vasárnapon és a Bold. Szűz Mária ünnepein.

Egyházak, temetők, temetés. A harangos egyházak kegyúri jogát a nemes testvérek osztozásnál 15 márkára becsülték, a harangtalanét tízre. Az egyházat a cinterem (cemeterium), vagyis temető vette körül, mint egyházudvar s ezt a várfalnak is használható kerítés. Már az 1279-i budai zsinat eltiltotta ott a halotti torok táncát s a gabonaraktározást, kivéve a tűzvész vagy katonai fosztogatás eseteit. Mátyás király eltiltja a katonaság részéről előforduló egyházfeltöréseket a jobbágyok ott elrejtett gabonája miatt s csak annyit engedett meg, hogy szükség esetén a seregkapitány embere vásárolhasson ott gabonát a plébános és falubíró jelenlé-

tében (1486). Az 1993-i esztergomi zsinat eltiltotta az egyházakban hordók stb. tartását.

A lovagkori királytemetés nagyszerű leírását látjuk a Budai-krónikában I. Károly halálakor. A holttestet hajón vitték Visegrádról Budára. A budavári és a fehérvári egyház ajtaja előtt három szép királyi paripán egy-egy lovag ült a király torna-, dárdajátékos és hadi páncélzatában, struccfejes sisakkal. A három paripát a temető egyház kapta meg, a királynéi díszhintóval együtt. A Sárkány-lovagrend szabályzatából megismerkedünk a lovagbajtársak kötelességeivel társuk temetésekor vagy tora alkalmával. A szentség nélkül kimúltak eltemetéséhez főesperesi engedély kellett, amiért egy márkát fizettek. Ezt Nagy Lajos király eltörli és utána több törvény. Az 1493-i esztergomi zsinat az uzsorásokat bünteti azzal, hogy megtagadja tőlük az egyházi temetést, vagy az örökösök tíz dukátnál többet fizetnek, melynek fele az esztergomi érseket, másik fele a főesperest illeti.

Plébániai iskolák. 1382–1515 közt hat magyarországi zsinat rendeli, hogy egy papnak sem szabad clericus vagy scholaris nélkül miséznie, ami azt követeli, hogy minden pap neveljen lakóhelyén diákot. A gazdagabb pap tartott maga mellett iskolamestert, ki nála nyert ellátást s akinek utóbb a község is biztosított némi jövedelmet, pl. az abaújvármegyei Felső Mecenzéf 1430-ban nyolc köböl búzát egy évre. Véletlenül ránk maradt iskolai adatok közt hat községben litterátus diák az iskolamester, akiről egyszer megjegyzik, hogy feleséges ember; négy más helyen baccalaureus a tanító, tehát egyetemről hazakerült iskolamestere van a zempléni Varannónak, a körösmegyei Kamarjának stb. Ez utóbbi helyen felesége van a baccalaureusnak, míg a miskolci baccalaureus tanítóból ugyanott plébános lett, a beregszászi pedig falusi plebániára pályázott, a szentgyörgyit polgármesterré választották, a segédtanító feleséges ember volt és iskolamesterré lépett elő. Lőcsén az iskolamesteren kívül van külön kántor is, de rendesen maga az iskolamester tanítja és vezeti az éneket s tanulói kántálnak a templomban és temetéseken, vagy rekordálnak valamely úr vagy vendég tiszteletére, t.i. köszöntőt énekelnek. Az iskolamesterek jö-

vedelmére következtetünk abból, hogy a jövedelem tizedeként kirótt adó 15, 20, 30 dénár, egész évi bevételük tehát 1.5, 2, 3 forint aranyban.

Iskolatörténeti adataink csak esetlegesek, Rómába küldött folyamodványokban, egyháziak véletlen emberölése vagy testsértése, tehát igen ritka esetek miatt kért fölmentések kapcsán és helyi tanuskodásokról szóló bírói oklevelekben maradtak ránk. Pesten az első iskolás adat 1238-ból ismeretes, a második 1495-ből, üres 257 év, Lőcsén 1417-re 1520 következik, Pécsett 1495 után 1520, pedig bizonyos, hogy e városokban kezdettől fogva voltak plébániai iskolák, mint ahogy Budán egyszerre hét, Szegeden öt, Pozsonyban négy, Brassóban három iskoláról maradt adatunk 1522–43 között. E nagyobb városokban 50–100 frt az iskolamester fizetése. A falvakban is voltak rendesen plébániai iskolák, mert az 1488-i küküllői és szebeni egyik összeírás egyszerre 64 iskoláról ad hírt.

Az iskolákat véletlenül említő írások ott maradtak meg, ahol a török pusztítás kevésbé okozott megsemmisítő munkát:

Erdélyben, főleg a szászoknál	127	helyen,
Felső-Magyarországon	92	helyen
Dunántúl	28	helyen
Drávántúl (Körös vm-ben 8)	11	helyen
Tiszamelléken	9	helyen
Összesen:	267	helyen.

Az időrendi összegezés még szembetűnőbbé teszi az adatok hiányosságát. Iskolás adataink összege a

XIII. századból	2	helyről
XIV. századból	21	helyről
XV. századból	142	helyről
XVI. század 40 év	102	helyről
Összesen:	267	helyről.

Kanonoki és monostori iskolák. Eredetök visszanyúlik Szent István korába. Legrégibb adataink vannak a *pannonhalmi* és a *csanádi* iskoláról, ámbár ez utóbbinak doctort említő forrása későbbi átdolgozásra vall. Egyéb adatokból is bizonyos, hogy első tantárgy az ének s előbb vannak adataink cantor, mint lector kanonokokról, akik a latin nyelvet és irodalmat tanították. A tanítás anyaga és módja nagyjában ugyanaz, mint a külföldi monostori és kanonoki iskolákban, amiről néhány könyvjegyzék, legrégebben a Szent László-kori pannonhalmi összeírás tanuskodik. Már 1223-tól emlegetnek a káptalani oklevelek succentorokat s 1265-től sublectorokat, akik átvették a tanítást a kanonokoktól s helyettesítették őket. Legvirágzóbb volt a *veszprémi* kanonoki iskola, amelyet, mikor egy főúr csapatai földúlták, a magyar király a párizsi egyetemhez hasonlított (1276). Az előző évi dúlás alkalmával 65 embert öltek meg, kik mind kanonokok, prebendások, klerikusok, szolgák és a kanonokok közt 15 jogi doktor, egy sem más egyházmegyei. Bölcseleti és jogi főiskola volt Veszprémben, nem universitas.

Magyar egyetemek. V. Orbán avignoni pápa 1367-ben Lajos magyar király kérésére megerősíti a *pécsi* egyetem (studium generale) alapítását, csak a theologiai kart nem engedélyezte, mert főleg a párizsi egyetem hittudományának hallgatását akarta ajánlani. Az új egyetem kancellárja a pécsi püspök, vagy a vikáriusa; mert a főiskolák is egyháziak diákjaikkal és tanáraikkal s az universitas mint autonómia elveszi a bíráskodást a főesperestől és átruházza az egyetem elöljáróira, de csak első fokon, míg a fellebbezés elbírálása megmarad a püspök vagy helyettese mint kancellár jogában. Tulajdonképen ezért kell a pápai beleegyezés. A király abban van érdekelve, hogy mint az egyházi vagyon főkegyura a pécsi püspöki javadalom terhére ígért tanári fizetéseket biztosítsa. Az igazi alapító tehát Vilmos pécsi püspök, aki Galvano Bettini bolognai kánonjogi doktornak 300 ezüst márkát fizetett évenkint, ami 1200 arany frtot ért, Ireg falu jövedelméből még lekötött évi 70 frtot s örökös tulajdonává akarta tenni a lakóházát, de a pápa ezt csak a tanár holtáig engedélyezte. Más egyetemek tanárai csak

70–130 frtot kaptak. IX. Bonifác pápa megengedte, hogy a pécsi püspök az egyik pécsi és a pozsegai prépostságot egy-egy jogi egyetemi tanárnak adományozhassa. A Mátyás-kori egyetemalapítás megokolása az volt 1465-ben, hogy Magyarországon nem virágzik egyetem; kétes tehát Istvánffy történetíró híre, amely szerint a pécsi egyetem az 1453-i török foglalással szűnt meg s még a mohácsi csata után is 2000 hallgatója volt. Az egyetem épülete a pécsi várban van említve Cselebi török földrajzában.

IX. Bonifác pápa 1389-ben engedélyezte Zsigmond király kérésére az *óbudai* egyetemet, amelynek kancellárja az óbudai prépost, tanárai pedig az ottani kanonoki javadalmakból kapnak fizetést. Hét év mulva a bécsi egyetem artista facultása felmenti Horawi Jánost mint magistert előadásai alól, hogy elfogadhassa a budai egyetemi tanárságot. Híres tanár ott Makrai Benedek, ki előbb a prágai, párizsi és a padovai egyetemen elnyerte a bölcseleti és a kánonjogi magisterséget s Budán a római és kánoni jogot tanította. Ugyanott diákjával néhány napig megakadályozta Zsigmond királyt mint nápolyi párti a bevonulásban. Stibor elfogta s öt év mulva szabadult ki Benedek mester, a párizsi egyetem 1408-i közbenjárása után. Zsigmondnak hű embere lett és kísérője spanyol-francia-angol utazásán. A konstanzi zsinaton a budai egyetemet négy facultásáról hat tanár képviselte: Clostein Simon orvos magister, Diernachi Máté és Wissenburgi Tamás theologiai és kánonjogi, Thadeus de vico Mercato (Vásárhelyi?) és Bisznavi Miklós decretum doctorok, Andreas artium magister, két budai prépost vezetésével (1415–16). További adat nincs ezen egyetemről.

II. Pál pápa 1465-ben Mátyás király kérésére fölhatalmazza Vitéz János esztergomi érseket, hogy a magyar királytól kijelölendő helyen egyetemet alapíthasson minden karral és kancellárral, bolognai szervezettel. Az érsek Esztergomot óhajtotta, Mátyás Pozsonyt választotta, a humanisták nyelvén *Istropolist.* A prépostiháznál, a kir. kertekben királyra háramlott Gmaintl-házat rendezték be egyetemnek. Híres tanár volt itt a königsbergi Regiomontanus János csillagász, Ilkus Márton astrologus és Gattus János, a sokoldalú dominikánus stb. Pozsony 1467-ben vendégelte meg az

Istropolitana universitas megérkező első tanárait. Regiomontanus 1471-ben már eltávozott Nürnbergbe, Gattus két évvel előbb Siciliába. Vitéz érsek pártütése és fogsága 1417-től jelzi a pozsonyi egyetem korai végét. 1492-ben azt írták, hogy az egyetem ott már régen megszűnt (iam dudum).

Mátyás király 1475-ben új egyetemet tervezett s négy év mulva egy részét meg is nyittatta a *budai* dominikánusoknál, egyszersmind megkezdte az óriási egyetem építését a Duna mellett Budán alul. Az északi oldalon hétemeletes lett volna Buda felé és a Dunára. Brodarich püspök elbeszélése alapján részletesen leírja a tervet Heltai 80 évvel később megjelent munkájában (Chronica..... Colosvárott 1557). Állítólag 40.000 tanuló ellátására terveztetett sok konyhát és éléstárakat is pincékkel, a tanárok lakásaival, egyetemi boltokkal, piacokkal, éjjel nagy kristálylámpák világította terekkel az éjjeli előadások számára. A két nagy téren öt kút lett volna, amelyek vizüket a Dunából kapják. A rektori hivatal és oceonomus számára nagy birtokot akart biztosítani, hogy a világon ne legyen jobb, szebb, nagyobb iskola a budainál. Brandolini szerint Mátyás király azt hitte, hogy a párizsi egyetemnek 20–30.000 hallgatója van. A modern Paulsen 933 hallgatót számít a bécsi, 676-ot a prágai egyetemen stb. abban a korban. Mátyás a budai universale gymnasium igazgatójának meghívta Würzburgból Niger Pétert, ki a montpellieri, salamancai, freiburgi és ingolstadti egyetemeken tanult, héberül is tudott s bölcseleti munkát is írt Clypeus Thomistarum címmel. A bölcseletet és teológiát tanító csonka egyetemet Mátyás király a budai dominikánusoknál helyezte el, hol a tanárok, rektor és a diákok szállást, ellátást kaptak.

Humanista irodalom. A XIV. századi Dante és Petrarca a középkori természetfölötti gondolkozásba beleoltják a krisztusi jóslatszerűen író Vergiliuson és Horatius bájos költészetén át a klasszikusok szeretetét, természetesen emberies, humánus gondolkozásának bámulatát. Ez a szeretet és bámulat ünnepléssé fokozódott akkor, midőn a keresztény világ megdöbbenésére Konstantinápoly 1453-ban török kézre került s híres görög tudósok

menekültek nyugatra nagybecsű görög kéziratokkal, kiket pápák és főpapok karoltak föl, fejedelmek árasztottak el figyelemmel, elsősorban Itáliában, s kik viszont európai hírnévre emelték hálás magasztalásaikkal pártfogóikat. Az egyetemek tudósai és ifjú óriásai vetekedve keresték a babérokat a klasszikusok mennél hűbb követésével. Ezek jutottak az egyetemek katedráira, a fejedelmi kancelláriákba, diplomáciai küldetésekhez s a legelső főpapi székekbe. Egymást és pártfogóikat fölkeresték, hírüket messze elterjesztették. A humanizmus klasszikusainak rajongó tiszteletével és utánzásával azonban pogányos szellem is lopódzott be a keresztény gondolkodásba és irodalomba.

A humanizmus fölkarolásában Itália után Magyarország egyike a legelső országoknak s a legelső magyar humanista Zrednai *Vitéz* János, ki olasz egyetemeken tanult, aztán Zsigmond király udvarába, kancelláriájába, ennek élére került, humanista titkárokat vett maga mellé, majd mint váradi püspök udvarában tartotta a híres Vergeriot, a ciprusi Podokatarot stb. A bécsi egyetem nagy csillagásza, Peuerbach nem fogadta ugyan el a jó fizetést ígérő meghívást Váradra, de e város délkörére átszámított csillagászati tabelláit kinyomtatva Vitéz püspöknek ajánlotta. Vitéz unokaöccse a nagytehetségű költő, Csezmicei János, humanista nevén *Janus Pannonius,* kit anyai nagybátyja a nagyhírű Guarino ferrarai iskolájában taníttatott. Elégiák, panegyrisek, 39 nagyobb költemény és 400 epigramma maradtak tőle. Marcello velencei hadvezért 2871 hexameterben énekelte meg. Hunyadiról is tervezett hőskölteményt és az Iliast latinra akarta fordítani. Mátyás trónraléptekor jött haza a padovai egyetemről s mindjárt megkapta a pécsi püspökséget, de rendesen a kir. udvarban lakott.

Miután Vitéz és Csezmicei főpapok 1471-ben a lengyel Szent Kázmér hercegnek, mint Albert magyar király ifjabb leánya fiának trónörökösségét pártolták, s Mátyás király őrizetbe vétette őket, ami gyors halálukat okozta: ezentúl *Mátyás udvara* lett a humanisták gyülekező helye. A császárságra való törekvésében e humanisták magasztalásai jól estek a királynak és humanista műveltségű nápolyi feleségéhez is illett a humanista udvar. Ott élt a

pármai *Ugoletti* Tádé, a király nevelője, Galeotto Marzio, az ascoli *Bonfini* Antal, ki már ittléte második évében megkezdte Magyarország történetének megírását 10-10 könyvből álló öt decasban s 1495-ig haladt (munkáját csak 73 év mulva nyomatták ki 1568-ban 750 ívrétű oldalon) Liviust utánozva. *Galeotto* anekdotákat írt „Mátyás király jeles bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről", könyvét Corvinus János hercegnek ajánlva (kiadása 1563). A római *Cortesius* Sándor 1198 hexametert írt Mátyás dicsőítésére hadi erényeiről, a firenzei Naldo *Naldi* 1583 hexametert Mátyás könyvtáráról, *Carbo* Lajos Dialogust a Corvinus Mátyás dicső tetteiről mint beszélgetést tanítványával, Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel. *Brandolini* Aurél egészségtani munkát írt mint beszélgetést a beteg Mátyás és neje meg a nápolyi követ közt; másik munkájában szintén beszélgetés van a király és Giugnio Domokos közt a monarchia és a köztársaság célszerűségéről.

A humanista élet folytatódott II. Ulászló udvarában is. Ott forogtak a főpapok, többnyire kiváló humanista műveltségűek, továbbá udvari költő Cintius, udvari főorvos Julius Aemilius vagy Milius. A 90-es évek közepén Budára jöttek a cseh kancellária tagjai, a humanista Schlechta, Schellenberg, Olmützi Ágoston. Miksa császár bécsi egyetemi humanistái 1497-ben lejöttek Budára s megalakították a dunai irodalmi társaságot „Sodalitas Litteraria Danubiana" címmel. Elnökké ifj. Vitéz püspököt választották meg, ki a bécsi püspökséget is kormányozta. Beléptek a csehek is. A királyné megérkezése alkalmul szolgált a cseh Lobkovitz Bohuslav humanista budai szereplésére, ki körül egész kis akadémia alakult. Ezen cseh főúr a bolognai, ferrarai egyetemeken tanult, visehradi prépost lett, bejárta a görög, egyiptomi és szent földet, s igazi költői tehetség volt. A királyné örült a tudós környezetnek és tanult latinul. Az ő udvarában nőtt naggyá Szalkai László deák mint királynéi jószágigazgató, a sárospataki ágostonosok volt jeles tanítványa, kinek latin tudását Caspar Ursinus Velius bécsi humanista méltónak tartotta a magasztalásra. Bohuslav 1503-ban hazament, Celtis Konrád pedig 1508-ban meghalt azzal a kétes örömmel, hogy elérte célját, megtörte a scholasticismus ural-

mát. Lajos királyfit Balbi Jeromos és a medgyesi Piso Jakab koszorús költő nevelték. Celtis után Cuspinianus bécsi orvos-költő járogatott le Budára, vagy fogadta bécsi lakásán a budai humanistákat, majd Collimitius udvari orvos vette át a róla is nevezett Sodalitas vezetését.

Habsburg Mária királyné megjelenése Budán 1521-ben új lendületet adott a humanista életnek. Ennek főalakjai a sziléziai Ursinus Velius, kit Thurzó boroszlói püspök neveltetett, s Piso Jakab, Szalkai László, Perényi Ferenc.

Corvina-könyvtár. Mátyás 30 könyvmásolót foglalkoztatott és évi 32.000 aranyfrtot költött könyvtárára – írták később Oláh és Heltai. Ez túlzott hír volt, mint az is, hogy a Corvina-könyvtár 50.000 kötetből állott, mikor a pápa könyvtára csak 3500 kötetre ment. Valami 180 Corvina ismeretes, köztük 159 kódex. Brassicanus látta e könyvtárt és elragadtatással írta le. Görög, latin codexeken kívül látott héber könyveket is, régieket és újakat, ezeket a firenzei Attavantes miniator kis képeivel díszítve. Mátyás két utóda könnyű lélekkel ajándékozgatott belőle, főleg Miksa császárnak, a bécsi könyvtár megalapítójának. A humanista vendégek is el-eltüntettek egy-egy darabot, a könyvkedvelő Ibrahim nagyvezir 1541-ben sokat Konstantinápolyba küldött, 1660 táján tűzvész pusztított a Corvina könyvtár helyén; de nem tartozott oda az a 400 kötet, amelyet 1686-ban egy budai pincében találtak.

A magyar millenniumkor sok kutatás történt Mátyás könyvei után. A szultán 35 codexet ajándékozott a magyar nemzetnek, de köztük csak 10 darab volt igazi Corvina. Budapesten és Bécsben egyenlően 28-28 darabot őriztek a millenniumkor, Modenában 15-öt. Kötésük színes bársony, selyem, s arabeszkes bőr. Az erlangeni biblia Mátyás medaillonképét hordja a bárkötésen.

A humanista főpapok, Vitéz stb. szintén szép könyvtárakat gyűjtöttek.

Könyvnyomtatás. Gutenberg találmányát Mátyás király nem pártolta, mert a nyomdatermékek nem voltak oly szépek, mint a művészi kéziratok. Azért mikor Karai László budai prépost hívására Hess András Rómából átköltözött nyomdájával Budára, s ez-

zel Magyarország megelőzte volna Ausztriát, Cseh-, Angol-, Spanyolországot, az első magyarországi nyomda az 1473-ban megjelent híres Budai-krónikán kívül alig tudott mást kinyomtatni és eltűnt nyomtalanul. Feger Tibold és Ruem György budai könyvkereskedők Thuróczy János ítélőmester Krónikáját latinul 1488-ban Brünnben és a németek kedvéért némileg változtatva Augsburgban adták ki egyszerre.

Magyar nyelvemlékek és irodalom. A königsbergi töredék és a Nagy Lajos-kori eskü magyar szövege után egyre jobban szaporodnak a magyar nyelv szövegmaradványai: a XV. és XVI. századból Mohácsig 82 ily nyelvemléket ismer a szaktudomány, többnyire prózát 13 kötetben és 71 költeményt. A legtöbbnek tartalma vallásos, csak 15 darab világi tárgyú. Nevezetes nagy nyelvemlékek a bibliafordítások és az Árpádházi Szent Margit legendája, mind 1430 tájáról, az utóbbi Ráskai Lea margitszigeti apáca másolatában, 1510-ből.

Az igricek és regösök hagyományát a diák énekesek folytatták. Galeotto szerint gyakran megjelentek ezek Mátyás király udvarában s a nagy király énekesei közül egyet névszerint ismerünk: Gábor deákot.

Valamint Kálmán király törvényeinek latin följegyzője Albrik szabadkozik, hogy talán nem jegyez föl mindent pontosan, mert nem tud jól magyarul, a törvényhozók tehát magyarul tanácskoztak, ami nagyon természetes: éppúgy az 1446-i országgyűlésen is a magyarul nem tudó pozsonyi követek jegyzeteiből tudjuk meg, hogy a tárgyalások magyarul folytak s ezt nem bírták lejegyezni. Akkor került bele a törvénygyűjtésekbe Hunyadi János kormányzó magyar esküje. Van még hét prózai magyar ügyirat a további 80 évből, záloglevél, nyugtatvány, kelengyejegyzék, végrendelet stb.

Missilis levél kettő maradt: Albert tihanyi apáté és Thurzó Eleké (1486, 1526). Bizonyos, hogy írtak mások is magyar leveleket, csak nem őrizték meg úgy, mint a hűtlenségi perekben lefoglalt magyar nagyúri leveleket a bécsi levéltárak.

Gót- és renaissance művészet. A XIII–XV. századok műépítése gót stílben történt, melyben a csúcsívek mind a magasba futnak, eszményi fölfelé törekvést mutatnak, a „Sursum corda" gondolatát stilizálják bele a nagy dómok, a domus Deinek nevezett egyházak minden részébe, még a megnyúlt, vékony, magas szobor és festett alakokba is. A gót stíl mindent stilizált, természetességéből természetfölötti célok szolgálatába állított be. Technikai oka az, hogy a boltozat terhe függőlegesebben nyomja a falakat és pilléreket.

Ezzel szemben a középkor végének művészete a pogány klasszikus szobrok hatása alatt s a humanistáknál rajongásig menő természetszeretettől vonzva visszatér a római császárkor épületformáihoz és szobor, relief díszítéseihez. Így születik meg a franciáktól később renaissance-nak nevezett, de az olasz XVI. századi Vasari műtörténésztől korábban leírt és jellemzett újkorkezdő stílus, melynek legfönségesebb alkotása Rómában a Szent Péter bazilika helyén felépített óriási vatikáni egyház, mely a pogány császárkori Pantheont fölemelte az egyház hajókeresztezésének négyzete fölé. Ez az új stílus újította föl a négyszögletes ablakokat, a virág- és gyümölcskoszorúkat, füzéreket, bőségszarukat, maszkokat, hermákat, szetirokat, géniuszokat a reliefeken, kapu- és fülkeívek szegélyezésében.

Ez a stíl legelőször Magyarországba kelt át Olaszországból, a XV. század végső negyedében. Bonfini lefordította latinra Averulino olasz könyvét az építészetről s ajánló soraiban bámulatát fejezi ki Mátyás király budai, visegrádi, fehérvári, komáromi, tatai, pozsonyi, bécsi építkezései iránt, amelyekhez kiváló olasz mestereket hívott meg: a bolognai Fioraventit, a firenzei Cellinit, Benedetto da Maianot, a Strozzi-palota építőjét stb. De csak néhány töredék maradt ránk Mátyás építkezéseiből, pl. a budaiból. Visegrádi palotáját és kertjét lucullusi és paradicsomi szépségűnek jellemzik az egykorú leírások. Fehérvárott fényes temetkezőhelyet építtetett.

Leonardo da Vinci a festészetről írt értekezésében Mátyás király véleményére hivatkozva, bizonyítja, hogy a festőművészet

több, mint a költészet. Mátyás hívta Lippo Lippit, de ez csak két képet küldött; hívta Verrocchiot, ki helyett két domborműve érkezet meg, Nagy Sándor és Darius reliefje. Mátyásról és Beatrixról is készültek reliefek, amelyek a bécsi műtörténeti múzeumban vannak. Bautzenben Mátyásnak nyolc méter magas szobra van.

Híres olasz ötvösök dolgoztak Mátyásnak. Legszebb megrendelése az esztergomi kincstárban levő Kálvária-feszület, melynek felső része gótstílű, alsó része renaissance Mátyás címerével s valószínűleg Firenzében készült. Corvin János adta Bakócz prímásnak zálogba, aztán ajándékba. Egykorú írók magasztalták Mátyás király ezüstsípú orgonáit Budán és Visegrádon.

Gót- és renaissance stíl *vegyesen* érvényesült a szép kassai dómon, a bártfai városházon, a pesti belvárosi plebánia-egyházban, hol két gyönyörű pastoforium, szentségtartó fülke renaissance stílű. E stíl korából való kései gót ízlés remekei Hunyadi János vajdahunyadi lovagvára, gyulafehérvári síremléke és Zápolyai István szepesi gróf özvegyének szepes-csütörtökhelyi kápolnája s a felvidéki szárnyasoltárok. A magyarországi *ötvösök* minden időben híres mesterek voltak s Békésgyuláról való Niklas der Unger Kölnben; ennek unokaöccse a békésajtósi Albert ötvös Nürnbergben, ahová 1455-ben áttelepedve az Ajtósi nevet Dürer-re fordította. Az ő fia a nagyhírű Dürer Albert festő. A magyar lovagkor legszebb virágzásának Anjou-korában készült Szent László ereklyetartó hermája, amelyet Győrött őriznek s a kor végéről valók a szepesi és szebeni szászoknál legjobban megmentett ötvösművek, a nagydisznódi 66 cm-es feszület s a szepesi és poprádi kehely sodronyzománcos díszítéssel. A moszkvai Rettenetes [III.] Iván cár Mátyás királytól kért ötvösöket, pénzverőkkel, ágyúöntőkkel és bányászokkal.

II. Ulászló Porosz Mártonnal készíttette el ércszobrát s órákig elhallgatta Grimpeck kir. kápolnai énekmester orgonajátékát. Híres orgonista volt akkor János pécsi kanonok is. A király paviai Lorenzonál rendelt orgonát. Egyéb hangszerek a koboz, síp, trombita, kürt, dob. A magyar királyi udvarban 1494-ben van 12 kürtös és hat sípos; cigányok is zenéltek Beatrix és II. Lajos előtt.

VII.

Családi és társadalmi szokások

A Képes-krónika képei. A bécsi Hof-, most Nationalbibliothek 405. sz. codexe páratlanbecsű lovagkori emléke Magyarországnak, mert a krónika legbővebb szövegét 144 szép képecske díszíti, átlag egy-egy minden oldalon, egyenlőtlenül elosztva 73 ívrétű levélen. Ez a képeskönyv a legbeszédesebb bizonysága a magyar lovagkornak. E szerint még Attilát is lovagok veszik körül. A nagy anachronizmus csak fokozza azon képek sokaságát, amelyek így mind Nagy Lajos korát, e kor szokásait világítják meg. A képek erre a korra nézve nem képzeletiek, hanem erősen reálisak, hű és jellegzetes típusai az akkori magyarországi népéletnek. A codex szövegét Márk fehérvári kanonok 1358-ban kezdte és Nagy Lajos király másoltatta le a most ismert alakba szép képekkel díszítve, hogy ajándékba küldje a francia királynak, V. Károlynak 1374-ben gyermekeik eljegyzése alkalmával.[2]

A magyarok első bejövetele Pannoniába a húnok bejövetelét akarja bemutatni. A várak főtornya kétszer oly magas, mint a várfalak. Vannak szögletes, négyszögű főtornyok lapos, lőréses tetővel s vannak hengeres, kis és nagy tornyok. A középső hengeres főtorony a teteje alatt körerkélyszerűen kiszélesedik. Egy donjon, főtorony nyerges cseréptetővel van fedve. A beköltözők két ekhós szekere dongafedelű, csíkos vászonnal borítva. Elől és oldalt nők és gyermekek néznek ki az ekhó alól. A szekérhúzó lovak hátán nyeregben ül két ember, az egyik szakállas, fehérprémes süveggel testhez álló ruhában, mely téglapiros; a másik kék ru-

hás, fehérprémes süvegű legény. Két tevén is ül egy kúnsüveges férfi. A látható emberek fele sisakos lovag vagy csatlós. Elől turult, fekete karvalyt ábrázoló vörös pannon lobogó leng a szélben. Egy öreg szakállas férfi a hátán kosárban visz kis gyermekeket, mögötte fehér hosszú fejkendőben, mely áll alatt össze van kötve, asszonyok gyalogolnak. Más férfi két zsákforma batyút visz. A magyarok második bejövetele című képen a trónon ülő Szvatopluk előtt Köcsid magyar kém áll mint követ, sárga, hosszú kún köntösben, hátraesőcsúcsú kúnsüveggel, rámutat egy fehér lóra, amelyet fehérprémes süvegű, hosszúruhás legény tart féken térdelve. Oldalt furkós bottal hajtják egy báránymprémes süvegű szolga és kúnsüveges társai a szarvatlan teheneket. Lóháton ül a hét vezér, kettő hercegi, a többi kún süvegben és lovagruhában; négy szakállas, három borotvált arcú, mögöttük csupa lovagok lándzsákkal, vassisakkal és sodronypáncéllal, tárcsapaizzsal. Tőlük oldalt lenn a nők csapata jő, többnyire fejkendővel, hátukon és ölükben gyermekekkel. Egy leány hátán két rövid hajfonat csüng le a göndörhajú fejről.

A különböző nemzetek bejövetele c. képen balról, nyugatról három sodronypáncélos lovag jön be s egy lovag könnyű ruhában, kettő vassisakkal, kettő sapkával. A könnyű ruhájú lovag piros dolmánya fölött övig elől-hátul lógó skapulárét, vállruhát visel. Egy lovagnak báránybőrkucsmája van. Egy oldalt nyitott köpenyben ülő alak fejét csuklya fedi. Lejjebb baloldalról négy sisakos lovag, egy csuklyás, szakállás férfi és két nő kapaszkodik föl a völgyből. Középen kúnsüveges, bokáig érő, bő, zöldruhás, bajusztalan fiatalember mögött fátyollal lekötött kalpagú nő ül bő fehér ruhában, hosszan lelógó ruhaujjakkal, melyekből kidugta a kezét; egy őszes szakállas zsidó csúcsos kalapban s mögötte ugyancsak fátyollal átkötött kalpagos asszony s előttük a fiuk halad szintén csúcsos kalappal. A negyedik jövevény-csoport élén hercegi sapkás urak ülnek lovon, mögöttük csuklyás-kámzsás diákemberek s négy vassisakos lovag sodronypáncélban; az egyik sisaknak szemellenzője ferdén eláll, előre lenyúlik. A jobb sarok alsó csoportjá-

ban báránybőrkucsmás, kúnsüveges, hosszúruhás négy keleti alakot látunk a hasadékos sziklák szűk, virágos völgyeiben.

Több képen szemlélhetjük a csaták szokásos jeleneteit a lovagkorra jellemző alakban, a várostromokat, bajvívásokat, követségeket, levélvivést, írást, hitéletet, egyházépítést.

Családi élet. Mikor I. Károly nőül veszi Erzsébet lengyel királyleányt, akkor Anjou-címeres zászlóval díszített, két hosszú egyenes harsonát fújnak fiatal udvari emberek és két öreg szakállas násznagy közrefogja a hermelinpalástos, koronás mennyasszonyt, mintegy bemutatják, átadják őt a szakállas Károly királynak, kinek korona van a fején és a kezében, ezt fölajánlja a menyasszonynak. E házasság gyümölcse öt gyermek, akiket a miniator szintén belefestett a codexbe, a főkötős királyné mellé.

Zách Felicián merénylete alkalmul szolgál arra, hogy lássuk a királyi ebédlőt: ez gerendás mennyezetű, terített asztalnál ülnek a királyi család tagjai; az asztalon kés, kancsók, tál és tányérok látszanak, a falon kárpitok, az asztal körül felszolgáló ifjak, az egyik rojtosgallérú dolmányban, a másik tőrt szúr a merénylő úr nyakába.

Érdekesek az ágyas képek, összesen hét kép. Az ágy mindig láb nélkül, közvetlenül a szoba padozatára helyezett több matracnak látszik, amelyek lépcsőzetesen kisebbedve egymás fölött feküsznek. Attila három csíkos matracon aludt. Ilyenkor a férfi mezítelennek van festve, derékig, alsóbb részét takaró fedi. A mellette levő nő felöltözötten van ábrázolva és derékig betakarva fekszik férje mellett a csaknem függőlegesen felrakott vánkosokon. Az orra vérétől megfulladt Attila mezítelen felsőteste botránykoztatta a codex egyik tulajdonosát s ez aztán igyekezett a mezítelenséget dörzsöléssel eltakarni. Mezítelen felsőtesttel ül ágyán Szent István is, mikor betegen menekülést ajánl három unokaöccsének. Hasonlóan három matrac tetején, majdnem függőleges fejaljon fekszik I. András király, mikor választást enged öccsének a korona és kard között. Így fekszik még Gyésza herceg, mikor a szekszárdi apát fölkeresi, kinek átöltözéséből látjuk, hogy a lovagok korabeli apát fehér kis alsónadrág fölé veszi föl a piros

harisnyanadrágot és mezítelen felső testre a piros lovagdolmányt. Szőrős felsőtesttel fekszik matracágyában Kálmán király. Két ágyasképen csak nő van ábrázolva, felöltözötten: Sarolt fejedelemasszony Szent István születésekor és Erzsébet királyné Nagy Lajos születésénél.

Vadászat. Négy lovagkori kép ábrázolja a medve- és szarvasvadászást. Egyik medvére görbe karddal vág egy fiatal lovag, kinek oldalán látjuk a piros, görbe kardhüvelyt is. A másik medvének torkába egy másik lovag dárdát szúr. Egy csuklyás lovag-féle, csatlós, szakállas alak kutyát tart pórázon s e veres kutya előtt van még két kutya, az egyik fehér, a másik barna vizsla. Hunort és Magort akarja ábrázolni a két ifjú lovag. Ugyanők űzik egy más képen a szarvasünőt szarv nélkül; tőle balra egy barna és egy fehér vadászkutyát pórázon tart aranyövéhez csatolva egy fejedelmi ifjú, kinek kezében falevélalakú heggyel, rövidnyelű dárda van. A másik ifjú egy pár barna és feketefoltos, nagyobb vadászkutyát tart pórázon. Kíséretük egy szakállas öreg s egy ifjú. A harmadik vadászjelenet négyágú agancspárral szarvasgímet ábrázol, melyre egy lovag nyíllal lő Gyésza király és Sz. László herceg vadászatán. A negyedik kép Álmos herceget mutatja bakonyi vadászatán. A herceg fehér lovon ül kengyelben, mellette két, skapulárés jobbágyúr lovagol. A hercegtől jobbra kutya szalad, előtte egy sötétszínű, horgascsőrű madár a mási madár hátán áll és csőrével vagdossa a másik madár fejét. A szövegből kitetszik, hogy a herceg bocsátott ölyvet egy varjúra s a varjúval önmagát, az ölyvvel Kálmán királyt akarta jelképezni.

Törvények a családi életről. A föntebbi adatok a Képes-krónikából vannak kiemelve, a képek leírásából. Az országgyűlések határozatai is nyújtanak becses adatokat a családi életre. Nagy Lajos eltiltotta azt a szokást, hogy a nemes emberrel, ki vámmentes, éppen akkor fizettetnek egy márka súlyos vámot, mikor menyasszonyát viszi haza más faluból. Mátyás király e lakodalmi vámmentességet a parasztokra is kiterjesztette. A nemesek kúriában laktak, allodiumaikban pedig a familiarisaik, szervienseik és belső jobbágyaik, mesterembereik s ezek élén a tisztjeik. Az udvar-

ba és országgyűlésre járó főpapok, bárók, nemesek budai kőháza vám- és adómentes. A barmok őrzői, a gulyások, távol a községektől elszórt mezei házakat, kunyhókat, köznyelven szállást építettek, amelyekben kóbor hajdúk is meghúzódtak, mikor üresen állták s innen veszélyeztették a közbiztonságot. Az 1514-i törvény e szállások lerontását rendelte el. A jobbágyköltözéskor a házakat és kerítéseket is fölszedték s elvitték, de az 1495-i törvény eltiltotta.

Meghatározták a jobbágyülés (sessio), a nemesi kúria, a temetős fakápolna, a tornyos és temetős kőegyház, a kéttornyú temetős monostor stb. becsűárát, ahogy ezeket testvérek közt megváltották osztozáskor (1, 3, 5, 15, 100) ezüst márkákban, 50 pengőjével számítva. A gyümölcsöskert falun kívül annyit ér, mint egy jobbágysessio, amelyhez valami 30 hold föld haszonélvezete is tartozik; az urasági kert egy holdon három márkát ér, mint Csallóközben a 12 fánál többet tartalmazó gyümölcsös, hol az első 12 fa értéke 1/4 márka (száz dénár), míg egy hold szántóföldé 40 dénár. Egy márkát ér egy kanca vagy egy csikóval egy mén vagy egy ökör, vagy két tehén, vagy négy juh, vagy sertés. Ugyanennyi az értéke testvérek közt egy kir. eke eresztvény erdőnek, mely már feldolgozásra alkalmas, vagy egy varsás halászóhely, míg a gyalmostó, állóvízi morotva vagy folyóvízi tanya becsűértéke 50 márka.

A közepes úri étkezésre következtetést vonhatunk abból, hogy az 1481-i törvény szerint a dézsmálók nem a falunagynál, hanem a plebánián szállnak meg s a falunagy a dézsmamentességért küld a dézsmálóknak ebédre s vacsorára két fogást, hozzá két tortát, vagyis kalácsot, t.i. fonottas, kerékalakú süteményt, két pint bort s lovának két köböl vagy budai fertály zabot. Az 1504-i törvény szükségesnek tartja megtiltani, hogy a parasztok ne vadásszanak szarvasokra, őzekre, nyulakra, vaddisznókra, fácánokra, császármadárra.

A közlekedésre, utazás módjára vet némi világot az a törvény, mely szerint a szegény, egytelkes, jobbágytalan nemesek ne „kocsin", hanem lóháton jelenjenek meg a hadban igazi vitézek módjára (1523).

VIII.

Közigazgatás, belügy

Eredetileg ugyanazon személyek és hivatalok működtek az államélet minden ágában, elsősorban a közbiztonság és közjólét megteremtésében és fönntartásában s ezek megsértésének üldözésében. A közigazgatást a régiek nem választották szét a bíráskodástól s a modern történetírás csaknem zavarban van, mikor a ma már szétválasztott közigazgatás multját meg akarja különböztetni a hatóságok bírói funkciójától. Ez utóbbiról a kornak erkölcsi megítélésével együtt legvégül szólunk.

Közigazgatás szempontjából az egész ország feloszlik uradalmakra: kir. várispánságokra és egyházi, nemesi uradalmakra. A közrendet minden birtokos a maga dominiumán köteles megóvni, ott a törvényeket végrehajtani, ha nem akarja, hogy a kir. dominium tisztjei és vitézei az ő területére behatoljanak és rendet teremtsenek. S ez kezdettől fogva így van. A rendi feudális lovagi kor itt azt a változást idézte elő, hogy a kir. ispánok uradalmi hatósága alól a király, mint földesúr kivette a páncélos szerviens lovagjait vagy csatlósait, akik aztán fölvették a nemes címet s belőlük Zsigmond koráig kifejlődött a nemesi vármegye autonóm hatósága előbb a kir. ispán közigazgatásának és bíráskodásának ellenőrzésére, utóbb a vezetésére, ellenőrizve viszont a kir. ispántól. A rendi kor nemcsak a kir. páncélos hűbéreseket emelte ki a kir. uradalmi igazgatás alól, hanem a *szabad telepes falvakat és városokat* is autonómiához juttatta s viszonyuk szabályozására szolgált a szállító- (telepítő) levél szabadságain kívül Zsigmond 1405-i

budai gyűlése a kir. földesurasághoz tartozó szabad falvakkal, mezővárosokkal és városokkal, amelyeknek elöljárósága fölött a kir. uradalmat már nem a kir. ispán, hanem a kir. tárnokmester képviseli. Királyi privilegiummal teremt a rendi lovagkor még *szabad ispánságokat* is, külön *földesúri területeket,* amelyeknek ura a kir. ispánságokkal egyenlőrangú s amelyek különálló megyékként működnek, külön prediális nemesi székkel, alispánnal, szolgabírákkal, bandériummal stb. Az autonómia legfontosabb kiváltsága az, hogy az olyan községben és földesúri területen az adószedést nem a megyei rovó, hanem az autonóm hatóság szedi.

A megyei autonómia kezdetét onnan számíthatjuk, amikor megjelenik a törvényekben a szolgabíró (iudex nobilium 1254, hitelesebben 1268–73. oklevelekben, 1290. törvényben). Működését a nemesbírák testülete hamarosan megmutatta a passzív rezisztenciában is, 1290-ben, amikor a honti s nógrádi nemesbírák megtagadták emberük kiküldését egy beiktatásra, mert az eddigi birtokos jószágvesztését nem látták igazoltnak. Közreműködtek a kir. újpénz forgalombahozásánál, birtokbaiktatásoknál, bírói ítéletek végrehajtásánál, dézsma-, adószedésnél, a szabad költözés hatósági biztosításánál, az utak és hidak s vámszedőik ellenőrzésénél (1435). Az eredeti szolgabíró szónak megfelelő latin névvel, iudex servientium-mal csak egy 1332-i oklevélben találkozunk.

Megyei végrehajtó szervek. A megyeispán és nemes- vagy szolgabírák mellé az 1444-i országgyűlés minden megyében választat a kommunitas által négy derék embert a nemesekből, hogy bíráskodjanak és leveleket adjanak ki. Ezek a megyei *esküdtek.* Ezek a választottak a szolgabírákkal együtt számlálják össze a jobbágyportákat és minden 100 portára számítanak négy lovast és két gyalogot (1454). *Ispáni* méltóságot csak nemes nyerhet. *Szolgabírákká* derék, érdemes és jómódú birtokosokat kell megválasztani, kik, ha nem vállalnák, fizetnek az ispánnak 50 márka bírságot. A szolgabírák könnyen megismerhető címert és pecsétet kötelesek használni (1486). Ugyanakkor az országgyűlés kimondja, hogy a vajda, bánok és megyeispánok hatósága alól adott mentes-

ségeket meg kell szüntetni, kivéve az *örökös ispánságokat*, amelyek a szent királyoktól származtak (ez tévedés, a magyar szent királyok még nem ismerték örökös ispánokat, kiknek elseje az esztergomi érsek 1270-től). Megyei ispánokat a király nevez ki főpapjainak és báróinak tanácsából a bárók vagy más jeles jómódú birtokosokból, alispánt a megyeispán választ ki az illető megye jeles férfiaiból. Az ispán a király előtt teszi le a hivatali esküt, az alispán a megye előtt. Pest és Pilis megyéknek nincs ispánjuk, mert közel vannak Budához, sőt alispánjuk sincs, hanem szolgabírák végzik a közigazgatást és bíráskodást, jobbmódú nemesekkel. A szabad ispánok is kötelesek részt venni a gonosztevők üldözésében (1495), mint más ispánok. Még a temesi ispánnak se legyen több megyéje hanem csak egy. A nádor, a két udvarbíró és a bán viselhet két méltóságot, más csak a főpapok és bárók tanácsával nagyon szükséges esetekben. A főispán cím 1498-ban kezd előtűnni comes principalis alakban, s csak a Habsburgok magyar királyságával honosodik meg a comes supremus cím (1613), valamint a status et ordines, karok és rendek címzés az országgyűlésen (1536). Alispánok egy megyében többen is lehetnek (1518).

Városok és egyéb közigazgatási hatóságok. A király és királyné szabad falvainak vendégei nem tartoznak a nemesek (megyei) bíráskodása alá, tehát közigazgatása alá sem (1290). I. Károly szabályozta a városok viszonyát a kamaraispánhoz és tárnokmesterhez, Zsigmond király pedig a kir. földesurasághoz tartozó szabad kir. falvak, mezővárosok és városok összes viszonyait rendezi követeik előértekezlete alapján (1405). Szabad kir. városok az 1498–1608 közti törvényekben: Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes. Feltűnő itt Zágráb kihagyása és az erdélyi nagy városok, Brassó, Szeben és Kolozsvár hiánya, ami arra vall, hogy a vajda és a bán területe már akkor lazábban függött össze a királyi Magyarországgal.

Nemes, főpap, báró földesurak falvaikban falunagy (villicus v. maior ville) vagy falubíró című gazdatisztjükkel s a falu esküdtjeivel intéztetnek el sok peres és közigazgatási ügyet, de ebben ellenőrök a szolgabíró, s felsőbb hatóságuk a megyeispán, legfel-

sőbb pedig a nádor vagy a király, az erdélyi részeken a vajda, a Dráván túl a bán. A megyeispán alól kivett szabad ispán a saját birtokait külön megyeként igazgatja és bírálja, maga szedeti be az adókat és a saját zászlaja alatt vezeti hadba a csatlósait.

Ha a foglalók oly hatalmasok, hogy az alispán a megye haderejével nem bír velük, akkor az ispántól értesítve maga a kir. felség köteles ama jószágokat visszafoglalni, a végrehajtást eszközölni – az ország erejével is, ha kell (1486).

IX.

Hadügy és külügy

A banderializmus kezdete. Jellemző az 1146 előtti magyar hadügyre, hogy a magyar hadsereg legnagyobbrészt szabados szolga várőrökből és ugyanily állapotú szabados tisztjeikből, az ú.n. várjobbágyokból áll, kiknek tisztekké nem lett ivadékain is rajta maradt a jobbágy név. A másik jellemző tény az, hogy 1217 előtt a magyar hadsereg legnagyobbrészt királyi sereg, amelyben Kálmán óta egyre több a páncélos vitéz, lovag hűbéres, ki zsold helyett földet kap a királytól vagy várőr falvaiban. A magyar keresztes hadjáraton 1217-ben találjuk leginkább azt az alkalmat, amikor a magyar király főtisztjei, kik már egy évtized alatt sok nagybirtokot kaptak adományul II. András királytól, egy évet együtt töltve a nyugat-európai bárókkal, szintén divatba vették a báró címet és a nagybirtokaikról magukkal vitt páncélos csatlós csapatot elkezdték bandériumnak nevezni.

Banderializmusnak nevezzük a magánhadrendszert, amikor a kir. bandériumok is mint uradalmi páncélos csapatok foglalnak helyet a többi nagybirtokos magánhadai közt, amelyek a földesúr külön zászlaja alatt azért vonulnak föl függetlenül az ispánok megyei nemes bandériumaitól, mert ama bandériumos nagyurak maguk is mintegy örökös szabad ispánok s uradalmi falvaik több megyében szétszórva együtt egy külön megyét jelentenek. Páncélos vitézeik a serviens nevet viselik, mint ahogy a johannita lovagrend hadában a commendeurök és lovag-testvérek, mint főtisztek és nemesek mellett a harmadik rendet a serviens-testvérek alkották.

Nagyon figyelemre méltó tény, hogy Kézai magyar kir. kancelláriai íródeák annyira réginek s rendesnek ismeri a magyaroknál a bandériumokat, hogy a „magyarok” leghíresebb királyának, Attilának már 451 táján bandériumokat tulajdonít. Kézai krónikaírása, 1283 előtt csak 1217 lehet az az év, amelyben legegyszerűbben megszülethetett a magyar banderializmus, aminthogy az első magyar nemzetségi címerek, a bandériumok jellemző pajzsjegyei és sisakdíszei, melyet uruk jelvényeként közös ismertető jelül hordanak a páncélos serviensek, éppen 1217-ből maradtak ránk legkorábban.

A banerium vagy banderium szó zászlót jelent, másodsorban zászlóaljat. Egy kir. bandérium létszáma 1433-ban 1000 páncélos lovas, s ez az eredeti zászlóalj-létszám 1498-ban is megmarad, amikor a földesúri bandérium az előbbi évben 500, az utóbbiban 400 vitézt számlált.

Bandériumos törvények. A legelső ily törvény Zsigmondnak 1397-i temesvári országgyűlésén jött létre. Itt ugyan nincs szó bandériumról, e név hiányzik a törvény szövegéből, de máskülönben a köteles hadilleték meghatározása éppúgy a jobbágyok, jobbágytelkek számával történik, mint a bandérium szót is emlegető törvényekben. Az 1397-i törvényben Zsigmond király átírja és megerősíti Nagy Lajos királynak aranybullát törvényesítő 1351-i híres törvényét, s mikor az 1222-i aranybulla 7-ik cikkelyére került a sor, Zsigmond ezt a honvédelmi kötelezettséget, mely szerint minden serviens tehetségéhez, vagyonához képest tartozik a király seregében megjelenni, úgy fejezi ki világosan, hogy egy tegzes vitézt tartozik vezetni a király hadába minden 20 jobbágya után, vagyis öt páncélost 100 jobbágytelek, s ötven lovagot 1000 jobbágytelek után. Nem azt mondja, hogy „*ex* jobagionibus 20”, hanem „*de* jobagionibus 20”, vagyis nem jobbágyokból kell katonákat szedni s őket népfölkelők módjára kiképzés nélkül mészárszékre vinni, ami a bandérium urának is szégyene és pusztulása lenne, hanem 20 jobbágy után, ennyi jobbágytelek terhére tartozik minden nemes birtokos egy-egy hivatásos páncélos csatlóst fogadni és hadba vinni. Zsoldos helyett vittek a földesurak földdel

fizetett szegény, jobbágytalan nemeseket is, kik beálltak prediális nemesnek, serviensnek, familiarisnak valamelyik úrhoz, ki őket ruházta, fegyverezte, a szolgálat idején élelmezte is, vagy országos nemes módjára elegendőképpen ellátta földdel úgy, hogy a saját költségén láthassa el magát a prediális nemes élelemmel, ruhával, lóval és fegyverrel. Katonai kiképzésüket az udvari lovagi nevelés és a békeidőkben is kötelező mustrák, katonai szemlék biztosították.

Az 1433-i nagy hadi registrumból egész statisztikát állíthatunk össze a különböző bandériumokról. Ebből látjuk, hogy a királyi hét bandérium 7000 páncélosa csak 350-nel több az egyházi földesurakénál, s alig fele a világi nagybirtokosok katonakontingensének, egyenlő az erdélyi három nemzet haderejével, s 4625-tel kevesebb, mint a magyarországi 55 vármegye nemeseinek összes katonasága. Megjegyzendő, hogy akinek nem volt külön megyeisége, az a jómódú nemes vagy nagybirtokos világi és egyházi ember hadilletékét a többi vármegyei birtokai után is rendes lakóhelye megyéjének zászlaja alatt vezette hadba. A balkáni melléktartományok közrendű népétől Zsigmond király 31.000 harcosra számított (horvát-tót, szerb-bolgár, oláh). Itt már nincs szó bandériumokról. A legkisebb magyarmegyei bandérium Moson megyéé 25 lovas.

Az 1435-i országgyűlés a hadkötelezettség kulcsát 33 jobbágytelekben állapította meg; s mivel egy jobbágytelek átlag 30 hold föld volt, azért mondhatjuk, hogy 1000 holdra számítottak egy lovas vitézt, ami a modern hadkötelezettséghez képest valóban csekélység. Ez alapon új jobbágyteherről, új telekkatonaságról beszélni nem lehet, mert vitézeket az Árpád-kori földesúr is vitt magával, annál többet, mennél gazdagabb volt, Freisingi Ottó szerint 7–9 paraszt viselte egy katona tartásának terhét 1146 táján; mert a földesúr minden jövedelemforrása a föld, s ez mind a parasztok közt van kiosztva használatra, s minden új terhét a földesúr kénytelen egyetlen jövedelemforrására, a földre áthárítani. S ez minden korban így van, ma is. Telekkatonaságról pedig mint jobbágyok új véradójáról szólni azért nem lehet, mert a 33 job-

bágy csak a vagyon mértékegységét jelenti, de nem jelenti a jobbágyokból való katonát. A jobbágy tiszt és katona az Árpád-korban, de csak kivételes kísérlet a lovagkori földesúr részéről, ha jobbágya fiát kiképezteti familiarisává, fegyveres csatlósává, mikor nemes ifjakból, szegény nemesekből, idegen zsoldosokból könnyen kaphat elég katonát s jobbágyra a gazdaságában nagyobb szüksége van. Csak a végső veszedelem, a török mohácsi veszedelem előérzete kényszerítette a nemesi országgyűlést arra a nagy elhatározásra, hogy a jobbágyokat is fölfegyverzi, öt telekről egyet.

A magyar banderialis törvények mindig lovasokról, természetesen csakis páncélosokról intézkednek a lovagkorban, hiszen akkor még a szerb földről behozott első huszárok is páncélosak, csak könnyebb páncélúak (1492–98). Csupán az 1545-i országgyűlés rendelkezik gyalogokról, amikor a honvédelmi hadkötelezettség kulcsát, arányszámát 100 kapu után 4 lovasban és 2 gyalogban állapítják meg. Ez, ha két gyalogot egy lovassal veszünk egyenlő haditehernek, annyi, mintha 20 kapura számítottak volna egy lovast. Ennyit számítottak öt évvel utóbb is, 1463-ban pedig 10 kapura vettek föl egy lovast. Aztán megint visszatértek e 10 %-tól az 5 %-hoz, a húsz kapura számított egy lovashoz (1492), sőt megelégedtek ennyivel 36 portáról is (1498).

Onus inhaeret fundo, a teher a telekre nehezedik a feudális államban, s mindenütt, ahol a föld a fő jövedelmi forrás. Mint földesúr ad bandériumokat a királyné, a király, a főpap, a báró, a köznemes, a város, a káptalan, a monostor, még az apácák is. Ezek közül sok birtokos hadi népét az illető megyék bandériumába olvasztják be, de külön működnek a királyt körülvevő aulikus tíz nemzetes nemes testőr bandériuma, a főpapok és bárók bandériumai, s a király sópénzén, salariumán fogadott tiszti bandériumok, amelyeket a legfenyegetettebb végvidéki főtisztek, bánok, temesi és a husziták ellen a pozsonyi ispán vezényeltek. A főpapi bandériumokról külön ki kell emelni, hogy ezek a földbirtokon kívül felényire a tizedjövedelmeket terhelték.

Nevezetes a magyar lovagkor végén hozott törvény, mely szerint mindazok, kik birtokaik arányában legalább 50 páncélos lovast, nehéz vagy könnyű fegyverzetűt, t.i. huszárt nem tarthatnak, azok hadipénzt fizessenek azon nemes vármegyéhez, ahol birtokaik feküsznek (1524). A pénzen a vármegyék zsoldos hivatásos katonákat akartak fogadni, mert a népfelkelők módjára hadrakelő nemesek már nem mentek igazi katona számba, hiszen az országgyűlés ekkor és két évvel előbb kénytelen elrendelni, hogy a nemesek ne menjenek kocsin a háborúba, hanem lovas vagy gyalogharcos módjára. A felvidéki hét megye szegény nemesei is alkalmazkodni kötelesek a banderializmust felváltó új idők szükségleteihez: lovasok helyett puskásokat kell adniok (1523–25).

E jelenségek bizonyára már Hunyadi Mátyás király idejében is mutatkoztak, azért és mivel a rendek csak honvédelemre éreztek kötelezettséget, támadó külföldi hadjárat esetén legföllebb pénzzel segítették királyukat: Mátyás király már 60 évvel Mohács előtt megteremtette az *állandó kir. hadsereget,* vagyis a hivatásos zsoldos katonaságot háború után sem bocsátotta szét, hanem együtt tartva folyton gyakoroltatta. E zsoldos seregnek csak kis része gyalogos, tüzér, szekerekre szerelt ágyúkkal, nagy része páncélos lovas. A sziléziai zsoldos helyőrség parancsnoka Fekete Haugwitz Mátyás halála hírére sietett Buda felé. Pozsony közelében Ulászló pártjára vásárolták meg az urak és főpapok Haugwitz kapitány zsoldos csapatát, amelyet kapitányának, Fehér Haugwitz testvérének jelzőjével fekete csapatnak neveztek. E zsoldos csapatot aztán leküldték a török határra a Szávához, s mivel fizetetlensége miatt föllázadt és pusztított, ráküldték Kinizsi hadát s ez szétverte a sziléziai fekete csapatot. Ezt említette száz év mulva Istvánffy Miklós történetíró mint Mátyás király fekete seregét, mely állítólag csupa gyalog vitézből állott volna. De Mátyás korában senki sem tudott fekete seregről.

Az 1521-i országgyűlés tér vissza legnyiltabban a zsoldos sereg gondolatához: elrendeli, hogy a közös pénztárból kell csapatokat fogadni és sem az urak, sem más birtokosok nem tartoznak a jövő háborúban jelen lenni, kivéve a bandériumos főpap urakat,

akiknek dézsmáik alapján csapataikat készen kell tartaniok, s kivéve a király végvidéki tisztjeit, kik tisztségüknél fogva kötelesek ugyanarra. Az ország kincstárnoka s két főkapitánya fogadhatnak külföldi zsoldosokat is, de míg hadban jártas magyarokat találnak, addig idegeneket ne fogadjanak, csak rótamestereket mint lovascsapattiszteket és igen kitűnő tapasztalt kapitányokat.

Külügy. A követségek története nagyon gazdag, kivált a lovagkor utolsó századában, de az Árpádkorban is jeles diplomatákkal találkozunk. A nyugati szomszédok írói elismerik, hogy sok okos szó hangzott az osztrák és cseh szomszédokkal való magyar öszszejöveteleken, mert azt értik a magyarok. Az Anjou-, Zsigmond-, Hunyadi- és Jagello-kor történetírói sok diplomatáról szólnak, kik egyenlőrangúak szóban és sikerekben nyugati kortársaikkal, sőt bámulatot is vívnak ki a magyar névnek. I. Károly és Zsigmond *kongresszusokat* tartanak, amaz 1335-ben Visegrádon sógora, a lengyel király érdekében a cseh király igényeinek leszerelésére, Zsigmond pedig Budán 1412-ben sok herceg, gróf s a lengyel király jelenlétében, hogy ezt a német lovagrenddel kibékítse s magának 80.000 forint lengyel kölcsönt kaphasson a velencei háborúra.

A magyarországi országgyűlések határozatait vizsgálva, a külföldiekhez való viszonyok szempontjából észre kell vennünk a védekezést az idegenek túlságos befolyásával és előnyeivel szemben. Az aranybulla kiköti, hogy az idegenek csak az ország tanácsával kaphassanak itt méltóságokat. A második kiadás megokolja ezt azzal, hogy az ilyenek kiviszik az ország gazdagságát; azért a külföldön lakóknak adományozott, vagy elidegenített földet viszsza kell venni vagy váltani. Mátyás király 1486-i törvényében van ezzel rokon határozat: a velenceiek és a lengyelek minden áron és úton, ármánnyal is iparkodnak lábukat megvetni a Szentkorona földjén; de ezentúl örök hűtlenség terhelje azt, aki bármely ingatlant el mer idegeníteni külföldinek. Több ízben hoznak törvényt a Fugger bajor bankház ellen, mert az ország kincseit kiviszik: az 1525-iki nemesi forrongó országgyűlés követi, hogy az ilyen idegeneket ki kell űzni az országból s helyökbe magyarokat

tegyen ő fölsége. De zsoldosokul szívesen látják a magyar nemesek a külföldieket, ami korjellemző és igazolja Mátyásnak halála után tönkre tett seregszervezését, egyszersmind a banderializmus meghaladott voltát. A mohácsi év tavaszi országgyűlésén, mely megbuktatta Werbőczyt, az idegenellenes hangulat nem enyhült, sőt a legradikálisabban határozta, hogy az összes kötelezvények, birtoklekötések, amelyek az ország szabadsága, joga ellenére külföldiek javára szólnak, érvénytelenek legyenek.

Morvaországot, Sziléziát s a két Lausitzot, Mátyás király hódításait, a magyar Szentkorona tulajdonának ismertették el az urak II. Ulászló cseh király magyar trónraemelésekor s kikötötték, hogy ott hat város zálogkötvényt adjon s e levelet Magyarország koronájának tárnoki házában őrizzék, vagy helyette azt az összeget, amellyel a hat város kiváltja magát, vigyék a visegrádi koronaőrökhöz, hogy az ország védelmére fordítsák a főpap és báró urak tanácsa szerint. Hasonlóan határoztak Mátyás ausztriai, stiriai, karintiai és krajnai foglalásai, várai és városai dolgában, amelyeket azonban Miksa főherceg hamar visszafoglalt. A cseh tartományok dolgában még 1504-ben is interpellálják Ulászlót, vajjon bekövetelte-e a hat város záloglevelеit s mint magyar király vett-e tőlük hűbéri esküt.

Habsburgi Albert magyar király törvénybe vétette ígéretét, hogy leányainak kiházasításában a magyar országgyűlés tanácsát is figyelembe fogja venni. Az ok, melyet nem mondanak ki, egyrészt a leányági örökösödés, mely Nagy Lajos leányainál nyilván érvényesült, valamint Zsigmond leánya Erzsébet is sokkal inkább trónörökös, mint a mennyire választott király Albert, az ország természetes úrnőjének férje; másrészt okul szolgált az a tudat, hogy a király háborúkat is viselhet leányai és vejei miatt, vagy ezek segíthetik a magyar királyt.

Ugyancsak Albert király ígéri meg, hogy az ország határainak megvédelmezésében és fönntartásában az országlakosok, vagyis rendek tanácsával fog élni. Ezt ígéri Mátyás király is. A hadifoglyokra nézve azt határozta az 1439-i országgyűlés, hogy míg a közönséges foglyokat a nem zsoldos magyar vitézek megtarthatják,

eladhatják vagy egyháznak adhatják, addig az előkelőbbeket a király kapja meg a külügyi előnyök vagy nagyobb váltságdíj megszerzésére. II. Ulászló szintén ígéri a külügyeknek, országhatároknak kizárólag magyarok befolyásával való intézését. S az országgyűlések szorgalmasan sürgették a határkiigazításokat Ausztria, Morva- és Lengyelország felé (1439-től).

Magyar követek külföldön és külföldi követek Magyarországon. A királyi követek és kísérőik, familiárisaik számára a király nem követel ellátást. A király vagy az ország követségében járók pereikben halasztást kapnak. Követek mennek a pápához vagy a keresztény királyokhoz, főleg a császárhoz és a lengyel királyhoz (1518). A királyi tanácsosok gondoskodnak a követségekről és arról, hogy mit mondjanak. Költséget a győri vagy más főpapok adtak kölcsön. A követek törvény szerint csak magyarok lehetnek, mert más nem ért úgy a magyar dolgokhoz. E követek vagy szónokok elmentek a birodalmi választókhoz és városokhoz Nürnbergbe, hogy a szükséges dolgokat kieszközöljék.

Mátyás király nádortörvénye gondol arra az eshetőségre is, hogy az örökös király esetleg együgyű vagy hanyag a külföldi követek meghallgatására s akkor a nádor köteles helytállani a kir. tanács támogatásával. Külföldi követeket a magyar királyválasztáskor nem szabad a tanácskozásokhoz bocsátani. Így határoznak az 1498-i országgyűlésen. Az ellenszenv tovább fokozódik a külföldi követek iránt, úgyhogy a császári és velencei követek kiutasítását is elhatározzák 1525-ben, amikor ugyancsak rászorult a magyar a külföldiek támogatására.

A pápához való viszonyban is nemzeti féltékenység mutatkozik. Mátyás király törvénye megtiltotta, hogy senki se merjen pert kezdeni a római kúriánál egyházi javadalomvesztés, a világi ember pedig fejvesztés terhe alatt. Fellebbezni már lehetett Rómába. A megokolás az, hogy a római kúriánál kezdett pereket zsarolásra használták föl a perkezdők, mert az olasz bíró miatt olasz tolmácsot és olasz ügyvédet kellett fizetni. A pápai követek előtt sem volt szabad pert kezdeni, hanem csak magyar főpap vagy vikáriusa előtt. Az 1498. évi országgyűlés itt a konstanzi zsinat pri-

vilegiumára hivatkozik s megszegőjére a Csonkatoronyba való elzárást mondja ki büntetésül, kivéve azokat, akiket az apostoli szék kivett a hazai szentszékek alól.

A pápasághoz való viszonyra jellemző az is, hogy tiltják a magyar törvények magyar egyházi javadalomnak külföldiekre, olaszokra való átruházását és olasz vikáriusok alkalmazását, mert ezek nem értik meg a magyar kérelmezőket és perlekedőket. A Rómában elhunyt főpapok javadalmát a pápák közvetlenül töltik be, azért a magyar országgyűlés követeli, hogy a Rómába készülő magyar főpapok előbb szerezzenek a pápától reverzálist, hogy római elhalálozásuk esetén a pápa nem fog élni közvetlen betöltő jogával, vagy adjon atyai örökségéből akkora zálogot, amekkora egyházi javadalmának az évi jövedelme.

X.

Adó- és pénzügy

Az állami adó csírája egybeesik Magyarországon a lovagkor kezdetével, II. András király galiciai hadjárataival, amelyek céljaira a király más külföldi lovagkirályok példájára igénybe vette lovagjainak és más birtokosoknak segélyét pénzben és élelmiszerekben. Ez volt a *collecta,* gyüjtés, amelyet a király egy másik címen is fölhasznált, a gyakori, évenkint többször megújított pénz verésével és kötelező váltásával járó kamarahaszon helyett. E dénár- és élelemszedés *két rendkívüli adót* termett: hadiadót és *lucrum camere* adót. Ez utóbbiból lett az első állami egyenes adó. Átmenetül szolgált az 1298-i törvény, mely szerint a 0,8 finomságú dénárokat III. András király két év mulva 0,9 finomságú dénárokkal cserélje ki, aki pedig nem fogadná el ezen új pénzt, az minden falusi házától fizet 1/2 fertót, ami 40 báni dénárt jelentett.

Rendes adó. I. Károly újítása az, hogy 1323-ban az országlakósok kérésére új állandó érvényű dénárokat veret, amelyeket tehát nem kell minden évben becserélni veszteséggel s a kincstár így elmaradó hasznának pótlására minden porta, vagyis gazdasági kapu után fizet az illető gazdálkodó 1/2 fertót. De a dénárok nem teljes értékűek, I. Károly dénárai 0,66 finomságúak s az európai kereskedelemben 1252 óta a firenzei *arany forint,* a velencei arany dukát, a pápai arany stb. forogtak. I. Károly tehát szintén veretett arany forintot a firenzei fiorino virágos, liliomos *arany garas, arany vastag dénár* mintájára és veretett cseh garas módjára ugyanolyan forintsúlyú, de tízszer kevesebbet érő *ezüst garasokat.* Ily kettős

valuta volt érvényben Magyarországon 1329–36 közt, aztán visszatért a tiszta aranyvaluta, mert az ezüst és a cseh garas értéke csökkent az aranyéhoz képest. Károly pedig a magyar dénár váltópénz-értékét is állandósítani akarta s megszüntetni az évi pénzváltások kényszerét. Az így támadt kamarai veszteséget pótolni kellett *évi portai adóval,* vagyis *rendes egyenes* királyi adóval, amely annyiban *állami,* hogy a király e jövedelmét egyszersmind állami közterhek fedezésére fordította. Az első állami egyenes adó nagysága egy *nagy gazdasági kaputól,* amelyen szénás-gabonás szekerek járhattak be, három garas vagy 18 dénár. Ez úgy tekintendő, mint az elmaradt pénzváltás hasznának pótlása. Egyes városok ezen adót egy összegben alkudták ki azon az alapon, hogy a színezüst márka 12 unciájából négyet elvettek a pénzverés költsége és haszna címén a király javára, vagyis minden márka kivert pénzre esett 1/2 márka haszon, amit a pénzben rézzel pótoltak. Ha a városnak nem volt szüksége új pénzre évenkint, akkor fizetett az elmaradt kincstári haszon pótlására félannyi márkát, mint amenynyit régebben váltani szokott. Ezt nevezték *taksának.* Legnagyobb a taksája Szalánkeménnek és Nagyszombatnak, 240 és 100 márka, míg Pécsé csak 40, Korponáé 10 márka. A portaadó közel huszada a márkának és ötöde az aranynak, a körmöcinek, mely a legállandóbb pénzmérő minden korra nézve. A körmöci arany értéke negyed márka ezüst, a márka súlya pedig közel negyed kilogramm (a budai márka 245,5 gramm). I. Károly *pénzrendszere* ez volt:

1 márka ezüst	4 fertó	56 garas	336 dénár	245,5 gr.
	1 fertó	14 garas	84 dénár	61,4 gr.
		1 garas	6 dénár	4,6 gr.

Ez a pénzrendszer később annyiban változott, hogy Nagy Lajos király a márka ezüstből 400 dénárt veretett, s ez 1370-től kezdve állandósult. Egy 0,5 finomságú arany forint vagy egy fertó ezüst tehát 100 dénár.

A kapuadótól *mentesek* a falunagyok vagy bírák, mert közreműködnek az adószedésben, de nem mentesek azon kisnemesek, kik földjeiket maguk művelik s nagy kaput tartanak. Azért rendeli Nagy Lajos 1351-i törvénye, hogy a Drávántúli nemesek is legyenek egyenlők a magyar nemesekkel és elhagyva a nyestdíj fizetését, ezentúl ők is fizessék a kamarahasznot. A jobbágyos nemesek és nagybirtokosok természetesen adómentesek, mert az ő jövedelmi forrásuk, a földjeik jobbágyok kezén vannak, akik kapuk után fizetik a 18, kisebb dénárokból a 20 dénárt. Adótárgy nevezet szerint a kapu, de ez tulajdonképpen a jövedelemforrás szokásos egységét, a jobbágytelek átlagos 30 holdját jelenti.

Rendkívüli adó, subsidium. A Dubnici-krónikának vádja a Hunyadiak ellen, hogy ők hozták be a népsanyargató átkos adót, csak annyiban igaz, hogy Hunyadi János és főleg Mátyás király kezdték a török ellen sűrűbben, szinte évről-évre igénybevenni a II. Andrásnál kezdődő rendkívüli hadisegélyt. A Hunyadiak korát sajátosabban jellemző subsidiumra Zsigmond király 1394-ben tartott országgyűlésén és török hadjáratán találjuk meg az első adatot: minden portára fél forintot vetettek ki. Az 1397-i országgyűlésen a hadiadót a kamarahaszonnal együtt 121 dénárban állapították meg, amelyből 21 dénár volt a lucrum camere. Az 1411-i törvény kétféle kaput különböztet meg: a kis verőce kaputól 15, a nagy kaputól, mely szekereknek való, 30 dénárra teszi a kapuadót, s hozzáteszi, hogy ha a jobbágynak elől verőcéje van, hátul pedig nagy kapuja, akkor az ily kúria egy portának számít az adórovásban. Hunyadi kormányzónak 1446-ban csak 25 dénárt adtak hadisegélyül. Mátyás király 1467-ben legrészletesebben szabályozta az adószedést. Év elején kell kiküldeni az adórovót, ki a falunagynál kap ellátást: egy pint bort, egy kalácsot, egy csibét, fertál zabot a lovának. Vele jár a szolgabíró és a falunagy, ki rovástól mentes. Legalább tíz portát kell számítani egy adómentes falunagyra, s ha több falunagy van egy faluban, akkor is csak egy lesz adómentes, rovót vendégelő. A rovás, rovó neve akkori diák nyelven dica és dicator. A következő évben előtűnik a kamarahaszon új neve, a *tributum fisci regalis,* a kir. fiskus vámja. 1470-ben az

országgyűlés a török ellen önként felajánl a királynak minden portától 100 dénárt, amelyet úgy kell szedni, mint a fiskus vámját, nem véve ki senkit sem, a korona városait, mezővárosait, falvait, a főpapok, bárók, nemesek birtokait sem, a király anyjáét sem. E taksába most beleértik a régi kamrahasznot is, az ú.n. fiskusi vámot, a 20 dénárt. A király ígéri, hogy ezentúl subsidiumot vagy rendkívüli taksát nem szed az ország akarata nélkül, amit a következő évben újra megígér. 1474-ben az egy forint subsidiumért a király mindenkinek sót ígér és katonáskodástól való mentességet egy évre, hacsak maga a szultán nem támad egész hatalmával. Egy év mulva a taksa helyett megint katonáskodni akarnak a rendek, majd ismét megszavazzák a kapu-forintot egyszerre öt évre 1479–84-re.

Mátyás uralma végén új adó kezdődik: a megyei *domesticum* a megyei követek és kiküldöttek költségeire, amely adót mindenki fizeti birtoka arányában, kivéve azon főpapokat és bárókat s nagybirtokosokat, kiket a király személyökben hív meg az országgyűlésre s megjelenésök költségeit maguk fizetik (1484). A királyi tanácsba küldött nemes esküdtek költségeire portánként 2–3 dénárt szedtek.

Ulászló király azzal biztatta megválasztásakor az urakat, hogy ő nem fog hadisegélyt kérni, amit természetesen nem tarthatott meg; a hadiadót ő is emlegeti törvényében (1507, 1514). II. Lajos adósságainak törlesztésére és a végvárak jókarba hozatalára jövedelmeik tizedével adóztatják meg a honvédelemben tehermentes prépostokat, főespereseket, plébánosokat, oltár- és kápolnaigazgatókat, hadinép tartására pedig megszavaznak a rendek minden kaputól 2 forintot 2 évre (1518). Három év mulva az 1 frtnyi adót füstönként szedetik és taksát fizettetnek a bortól, marhától, aprójószágtól stb. Az összes birtokosok és mesteremberek, kereskedők jövedelmeik felét fizetik azon hadjáratra, amely nem tudta megakadályozni Nándorfehérvár elestét 1521-ben. A mohácsi csatára már elégnek tartottak kapunként 50 dénárt, beleértve a kir. kamarahasznot is.

Az *adószedés és elszámolás* sok visszaéléssel járt. 1518-ban két kincstartót választott az országgyűlés, egyet Dunán-innen, egyet Dunán-túl számára és minden megye választott adószedő esküdtet. Így is sok a hátralék és hiányos az elszámolás.

Királyi birtokok és jövedelmek. Az 1514, 3. és 1518, 14. t.-c. sorolja fel őket s az utóbbi jelzi, hogy mik tartoznak a kir. konyha ellátására a budai kir. tiszttartó, provisor kezéhez, és mik a kir. kincstartó számadásához, az ország védelmére. Országos célra szolgálnak a következő kir. birtokok és jövedelmek a *kir. kincstartó gazdálkodásában:*

A 8 szabad kir. város: Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes.

Körmös-, Beszterce-, Zólyombánya stb. bányaváros, Nagybánya, Huszt vár öt várossal, sóbányákkal.

Magyar- és Tótország harmincadai és sókamrái. Erdélyben a kir. szászok, minden bánya és sókamra Kolozsvár várossal, s minden 20-ad, 50-ed, 100-ad.

A *kir. provisor, kir. konyha számadásához* tartoznak:

Óbuda (Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Kis-Szeben, Szakolca, Szeged), a kunok, jászok, – Visegrád (alsó része), Csepel-sziget, Kos-sziget.

Munkács vár (jövedelme szalonna, bor), Diósgyőr-, Görgény-, Törcs- és Déva-vár.

Budai és szerémi dézsmák (borok), Tata, Komárom (vizák, halak), Zsámbék, Salmár, Kesző.

Pénzverés, rossz és idegen pénzek. Nándorfehérvár eleste előtt az országgyűlés egy csomó bajt említ a pénzverés körül: elfecsérlik az ebből befolyó jelentékeny összeget, másnak s nem a királynak hasznára fordítják, a pénzeket igaz ezüst súlyukban meghamisítják. Ezért kérik a királyt, állítsa oda mindig Budán a pénzverők mellé a tárnokmester úr hű emberét, s Körmöcbányán is rendelje oda régi szokás szerint az esztergomi érsek pisetariusát, ki tartozzék a pénzverésre felügyelni s ő fölségének ebből folyó jövedelmei fölött hűségesen őrködni, nehogy csalás vagy fecsérlés történjen.

Két év mulva kérik a királyt, hogy jobb pénzt veressen, oly obulusokat, amelyekből kettő tegyen egy dénárt. S ezt mindenki köteles legyen elfogadni. Egy márka ezüst ára 6 frt 50 dénár. Két év mulva az országgyűlés azt határozta, hogy az eddigi pénz verése szűnjön meg s a király veressen jó pénzt, amilyen az előző két királyé s II. Lajosé is volt kezdetben. A meglevő ínség és drágaság a rézpénz veréséből eredt s abból, hogy mások is vertek pénzt 3 latos pénzlábbal, 3/16 finomsággal, mikor a király pénze 4/16 finomságú s ez is nagyon gyönge, mert csak egy negyede ezüst, a többi réz. A mohácsi csata tavaszán újra sürgetik a jó pénzt, amelyből egy dénárért három rezest váltsanak vissza.

Nem utolsó érdekessége e kornak, hogy a törvény még parasztnak pénzveréséről is szól s ennek büntetését a földesúr szigorú kötelességévé teszi. Idegen pénzeket behozni, jó régi magyar pénzeket kivinni tilos. Mivel a rossz idegen pénzeket azok hozzák be, akik az országon kívül adják el a magyar ökröket, lovakat, juhokat, azért ezentúl csak Székesfehérvárig és Pestig szabad hajtani az eladó állatokat.

Az 1525-i országgyűlés máglyahalált mond ki arra, aki külföldi pénzt hoz be, a következő évben pedig fejvesztést. De megengedik a babka, krajcár s más külföldi pénzek forgatását az idegen csapatok miatt a háború alatt.

XI.

Gazdasági élet

Perpetuitates, örökségek néven elidegeníthetetlenné nyilvánította II. András király 1205-i koronázó új esküjével a királyi birtokokat, a Szentkorona örökségeit, a Szentkirály ereklyéje birtokait. Különösen az ellen tiltakoztak már az aranybulla két kiadásában, hogy idegenek, külföldön lakók kaptak nagy kir. birtokokat, pl. a Szepességet, s kivitték az ország gazdagságát. I. Ulászló 1444-ben megígérte, hogy idegeneknek örökségeket, perpetuitates, nem ad.

A birtokjogban gazdasági elv, hogy az egy tagban levő birtokba más birtokos joga ne nyúljon be; másrészt hogy a katonaköteles birtok együttmaradjon. Nemesi birtokba tehát nem ülhet be idegen, özvegyi hitbér és leánynegyed címén, hanem a nőág ily követelését pénzül váltotta meg a férfi örökös (1290). Ha a nemes leány birtoktalan férfiba szerelmes és férfirokonainak beleegyezésével hozzá megy feleségül, akkor földben kapja ki örökségét (1435). Természetes, hogy a szomszédok is, kik ősi viszonyok közt rokonok szoktak lenni, elsőbbségi, elővételi jogot tartanak mellettök megüresedő birtokra. Azért birtokelidegenítéskor meg kell kérdezni az atyafiakat, osztályosokat, egyhatárbelieket vagy szomszédokat, hogy nem kívánnak-e élni elsőbbségi, elővételi jogukkal. Ha igen, akkor a becsűárat fizették meg, amelynek megállapításában a termésnek nem 25-, hanem 10-szeres árát vették telekárnak.

Egyháziaknak a világi birtokszerzést megnehezítették. Az idevonatkozó törvények főleg két időben keletkeztek: Nagy Lajos király és Bakóc prímás idejében. Az előbbi azt akarta, hogy az egyháziak kezén levő hiteleshelyek ne kerülhessenek gyanúba az egyházi birtokszerzésekben (1351). II. Ulászló alatt Bakóc prímás mohó birtokszerzései oly ellenszenvet keltettek, hogy az országgyűlés kimondotta: egyházfők világi birtokokat saját személyük s egyházuk részére se a kir. felségtől ne kérhessenek, se pénzen vagy zálog címén ne szerezhessenek; viszont a világi urak se bitorolják az egyházi javakat. Ezzel szemben minden hiteleshelyi okirat és kir. jóváhagyás érvénytelen (1498). Fejvesztés jár a hamis határjel-állításért (1351).

Telek, fundus, sessio, porta, zsellér. Egy telken több jobbágy is lakott s akkor ott több füst (fumus) volt; másrészt akadt oly jobbágy, akinek több telke volt. Nemesek is laktak session, a jobbágytalan nemesek. Adóalap a gazdasági nagykapu, a porta, megkülönböztetve a verőce nevű kiskaputól, amelyen csak emberek jártak ki-be, míg a portán nagy szénás-gabonás szekerek jártak át. Igazi adóalap természetesen itt is a körülbelül 30 holdnyi telek széna-gabona termése, amelynek szérűjéhez érdemes volt nagy kaput építeni. Ha a jobbágy elköltözött, a házakat, épületeket, kerítéseket, a földbe levert épületfákat nem vihette el (1495). A jobbágyok visszatartásában főok a gazdasági érdek, a munkaerő megmentése. Azért jobbágy leánya, nem gazdálkodó, másnál lakó özvegye elköltözhet akkor is, mikor a jobbágyokat mint lázadókat megfosztották a szabad költözés jogától; ellenben a telkes jobbágy özvegye nem költözhetik el, míg nagy fiának át nem adhatja a gazdaságot; s ha kis fiát új házasságába átvitte is, a fiú munkaképes korában köteles visszatérni az apa uraságához, apja telkére (1514). A *zsellér,* inquilinus vulgo sellyr, neve 1459-ben merül fel, mint olyan házatlan és földetlen szegény lakó, aki nem számít az adó- és katonateher kirovásában. Amelyik zsellér már a saját házában lakik és 3 frtnál többetérő ingósága van, az jobbágymódra fizet a földesúrnak. 1514-ben a birtokosok országgyűlése azt határozta, hogy három évig a házatlan zsellérek ne fizessék az

egy frt évi földesúri adót, hanem építsenek házat, s lépjenek jobbágysorba. Ha földjük és szőlejük is van a házon kívül, akkor föl kell őket venni az adórovásba (1525).

Kúriák, allodiumok, urasági emberek. Meglepő, hogy jobbágyok udvarát is nevezik kúriának, melynek elülső kapuja esetleg kicsiny verőce, hátul pedig nagy kapuja van, melyet mint portát meg kell adóztatni (1467). A kúria mégis rendesen nemesi udvart jelent, amelyben adómentesek a nemeseken kívül az uraságuk kenyerén élő és ruhájában járó familiarisok és mívesek (operarii), s hadmentesek a kúria mestere, a főúri kúria senescalcusai, asztalnokai, pohárnokai, a nemesek serviensei ú.m. szántóik, kovácsaik, szabóik, kik a kúriából kapják élelmöket és ruhájokat, s allodiumban (majorban) laknak, jobbágy nevet is viselnek.

Földesúri jövedelmek, úrbéri terhek. Az Árpádkor végén közel negyven szabados szolgaosztály olvadt össze jobbágy néven, mert IV. Béla király a tihanyi apátság jobbágyainak nagy részét mint tiszti-katonai osztályt megszüntette s úrbérfizetővé tette, csupán jobbágy címöket hagyta meg; másrészt a sokféle iparos-kézműves szolgaosztály tagjai is vállalták az udvarnokok és szabad telepesek úrbéri terheit, de egyszersmind fölvették a jobbágycímet. Így az összes uradalmi népek jobbágy néven kétféle régibb osztály terheit vették magukra önként, régi terheik helyett. Irtásföldeket kértek a földesúrtól, mint a szabadok, s ezekhez hasonlóan fizettek egy teleknyi 30 hold földért egy forintot; másrészt az udvarnokokhoz hasonlóan megadták a földesúrnak a telekföld vagy szőlő termésének tizedrészét, t.i. a főpapi tized elvitele után maradt kepék vagy csebrek (akók) kilencedét; adtak három főünnep és uraság-megszállás címén ajándékokat, évenként 12 tyúkfit, egy pünkösdi s egy szentmártoni libát, tíz vagy kevesebb jobbágy egy hízott ártányt és úrdolgában szolgáltak hetenként egy napot. Mindez megvolt már az Árpádkorban kevés különbséggel, amint a pannonhalmi apátság népeinél világosan látjuk (Egyházi *földesúr és népei [szolgái] a középkorban* című értekezésemben). Harmincholdas telek haszonbére fejében ennyi szolgáltatás a földesúr részére a legújabb időkben sem volna sok. Nem többet állapí-

tott meg régi szokás alapján a megtorló 1514-i országgyűlés sem. Költözéskor, mely 1351–1514 közt minden jobbágynak biztosítva volt (előbb is minden szabadnak), terragiumul néhány dénárt fizetett a jobbágy mintegy földbírságul az addigi föld elhagyása miatt, egyszersmind az elbocsátó engedélyírásért a földesúrnak. Egyszer a terragiumot holdnak nevezi a törvény (1444). Földesúri jövedelemként említik még a mészárszék és sör-, bor-korcsmáltatás (educillatio regalis) engedélyeért járó hasznot is, aminőt a városok is szedtek (1440–86). Földesúr jövedelme még a falvaiban szedett bírság kétharmada.

Növénytermelés, fa, gabona, eke, kepe. Az erdők értékelése gazdasági haladást jelent, s erre nem a legkorábbi bizonyíték az a törvénycikkely, mely az erdők levágását a nagyobb hatalmaskodás büntetéseivel sújtja (1435). Értékmeghatározásra ad módot az 1290-i törvény, mely szerint egy eke földtermésének tizedét egy fertó márkával, egy kepe váltságát egy nehezékkel fejezik ki. Egy eke földet 120–150 holdnak számítva, amelynek harmada ugar, a többi 80–100 hold termésének tizede negyed márkát ér, vagyis egy körmöci arany forintot, 11 arany koronát, az egész termés 110 koronát jelent, egy holdé közel egy koronát. Ugyanennyi egy nehezék ezüstértéke, egy kepe búza váltsága, amiből következik, hogy egy hold termése átlag 10 kepe. Ebből egyszersmind következik, hogy a nemes birtokosok egész eke föld termésének a tizedét tízszerte olcsóbban válthatták meg, mint akik holdanként váltották meg a kepék dézsmáját, t.i. a jobbágyok. Az a nemes, aki 1290-ben tízszerte kisebb dézsmát fizet egy eke földről, az nem jobbágyokkal művelteti földjeit, hanem maga műveli, az tehát serviens nemes, aki Zsigmond király idejében teljesen megszabadult az egyházi tized fizetése terhétől. A kepe 52 kéve gabona, vagy két kereszt. Az egyházi és földesúri dézsma a jobbágynak meghagyta termése 8/10 részét, ami a modern harmados bérleteknél előnyösebb. A gabonát behordták a szérűskertbe (hortus cum biadis et frugibus), ott asztagba rakták (acervus), s a szérűn, esős őszön-télen a csűrben kicsépelték, lovakkal is kinyomtatták (horreum), amint erre adatot találunk az 1458-i törvényben. A

terményeket is a dézsmatörvényck sorolják föl e nevekben: búza, rozs, árpa, zab, tönköl, köles, bor. A thenkel latin neve spelta.

Szőlőtermelés, bor, akó, cseber, veder. Már Szent István uralma előtt, a pannoniai frank uralom idejéből eredő a bortermelés Somogyban. A fehérvári vendégek, olaszok termelték ott és vásárolták 1001 előtt is. Jóval később az 1472-i törvény szerint Somogyban bőséges bor terem, a jövedelem főképpen ebből van: a szekeresek elviszik a bort messze Erdélyig és visszajövet hoznak sót, azért a magyar királyok Somogyban nem állítottak sókamrákat. A budai, fehérvári és zalánkeméni civisek s a királynak vagy másnak a városaiból valók általában szoktak mások földjén szőlőket és szántóföldeket bérbe venni (1498). A budai kir. tiszttartó a kir. asztalra Munkács vár jövedelmeiből szerez be szalonnát és bort, s feladata megvásárolni a budai és szerémi dézsmaborokat. A bor mértéke az akó vagy cseber, amelyben tíz veder vagy 30 pint vagy 60 itce volt. Az öreg cseber Somogyban 40 pintnek számított. A veder három pint vagy hat itce. A pint két itce. A tunella vagy tinna nem más, mint az akó vagy cseber. Pozsony vidékén szokásos a fuder, melynek 3/4 része a dreiling, 2/4-e a rendes hordó, 1/4-e a kassai hordó. Az 1521-i törvény szerint a pozsonyi fuder rendkívüli hadiadója 100 dénár, a dreilingé 75, a hordóé, a kassaié is 50 dénár.

Állattenyésztés, hal- és nyestjövedelem. A nyesteket a Drávamelléki erdőkben vadászták, Szlavóniában és Somogyban. Földesúri jövedelem volt a fogott nyestek prémjének megváltása négy nehezékkel (1231), amelynek 1/3 része a telek uráé, 1/3-a pedig a földesúré, Szlavóniában a királyé vagy a kir. hercegé.

A haljövedelmet Zsigmond király tette kötelezővé: folyóvízben fogott halakból 1/3 részt, állóvizekből, morotvákból a halak 1/2 részét szedette a földesurak részére úgy, hogy különben a király szedesse. Werbőczy szerint a morotva neve másképpen gyalmostó, a folyóvízi halászóhely pedig tanya, amelynek becsűértéke tíz annyi, mint az egyévi jövedelme. Az öreg Dunán sok vizát fogtak Győr és Komárom közt.

Földesúri jövedelem volt a csibe, liba, az uraság makkos erdejében hízlalt ártány malacok tizede, azon hízott ártányon kívül, amelyet minden tíz jobbágytelek adott karácsonyi ajándékul az uraságnak. A dézsmálásnál emlegetik a juhokat, kecskéket és a méheket. Ez utóbbiakat kaptárral tizedelték. A lótenyésztésről a törvények akkor nyújtanak adatokat, amikor eltiltják a lókivitelt (1498). Legtöbb szó van törvényeinkben az ökörkivitelről, mely főképpen azért tilos, mivel a külföldi piacon a magyar marhatőzsér rossz idegen pénzeket kap és hoz be (1492).

Érc- és sóbányászat, monopólium. A bányaművelés régi központjai Selmec, Gölnic s az erdélyi Radna, 1325 után Körmöc, Szomolnok, Nagy- és Offenbánya (Aranyosbánya), amelyek I. Károlytól kapták telepes szabadságaikat. A rézbányászás központja Besztercebánya. A vasbányászat jelentéktelen.

Fontosabb sóbányák: Dés-, Szék-, Kolozs-, Torda-, Vízakna. A sóvágók díjért dolgoznak s évente néhány napig maguknak vágják a sót s amit el nem használnak, azt árusíthatják. A nemesércbányászok a saját költségükön keresték az ércet, amelyet szabadon értékesíthettek, miután lefizették a földesúrnak a hegyvámot, a termelés 1/8-át, az urburát vagy montana-t, amelynek 2/3 része a királyt illette. E jogot I. Károly szabályozta, ki új sóbányavárosokat alapított Máramarosban, Husztot és Szigetet (1329). Előbb ismert magánsóbánya Sóvár a Sós család kezén s volt ilyen az Abák birtokában is (1285, 1299). Mátyás és II. Ulászló törvényül mondják ki, hogy ha valakinek a birtokán aranyat, ezüstöt vagy más aknákat találnak, ezeket a király nem veszi el, hanem vagy elcseréli hasonló jövedelmű földdel, vagy csupán az urbura nevű regale-jogot tartja fönn, amelyet a szőlő-hegyvámtól megkülönböztetve bányavámnak nevezünk. A sóaknákat magánembernek nem engedi át a király.

A nemesérc-monopólium abban áll, hogy olvasztott, de pénzzé nem vert aranyat, ezüstöt nem szabad kivinni az országból, hanem csak azt, amelyből pénzveréskor a kir. kamara kivette a szokásos és jogos hasznát. A csempészett nemes fémet elkobozzák

s az elfogóé a kincs 1/3-a, a többi a királyé. A bányákban termelt aranyat és ezüstöt a kir. kamarában kell beváltani (1492, 1519).

Voltak hámorok és huták, amelyeket a malmokkal együtt emlegetnek,[3] amikor a török végveszély miatt mindent megadóztatnak (1521). Négy évvel utóbb kitiltják az országból a Fuggereket, Fukarokat, mert hogy kiviszik és kimerítik az ország kincseit. Ugyanakkor a bányatermékek felsorolása ez: arany, ezüst, réz, ólom, vas és más érc.

Leginkább óvták az elidegenítéstől a kir. sómonopóliumot. Sőt csak a király bányásztathat sót, a magánkézbe került sókamrákat vissza kell adni. Sót csak határszéli tisztek kapnak mérsékelt mennyiségben, más tisztek készpénzt kapnak salarium címen. Ha az erdélyi sóbányákat rendbeszedik, onnan a király 100.000 frtot vehet be (1492, 1518–21). Csak Tótországba lehet bevinni külföldi sót, tengeri sót az ottani kir. só hiánya miatt. Ott a kamaratisztek a házakban nem kutathatnak só után, csak a vásárokon és mezőkön talált sót vehetik el, de nem a morzsasót. A hajókon vagy szekéren szállított kir. sót, valamint a tengeri sót is Szlavónország szegény lakosai pénzhiány miatt gabonával cserélik be és szabadon árusíthatják. A tengeri sóból a királynak 30-ad jár. De ily só csak az esetben foroghat, ha a kamaratisztek nem tudnak kir. sót adni (1492). Az idegen sót ki kell dobni még az országnak alávetett részekből is jószágvesztés terhe alatt (1518).

Kézművesség vagy ipar. Az ily foglalkozású emberek legteljesebb felsorolását az 1521-i törvényben találjuk meg, mikor minden keresetet a nagy veszély idején megadóztattak. A kézművesek rendszeres csoportosítása ez:

borbély – serfőző, molnár, mészáros, halász, gyapjúfonó, szűcs, szabó, posztónyíró, takács, varga, tímár, szíjgyártó, saruszíjas, nyerges,

aranyműves vagy ötvös, kovács, ólomöntő, rézműves, lakatos

kőmetsző, kőfaragó, mészégető,

festő, asztalos, ács, szekérgyártó (kerékgyártó).

Ezek a városokban lakó kézművesek minden (cég) táblától és műhelytől fizetnek az egy frtos hadisegélyen kívül füstönként egy frot. A serfőzők mesterségük után fizetnek egyenként egy frtot s minden hordó sör után tíz dénárt, közép-nagy vagy kis hordótól öt dénárt. A halászok egy-egy magas hálótól egy frtot, a malmok vagy huták, hámorok egy malomkőtől vagy keréktől ugyanannyit.

Van még ott szó hajók-, sajkák-, hadigépek-, ágyúk-, lőpor-, kövek- és golyókról, amelyeket az adóból be kell szerezni, s van szó két év mulva felvidéki szegény nemesekről, kik kocsin mennének a háborúba, ha a törvény ezt el nem tiltaná.

Kereskedés, zálogkölcsön, regálebérlet. A regálék árendásai, mint a tisztek is, csak országlakosok lehetnek, s a koronajogokat a király zálogba nem vetheti (1439). Sokszor megtörténik, hogy az adós kész a fizetésre, de a hitelező halogatja a zálogösszeget elfogadni s inkább perre engedi a dolgot, hogy addig is húzhassa a zálogbirtok jövedelmét. Mátyás az igazságos erre azt a törvényt hozta, hogy a legelső nyolcadon be kell fejezni a pert s a bíró a zálogbirtokot fizetés nélkül adja vissza az adósnak s az uzsorást ráadásul büntesse meg a zálogösszeg erejéig az adós javára (1486). Ha valaki írás, zálog és tanúk nélkül adott kölcsönt, e ritka esetben bajvívással Isten ítéletét várták, a becsületre hitelező javára, mikor az adós tagadott (1486–92). Ami a *kereskedelmet* illeti, III. András törvénye, hogy csak azok fizetnek vámot, akik átutaznak az országon más országból más országba, Zsigmond király pedig megígéri, hogy nem ad vámmentességeket a földesurak vámhelyeire kereskedőknek. Csak nagykereskedést engedélyez a külföldieknek, s a posztósoknak nem szabad hat végnél kevesebbet eladniok országos vásáron sem. Ugyanekkor elrendelte, hogy az egész országban mindenütt a budai mértékeket használják, a fontot, ölet, űrmértéket, telekmértéket, a 100 dénáros forintot (1405). De a budaváriak azon kiváltságát, hogy náluk minden árut ki kell rakni, Zsigmond király megszünteti, mert egy város haszna miatt az egész ország nem szenvedhet; ám ez csak a hazai kereskedők javára érvényes, a külföldiekre nem vonatkozik. Érceket nem sza-

had kivinni az országból, rezet sem. Minden szabad községben választanak két esküdt polgárt, kik árurakodásnál az árukat megvizsgálják és a csomagokat lepecsételik. A harmincadosok a lepecsételt csomagokat is felbonthatják, de csak úgy, hogy ha nem találnak tilos árut, akkor a mázsa nevű nagy szekér rúdjára tett bánatpénzt, egy márka aranyat (64 frt) elveszítik, s ha kisebb a szekér, akkor félannyi bánatpénzt veszítenek a szekér rúdján. Viszont ha tilos árut találnak, akkor a harmincadosoké lesz a szekér egész rakománya a bánatpénzzel együtt. Nehogy országlakos a saját vámmentességét külföldire is kiterjessze, nem szabad külföldivel társulni s annak áruit sajátjaként őrizni és forgalomba hozni, árulni, cserélni. Nagy Lajos, Albert és Mátyás király a külföldi kereskedők áruit határszélek harmincados helyein rakatja le, míg az 1445-i törvény szabad járást biztosít a külföldinek is, csak fizesse meg a harmincadot és belföldi vámokat. A kereskedésre károsan hatott volna, ha bárkit adósság címén útján el lehetett volna fogatni. Mátyás király ezt csak az ú.n. szembevaló adósra nézve engedte meg, akinek tartozása nyilvánvaló; a többi adóst csak az ő megyeispánjuk széke előtt lehetett perelni, ahova az adóst földesura tartozott elvinni (1486). Így fél év alatt a hitelező hozzájutott pénzéhez, amelyért a földesúr is felelős. Kereskedelmet gátló szokást kezdtek a kassai és soproni polgárok, amikor az országlakosokat arra kényszerítették, hogy borszállítmányukkal kerüljenek városukba és először ott árusítsák. Az országgyűlés e visszaélést örökre eltiltja (1504).

Vámok, harmincadok, közlekedés. A vám latin neve tributum, részesedés, minők a hegyvám, szőlő- és bányavám, sertésvám, vásárvám stb. Nagy Lajos csak a híd- és kompvámokat ismeri el jogos közlekedési vámnak s eltiltja a szárazvámokat és folyóvámokat ott, ahol hidak vagy kompok nincsenek, tehát fönntartási költségek nem terhelik a földesurat. Zsigmond király összeíratja megyénként a vámokat s nem engedi, hogy új utakat nyissanak a szomszédos vámhelyek kárára; de a vámbirtokos urakat is ellenőrizteti, hogy jó karban tartsák a hidakat és kompokat; mert különben a megyeispán bírságokkal köteles őket sújtani (1435). A

király más birtokosok vámja alól senkit sem vehet ki, csak a saját vámjai alól. Amely földesúr vámos helyein a királyi népek vámot fizetnek, annak a népei szintén kötelesek fizetni vámot a király vámhelyein (1470). A malmok helyére vitt gabona jövet-menet vámtól mentes, valamint az a bor, gabona, élelem, ajándék, amelyet a földesúr házaiba, udvaraiba szállítanak (1492). A harmincaddal legtöbbet foglalkozik az 1498-i országgyűlés. Újabb harmincados helyek akkor a budai, fehérvári és a patai. Csak ezek és a régibbek maradnak meg, a többi újat eltörlik. Harmincadot attól kell fizetni, amit az országból kivisznek s aminek az értéke egy frton felül van. Gyakran megesik, hogy a kereskedők a gulyákat oly nagy kísérettel hajtatják át, hogy a harmincadosok nem bírnak velök s kénytelenek tűrni, hogy a harmincadfizetés elmarad. Akik ebben részesek, azokat az alattomban vagy erőszakkal kivitt állatok becsűjében kell elmarasztalni. Vámszedők csak magyarok lehetnek.

A harmincados főhelyek fiókjaikkal ezek:

Kassa Lőcsével, Bártfával, Késmárkkal, Lublóval, Sztropkóval, Homonnával,

Árva Szakolcával,

Trencsén Lévával, Belussal, Besztercével, Zsolnával, Vágújhellyel, Nagyszombattal, Verbóval,

Pozsony Oroszvárral, Párendorffal, Nezsiderrel, Zaránddal, Malackával, Sasvárral, Gajárral, Stomfával, Szenicével,

Sopron Ruszttal, Keresztúrral, Szentmártonnal,

Kőszeg helyett Szombathely Pinkaföldével, Radafalvával, Hidegkúttal, Ráckanizsával, Vincével, Krapinával, Stubicával, Stanisznyákkal, Torockóval, Kosztanyicával,

Temesvár Karánsebessel,

Zágráb, Nedelce, Varasd, Muraszombat Szlavóniában,

Nándorfehérvár Kelpénnyel, Sabáccal, Arcsival, Bariccsal, Szentdemeterrel, Rácsával, Pothossal, Apajóccal, Újvárral.

Ebből az is látszik, hogy Erdély már akkor, 1498-ban Magyarországtól elkülönített terület, elzálogosítva a Zápolyaiknak. Általában harmincadtól, vámtól mentesek a nemesek, papok, szerzetesek és embereik szükségletére szállított dolgok. Igen sok kir. város és falu az eladó áruk vámja alól fel van mentve, annál inkább vámmentesek a nemesek árui, kereskedése, mert vérök ontásával ők szerezték és védték meg ezt az országot. Oly bortól, ökröktől s egyéb állatokról, amelyeket nem visznek ki az országból, harmincadot nem szabad szedni (1523). Nándorfehérvár elvesztése után az ott és Zalánkemenben szedni szokott harmincadokat Péterváradján szedték, míg a török hamarosan ezt is el nem foglalta.

A közlekedésre vonatkozó adatokat ki kell egészítenünk azzal a nevezetes magyar járóművel, amelynek neve Kocs komárommegyei faluról való eredetére vall. Ez a magyar nevezetesség a *kocsi. Már Zsigmond király idejében nem újság,* csak feltűnik Bertrandon de la Brocquière burgundi francia utazónak 1433-ban. E szerint ő Magyarországon gyakran látott *könnyű fedeles szekeret,* amelyen 6–8 ember ült s amely oly könnyű, hogy *hosszú úton egy ló húzta* s utas nélkül egy ember a vállán viheti. E kocsi kerekei hátul magasabbak. Hebrberstein bécsi diplomata 1518-ban nevezi meg e kocsit Kocs faluval s azt írja, hogy *3 lovat fognak e jármű elé,* melynek vasalása igen kevés. A bécsi-budai utat, 32 mérföldet egy nap s egy éjjel teszi meg e kocsi 5 emberrel, a félúton Győrött váltott lovakkal, ellátva élelemmel, ruhával, ággyal, itallal. (Szamota: *Régi utazások,* Budapest, 1891, Fraklin, 95., 147. l.)

XII.

BÍRÁSKODÁS

Az erre vonatkozó adatok rendezésében az időrenden kívül a következőket vesszük figyelembe: a határidőt, a per tárgyát, a bírót és magasabb ítélőszékeket, az eljárást, az ítéletet és a végrehajtást vagy kiegyezést és kegyelmet.

Peres határidők. Kálmán király törvénye említi először a tavaszi és őszi bíráskodás idejéül Szent György és Szent Mihály ünnepének nyolcadik napját, május 1. és október 6. napját. Knauz Kortana az octava címszónál 1270-től kezdve a karácsony, vízkereszt, hamvazószerda, húsvét, pünkösd, Szent Jakab, Szent Mihály és Mindszent oktávait és quindénáit is emlegeti a törvénykezés kezdő napjaként. Zsigmond király 1397-ben azt rendeli, hogy a nyolcadokra küldjön át a király hármat vagy négyet főpapjai és bárói közül a perek eldöntésére s ezen határidőkre szóljanak az idézések is. Nagy nyolcadok éppen azok, amelyeket már Kálmán király megnevezett; kis nyolcadok pedig a vízkereszt és Szent Jakab ünnep nyolcadik napjával kezdődő bíráskodás. Később világosabban meglátjuk, miért nagyok és kicsinyek ezen oktávák: az 1498. évi törvény szerint Szent György és Szent Mihály nyolcada az ünnep 20-ik napján kezdődik a bíráskodásban és 40 napig tart, a kis oktávák szintén az ünnep 20-ik napján kezdődnek és 20 napig tartanak. Az ünnepek nem számítódnak a 20 napba. A perbehívások az ünnep előtt 8 nappal történnek.

Mátyás király a legelső államfői tényével, mikor megerősíti választása föltételeit, a hatalmaskodások gyors orvoslása végett

egy új határidejű törvényszékre gondol, ahova az oktávák idején kívül is lehessen folyamodni s ez a rövid idézések *(evocationes breves)* széke, hol a kir. személyes jelenlét bírói pecsétje alatt egy harmadik ítélőmester ítélkezzen s ahova az idézések a 32-ik napra szóljanak. Újítás ez, mert azt a harmadik kir. prothonotariust ezután kell kinevezni s a pecsétet kivésni, a rövididézésű perek folytonos tárgyalásánál jelen lenni köteles 6 okos nemest is ezután bízzák meg az ország előkelői közül, kiknek a király salariumot rendel, hogy Budán lakhassanak (1458). Az újítás nem tetszett a hatalmaskodóknak s az 1464. koronázó országgyűlés eltörölte a rövid idézéseket; de a hét évvel későbbi újra ilyenekről szól, ha nemest öltek meg igaz ok nélkül.

Az oktávák közt félév is eltelt, 180 napig is kellett várni, míg a hatalmaskodóval szemben jogorvoslatot remélhetett a sértett. A rövid idézések ehhez képest haladást jelentettek, de azért *az oktávák is megmaradtak* s Erdélyben, Tótországban inkább a kis nyolcadokat használták föl a felek perlekedésre, ott ezeket nevezték nagy oktáváknak, noha ezek is csak 15 napig tartottak az 1498-i meghatározás szerint. A parasztlázadás-megtorló 1514-i országgyűlés rövid idézések rövid pereiről szól *(breves brevium)*, amelyekben a kir. személyes jelenlét ítél, de az ország összes bíráinak pecsétje alatt kelhetnek ily levelek. Kívánják a rendek, hogy a király a maga bírói pecsétjét jogtudományban jártas *világi emberre* bízza, ki mindig Budán maradjon, s a fellebbezéseken kívül a rövid idézések rövid pereit bírálja el. Utóbb az országgyűlés azt mondja, hogy törvénykezés nélkül a fegyverek is keveset érnek, azért a hatalmasok ellen *állandóan kellene törvényszéket tartani.* Mivel azonban hiány van assessorokban, másrészt országos hadjárat készül s ilyenkor az összes törvényszékek szünetelnek, hogy mégis e szünet senkit se bátorítson föl hatalmaskodásra, azért a *király* e szünet alatt is bárhol tartózkodik, a *rövid törvénykezés rövid eljárása szerint* bíráskodjon a hatalmaskodások pereiben, sőt már a 15-ik napra idézze meg a feleket (1518, 1523). Főleg öt ügyben sürgetik ezt: a birtokjogok, a zálogok, obligatio-kötelezvények, hitbérek és hozományok pereiben, mert itt leginkább lelkiisme-

retbe vágó az idegen jószág visszatartása a különféle fogásokkal, eltiltásokkal, oklevélbemutatások ígérésével, hivatalos elfoglaltsággal való halasztások címén.

Azért ezeket is szabályozták akkor, amikor az Albert király törvényében rendelt *hárömvásáros kihirdetést* Mátyás király 1458-ban eltiltja s e tilalmat 1486-ban megújítva azzal okolja meg, hogy ez a hirdetés visszaélés, corruptela, s helyébe elrendeli az alperes írásos megidézését *insinuatio*val, vagyis a vádpontok közlésével. A háromvásáros kihirdetés oly kisebb hatalmaskodás eseteiben történt, amelyekre a király nem engedélyezett proclamata congregatiot, rögtönítélő nádori megyegyűlést. Ily esetekben két rendes oktávára szóló perbehívás után, melynek nem volt foganatja, a hatalmaskodó lakásához közeleső három vásáron újra kihirdették a perbehívást (trina forensis proclamatio) a legközelebbi oktávára, amelyen ki kellett mondani a végleges ítéletet. Ez a nagy feltűnést keltő hármas vásári hirdetés megbélyegző volt az ítélet előtt s alkalmat adott a per nyújtására. Azért törölte el Mátyás az igazságos, pótolva a kíméletesen elegendő insinuatiós idézéssel. Aztán meghatározták, hogy mely pereket kell befejezni az I., II., III. és a IV. oktáván (1486). Kimondták, hogy a IV. oktáván minden pert el kell intézni.

Bűnök. Hatalmaskodások, a hűtlenség jegyei. Nagy Lajos király 1351. évi törvénye a hatalmaskodás, párbajvesztés, patvarkodás (calumnia), hamis határjelállítás, hamis iratbemutatás bűneit sorolja föl mint legsúlyosabbakat, amelyekért ha a bíró kimondta a *fejvesztést,* akkor három napig letartóztatva őrzi az elítéltet az ellenfelével való kiegyezés végett, s ha ez nem sikerült, átadja ellenfelének a jogos büntetés végrehajtására, azzal a figyelmeztetéssel, hogy ha kivégzi, akkor elveszti jogát az anyagi jóvátételre. Mátyás király 1462. 1. 2., II. Ulászló 1495. 4. tc.-ben sorolja föl a hatalmaskodás *(actus potentiarii* majores, minores) tényeit és a hűtlenség jegyeit *(notae infidelitatis). Kisebb* hatalmaskodás a kártétel, amelyért csak kártérítésre s a költségek és 100 frt bírság megfizetésére lehet ítélni a bűnös vádlottat. *Nagy hatalmaskodás* a nemesek ellen ez az öt eset:

1. nemes ház megrohanása, 2. nemes birtok, tartozék haszonvétel elfoglalása, 3. nemes ember letartóztatása, 4. verése, sebzése, 5. megölése.

Nota, hűtlenségi *perbe idézik oktávákon kívül is* haladéktalanul a kir. személyes jelenlét elé azokat, kiknek bűne ez:

1–5. nagy hatalmaskodás nemes ellen, amihez hozzátartozik a várak megtámadása, ahol nemes lakik, vagy a várúr tisztjének, emberének vérvesztő árulása; a nemes házban való zsákmányolás, nemesnek s az ország rendes bíráinak bántása, kivált mikor gyűlésre, törvénykezésre mennek vagy ott tartózkodnak, vagy a királyhoz mennek;

6-8. idegenek, zsoldosok behozói, mint fosztogatóké és lázadóké; falvak rablói szentegyháztöréssel, falu és nemes birtok felgyújtója;

9. kir. tisztelet ellen lázadó s a korona ellen;

10. aki ellenáll a bírói levélnek megidézés és eltiltás után, s megsérti a gleit (salvus conductus) nevű, kir. ótalmat biztosító szabad menedéklevelet;

11. oklevelet rabol; oklevelet, pecsétet, pénzt hamisít vagy ilyet használ;

12. szűzet szeplősít, tisztes asszonyt megront;

13. rokont sebez, megöl 4-ed ízig, vagy megszeplősít;

14. testcsonkító vagy szemkivájó, kivéve a bánokat, vajdákat s a végvidékek más tisztviselőit;

15. akik nyilvános eretnekek, kik kárhoztatott vallásfelekezethez csatlakoztak.

Hatalmaskodások s egyebek miatt a *nemesek feleségét* nem szabad perbe hívni, hanem a férjét kell kereset alá vonni, kivéve ha azon birtokok a feleséget illetik, akik azonban ügyvédjök által felelnek s ügyvédjök szavát visszavonhatják. Ugyanezt kell érteni az özvegyasszonyokra is.

A törvényekben említett egyéb bűnesetek a *birtokfoglalás,* mely a hatalmaskodások közé tartozik, ha törvénytelen önkénynyel történik, valamint a *letartóztatás* is, meg a nyilvánvaló bűntettes *befogadása,* ha nemesre vonatkozik. Ellenben kártérítés, illetőleg

jóvátétel és bírságfizetés a megtorlása a *jobbágyok visszatartásának,* vagy *erőszakos költöztetésének;* ez tehát kisebb hatalmaskodás. Ilyen a *katonák* sokféle visszaélése is, míg csak egyszerű kártétel, amelyért a király ad elégtételt, s hogy elő ne forduljon, azért a király egy jómódú, becsületes birtokost rendel ki a katonák mellé. Említve vannak még a vétségek közt a *csalárdság,* amelyet a törvény főképpen a hiteleshelyi emberekben büntet, továbbá a *patvarkodás* (calumnia), aminő az ügyvédi szó hamis visszavonása; s az *uzsora,* amely jogtalan zálogot fogadott el vagy a zálogot jogtalanul tartotta vissza. Mátyás király hűtlenségnek minősíti a bírói ítéleteknek való *ellenállást* megidézés és eltiltás után s az 1500. 19. tc. szerint a repulsio, *visszaűzés* a bírói végrehajtásokban csak egyszer szabad, de csak jelképesen, a kihúzott kard puszta mutatásával. Aki ezt másodszor is megtenné, azt örökös hűtlenségben kell elmarasztalni. A *széksértés* (violatio sedis iudiciariae) bűnét az 1435. II. 7. tc. bírsággal, 100 frttal sújtja. Végül említhetjük a *hivatali vétségeket,* aminő a hanyagság, megvesztegetés, hatáskörsértés, stb.

Büntetések. Itt meg kell különböztetnünk a testi, erkölcsi és vagyoni büntetéseket. *Testi* büntetés a fejvesztés és nyelv-, kezdetben az *orr-* és *fülvesztés* is, amelyeket azonban rendesen meg lehetett váltani. Szent István törvénye a tolvaj szolga orrát és fülét 5–5 tinóval vagy penzával engedi megváltani, a szabad ember meggyilkolásáért pedig 110 penzát fizettetett a vérbosszú, a rokonok kiengesztelésére. Ezt vérdíjnak, emberdíjnak, *homagiumnak,* fejváltságnak is nevezték. Mivel nyolc penza tett egy márkát (240 dénár), ennélfogva 110 penzának 13 márka felelt meg az Árpád-korban. II. Ulászló király 1495. évi 19. tc.-ben s az 1514-ben (38) a homagium fokai ezek:

a paraszt fejváltsága, teljes homagiuma 40 frt, vagyis 10 márka,

a köznemes megsebzéseért élő homagiuma 100 frt, vagyis 25 márka,

a köznemes fejváltsága, teljes homagiuma 200 frt, vagyis 50 márka,

a főnemes fél váltsága fél homogiuma 200 frt, vagyis 50 márka,

a főnemes teljes váltsága, teljes homagiuma 400 frt, vagyis 100 márka. *A nyelvváltság* annyi volt, amennyi büntetést szenvedett volna a rágalmazott a bíróság előtt, ha a rágalmazó vádja igaz lett volna. *A pénzbüntetések* rendesen a homagiumokkal azonosak. Testi büntetés a nem-nemesek elrettentő büntetéséül az *elégetés* és *örökös szolgaság* (1486, 1514). A hajdúkat vagy gulyásokat először *kasztrálással,* másodszor fejvesztéssel tiltották el a kopja-viseléstől, a parasztot pedig *jobb keze* levágásával a puska használatától. Égetést, tűzhalált mondott ki az országgyűlés a luteránusokra is (1525, 4). A nem-nemes familiarisokat és jobbágyokat, akik fegyveresen mertek megjelenni a törvényszéken, *kalodába* (in cipponem) zárták és két napon *étlen-szomjan* tartották, míg a nemes négy márkát fizetett (16 frt) Mátyás törvénye szerint.

Erkölcsi büntetések a kiközösítés az egyházból és száműzés az országból (*ex-communicatio, proscriptio*) vagy inkább a társadalomból úgy, hogy a száműzöttet nem szabad befogadni s mindenki elfoghatja, kifoszthatja, megölheti, a megye megvon tőle minden védelmet s ezt levelesíti, levélbe írva kihirdeti. Így jártak pl. a parasztlázadás részesei, vagy Werbőczy nádor és Zoby Mihály. Inkább erkölcsi, mint anyagi büntetés a *hivatalvesztés,* ami a nádort, megyeispánt, stb. fenyegeti, ha törvény ellen cselekszik.

Pénzbüntetések. Ezek mind 100, 50, 25, 6, 3, 2, 1 márkában, illetőleg egy nehéz márkát négy frttal, egy frtot száz dénárral számítva 400, 200, 100, 24, 12, 8, 4 arany frtban vannak kifejezve törvényeinkben. A három első egyezik a homagiumokkal. Az elsővel bűnhődik az, aki a parasztlázadás főembereit befogadja, vagy elnézte mint alispán, ispán, hogy nemes ne jelenjen meg az országgyűlésen (1514, 1523). A második pénzbüntetés azt sújtja, aki visszavonja ügyvédje szavát a nyolcados törvénykezés után, s azon falubíró, aki befogadott szökött jobbágyot (1500, 1514). A kisebb pénzbüntetések esete sokféle. Legkisebb bírság a 40 és 12 dénár, amelyet a közhely bírája kap a törvényes letartóztatásért

mint úr vagy mint falunagy az elítélttől. A bírságok elosztásának aránya változik: egyszer egyenlően osztoznak a bíró és a pernyertes; másszor 1/3 részt kap a bíró s 2/3 részt a nyertes, vagy megfordítva.

Bírói székek, fórumok. Az alperes első hatósága az első fórum: parasztra nézve a falunagy vagy bíró, polgárra nézve a városbíró, nemesre nézve a megyei szék. Innen föllebbeztek a második fórumhoz, a földesúrhoz, a kir. tárnokmesterhez, a kúriában működő ítélőmesteri táblához. Harmadik fórum paraszt perében a megye, polgáréban és nemesében a kir. személyes jelenlét. A pannonhalmi apát mint földesúr már 1201-ben bíráskodik úrbéres szolgái ügyében s jelen vannak a jobbágyai vagyis tisztjei mint ispánok. Nagy Lajos király az 1351-iki törvényében kimondja, hogy a jobbágy ellen földesurának jelenléte előtt keresse minden panaszos az igazságát. Zsigmond 1405-iki törvénye szerint a falubírótól vagy földesúrtól a föllebbezés a megyeispánhoz vagy alispánhoz és szolgabíróhoz történik. Nemesek fölött urasági tisztek joghatóságot nem gyakorolhatnak. Azon privilegiumos nemesek, kiket *szabad ispánoknak* neveznek, a gonosztevőket megbüntethetik s nem kötelesek a megyei törvényszék elé állítani (1495). Zsigmond király 1405-ben megadta a földesúri hatalmához tartozó öszszes városoknak és falvaknak a *pallosjogot,* hogy bíráik és esküdtjeik határukon belül elfoghassák, megkínoztathassák, kivégeztethessék a gonosztevőket épp úgy, mint régi szokás alapján megteszik ezt a nádor és más bárók s a megyeispánok, kir. kiváltság alapján pedig saját birtokaikon egyes nemesek. *A község bírájától* és esküdtjétől föllebbezni lehet a kir. tárnokmesterhez vagy azon városhoz, amelynek szabadságával él az illető község. A tárnokmestertől már csak a kir. személyes jelenléthez lehet föllebbezni a pert. Az a kárhozatos szabadság, amelyet Mátyás király Visegrád városnak adott, hogy t.i. polgára nem tartozik egy bíró előtt sem törvényt állni, semmisnek tekintendő, mondja Ulászló törvénye 1492-ben. Ha városi polgárnak megyei területen van birtoka, s itt történt sértés nemes ellen, akkor az alispán széke ítél. Ha egész város van perben nemesekkel, akkor a kir. személyes

jelenlét előtt kell perelni. Ha polgárnak nemesi birtokon vannak földjei vagy szőlei, akkor a polgár fölött a nemes földesúr ítélkezik az ott ejtett jogsérelem ügyében (1498).

A megyei törvényszék (sedes judiciaria vagy sedria). Itt eredetileg a királybírák ítélkeztek, mindegyik a maga kerületében, járásában a kir. várispán felügyelete alatt, ki így a megyéje összes járásait egységes területté kötötte össze. A billogos kir. bírák helyett a tatárjárás után a kir. serviensek ülnek a kir. várispán bírói széke mellé mint a serviensek bizalmi férfiai ellenőrizni az ispán ítéleteit, s esetleg ellene mondani. A nemesek bírái, iudices nobilium, vagy judlium, 1268-tól, amikor a serviensek már néhány éve viselték a nobilis, nemes címet, kezdenek előtűnni az oklevelekben s 1332-ben nevezik őket világosan szolgabíráknak (iudices servientium). A megyei nemesek választják őket (1435), míg az alispán nemes ugyan, de az ispán nevezi ki a maga helyetteséül. Hogy nemes ellen a megyei szék eljárhasson, először kir. parancsot eszközölt ki a felperes, e parancsra a megyei törvényszék tanúkihallgatást tartott s erről hiteleshelyi jelentést terjesztett a felperes a kir. kúria elé. Bűnügyben maga a megye ítél, a szándékos gyilkost ki kell végeznie, míg a nem szándékos emberölés vádlottját elítélése után egyezkedésre bocsátja a megöltnek rokonaival. A szabad ispánok nem kötelesek a tolvajokat, gonosztevőket a megyei törvényszékre vinni. A perlekedők fáradságának és költségeinek kímélése végett az ispánok vagy alispánok és szolgabírák kötelesek a törvényszékükre tartozó összes pereket a király külön parancsa nélkül is elfogadni és a feleknek igazságot szolgáltatni, az ítéletet, ha föllebbezés nem történt, végrehajtani; ha pedig föllebbezés történt, akkor felküldeni a kir. kúriába állásvesztés terhe alatt (1498). Földperek tíz frtig, zálogperek 100 frtig a megyei szék elé vihetők döntésre, de büntetést és bírságot csak a kúria szabhat ki. Fellebbezni a kúriához lehet (1504).

Nádori bíráskodás körúton, generale iudicium. Mikor a nádor ítélkezés végett járja az országot, mindegyik megyében (provincia) négy kiküldött bíró és a megyeispán köteles vele menni és ítélni. Ha a nádor balul ítélne, a négy ember az ispánjával tartozik

tiltakozni s a királyt tudósítani (1290). A nádor mezőn táborozva ítélkezik tavasztól őszig (1298). Mátyás király a koronázásakor országgyűlésével elhatározta, hogy minden megyében legyen általános ítélet régi szokás szerint; de már hét év mulva az ellenkezőt határozzák: ezentúl általános ítélkezés ne legyen (1464–71). Megint hét év mulva azt határozzák, hogy öt évig ne legyenek egy megyében se általános ítéletek az ország ínsége miatt, kivéve a Pozsega-Zaránd közt felsorolt nyolc megyét, hol lopások, csonkítások, embereladások és lefejezések szoktak előfordulni. Öt év eltelte után ezen általános gyűléseket csak a főpap és a báró urak, meg az előkelő nemesek tanácsával tartsák. Az 1486-iki „örök" törvényben Mátyás csakugyan eltörölte az általános nádori ítélkezést, úgy azonban, hogy ha valamelyik vármegye észrevenné, hogy latrok háborgatják s ezek elszaporodtak, akkor a megye kérésére a király adjon felhatalmazást, hogy a gonosztevőket az ispánnal a megye kinyomoztassa és kiirtassa. Ehhez 1518-ban a bácsi törvény hozzátette, hogy ha az ispán erre hanyag volna, akkor a király a megyei nemesek kérelmére küldje ki egyik assessorát a gonosztevők kiirtására.

Kir. személyes jelenlét, kir. kúria és kir. tábla. Legrégibb az a törvény, hogy a király harag, esküdözés nélkül ítéljen (Sz. István I. 5. tc.). Mikor a király ispáni megyében jár, két megyei bíró csatlakozzék hozzá és ezek intézzék el a nép viszályait. Innen a nádorhoz lehet föllebbezni (Kálmán I. 37. tc.). A királynak egy a kúriája és egy a pecsétje a bíráskodás számára Szent László idejében, de az Árpád-kor végén már négy bíróság van a kir. kúrián belül: kir. uradalmi ügyekben a tárnoki szék, egyebekben a kir. kúria főembereinek széke, e főemberek jogi tanácsosainak, a prothonotarius-ítélőmestereknek kir. táblája, s a kir. személyes jelenlét (personalis presentia regis). Ez utóbbinak világos nyomát látjuk az 1397. évi törvényben, de úgy, hogy a király az ő külön jelenléte elé idézettek perét az ő papjaival és báróival ítéli meg, s bárhol fölkereshető. Az ítélőmesterek táblájától s a tárnoki és megyei széktől is lehet föllebbezni a királyhoz vagy báróihoz (1471). A kir. személyes jelenlét rendesen papi ember, aki úgy köteles ítél-

ni, ahogy utasítást kapott a fölségtől, mint megtudjuk ezt az 1474-iki törvényből. A parasztlázadás után tartott országgyűlés az első, mely kéri a királyt, hogy bírói pecsétjét jogban jártas világi személyre bízza, aki mindig Budán maradjon s az összes föllebbviteli perekben, valamint a rövid törvénykezés rövid pereiben bíráskodjék (1514).

Az ország rendes bíráit Zsigmond 1435-iki I. törvénye sorolja föl s ezek a nádor, udvarbíró, kancellár, kik bármely ügyben ítélhetnek s a törvényszékre hivatlanul bemehetnek és behívhatnak másokat bizonyságul vagy más okból. A kir. udvarbíró akkor lett *országbíró,* amikor a másik két országbíró, a nádor és a kancellár betöltetlenség és távollét miatt hosszú időn át nem gyakorolhatta a bíráskodást Magyarországon, tehát 1567–1608 közt. *Nem rendes bírái az országnak* a tárnokmester, a nagyszenesál (főudvarmester), a bán, vajda. Ezek is felesketett bírák s mint ilyenek, bemehetnek a kúriai törvényszékre, de nem kötelesek bemenni s mást nem vihetnek be a rendes bírák engedelme nélkül. A törvényszék ajtai nyitva vannak, de 100 arany frtot fizet, aki hivatlanul belép s fizetéséig a Csonkatoronyba zárják. Utóbb az ajtó elé állították a nádor és udvarbíró emberét (1486–92).

Minden országlakoson a királyon kívül csak a nádor bíráskodhatik úgy birtok-, mint hatalmaskodásperben. Más bíró csak a hatalmaskodás pereiben illetékes. Ezek bírságait a király elengedheti, a nádorét nem (1470–85). Az ítélőmesternek nem szabad a saját lakásán bíráskodnia, hanem csak a királyi felség tábláján, a többi rendes bíró jelenlétében (1486).

Peres eljárás. Az egész perfolyamatot először Zsigmond 1435-iki törvénye szabályozza, amit aztán Albert, Mátyás és II. Ulászló teljesebbé tettek. Ezek szerint a panaszos kérésére a kir. kancellária kiadja az inkvizíciót elrendelő levelet, mely a megye ispánjának és nemes egyetemének szól. A megye proclamata congregatiot hirdet és tart, tanúvallomást, inkvizíciót végez, hol szó sincs kínvallatásról, ilyesmit a magyar középkor nem ismer. A „de eo utrum" jegyzőkönyv szokásos kérdéseire felelnek a *kihirdetett gyűlésre* összejött egyhatárbeliek, a szomszédok és egyme-

gyebeliek, kik büntetés terhe alatt kötelesek megjelenni s esküt tesznek a szentek ereklyéinek érintésével Istennek tartozó hitükre s a király és a szentkorona iránt köteles hűségre. A megyei törvényszék t.i. az ispán vagy helyettese az alispán és a szolgabírák a kihirdetett gyűlés nemeseivel ítéletet mondanak s a hatalmasul elvett birtokokat vagy egyéb javakat visszaadják igaz tulajdonosuknak. Erről jelentést ír a megye s a káptalan vagy konvent a királynak, felsorolva a tanúk nevét is. *A királyi személyes jelenlét* vagy a nádori vagy az udvarbírói jelenlét a kitűzött határidőn végleges ítéletet mond, még ha nem jelent is meg valamelyik peres fél, miután a bíró egyik félnek esküt engedélyezett a másik fél fejére. A felek a bíró megkérése és bírságok nélkül bármikor kiegyezhetnek. Ha a hatalmaskodó a szolgabírák ítéletét zavarná, akkor maga a király vagy embere szolgáltat igazságot (1435). Ha a hatalmaskodót a kúriában találják, azonnal felelősségre vonják, a távollevőt pedig megyei általános gyűlés elé idézik, míg a kisebb hatalmaskodást ily gyűlés nélkül három határidőn vagyis oktáván kell elintézni, úgyhogy két idézés után *három vásári hirdetés* történik. A harmadik határidőn csak az nyerhet halasztást, aki oklevelek bemutatását ígéri. Ezt egyszer bírság nélkül halaszthatja, kétszer bírsággal. Ha azt mondja, hogy az iratok másnál vannak, akkor ezek megszerzésére egy évi halasztást kap (1439–58). Mátyás király 1486-i törvénykönyve, mely örök időkre akart szólni, *egyszerre törölte el* a nádori általános ítélkezést, a kihirdetett gyűléseket és a rövid perbehívásokat, mert ezek hallatlan botrányokat okoztak. De azért a proclamata congregetióval 1523-ban újra találkozunk (50. tc.). Érdekes az ügyvédekre vonatkozó azon törvény, hogy 14 személynél többtől ügyeket egyidejűleg elvállalni nem szabad (1486).

A hiteleshelyek *credibilis* jelzője 1404-ben, a *fidedignitas* pedig 1435-ben tűnik elő. Nagy újítás Mátyás király törvényében, hogy ha a tanúvallomások igazolják a panaszt, akkor nem az alperes tisztázza magát, hanem a felperes köteles a maga keresetét több-kevesebb *esküttárssal* erősíteni (1486). Egy nemes 10 frtig terjedő értéket igazolhat esküjével (1514). Már az aranybulla ki-

mondta, hogy az együtteskövő nép nem nevezhet meg tolvajt. Mátyás király oklevéldíjjegyzékében szó van 3-ad, 6-od, 12-ed, 25-öd, 50-ed magával leteendő esküről. A *párbaj* szintén az aranybullában tűnik elő a magyar törvényhozásban. Aki párbajban elbukott, annak vagy a megbízójának a sorsa olyan, mint a hatalmaskodóé, oklevélhamisítóé, a fejvesztés, ha a felperessel ki nem egyez (1531, 1486–92). Aki nemes embert ölt meg, az ártatlanságát nem esküvel, hanem közös inkvizícióval vagy párbajjal tisztázhatja. Utóbb Mátyás király nagyon elítéli a párbajt, mert hogy vele sok csalást lehet elkövetni, a bajvívók megvesztegettetik magukat az ellenféltől azon felük kárára, aki őket megfogadta. Másutt már hallatlan ily ítélet, azért itt is örökre meg kell szűnnie. A párbajnak csak ott van helye, mikor más bizonyíték hiányzik, nincs tanú és írás, megítélése a király lovagi kúriájához tartozik, nem pedig a király személyes jelenlétéhez, aki többnyire egyházi személy s a kir. kúria többi törvényszékén is megjelennek a főpapok, akik nem vehetnek részt párbajos ítélkezésben (1486, –92).

Ítélet, végrehajtás, salvus conductus, kiegyezés, kegyelem. Az ítélőmesterek az ítéletlevelet a többi ítélőmesterek és esküdtek előtt felolvassák a feleknek és köznyelven megmagyarázzák, aztán aláírják. A megye hajtja végre az ítéletet, még pedig két hét alatt, máskülönben az ispán és szolgabírák 100 frtot fizetnek. A fejvesztésre ítéltet néha elrejtik a barátai és salvus conductust eszközölnek ki neki a királytól, hogy megjelenhessen a fölség előtt s magát tisztázhassa. A salvus conductus megsértője örökös hűtlenségbe esik (1464–95). Az elítéltet 12 napra szabad befogadni s az 1486-i decretum salvus conductust ád neki a királyhoz, s az 1495-i törvény 40 napot biztosít arra, hogy ezalatt kegyelmet szerezzen a fölségtől. A kir. kegyelemre nézve azt a törvényt alkották, hogy ehhez a megölt ember rokonainak a beleegyezése is szükséges kellő elégtétel után, vagyoni perben elítélt részéről pedig szükséges a kártérítés (1447). A kir. kegyelemlevelet, ha törvénybe ütközik, a bírák nem veszik figyelembe (1471).

A LOVAGKOR ERKÖLCSI BÍRÁLATA

Legáltalánosabb észrevételünk az, hogy a törvények és ítéletlevelek az erényekről nem szólnak, de annál többet a kihágásokról és bűntettekről. Ez nem azt jelenti, hogy erények nem voltak és hogy a kor tele volt bűntettekkel, hanem az az ok, hogy az erényekkel nem szokás dicsekedni, ezeket nem szokták törvénykezés és törvényhozás elé vinni; másrészt az az ok, hogy mennél erkölcsösebb a kor társadalma, annál inkább siet a kihágásokat és bűntetteket megtorolni s megelőzni óvóintézkedésekkel, elrettentő büntetésekkel.

A magyar lovagkor erkölcsileg Nagy Lajos király alatt emelkedett legmagasabbra. A lovagok színe-java ezen király születése évében, 1326-ban szervezkedett *Szent György lovagrenddé,* hogy önkéntes testőrei legyenek a királynak, ápolói a királyhűségnek és az egymás iránt való bajtársi szeretetnek nemcsak a kölcsönös védelemmel, hanem a halál után is imádsággal és alamizsnával. Vallásosság és hazaszeretet, az állami közjóról való tanácskozások és elhatározások mint lovagrendi kötelezettségek kerültek bele a szabályzatba.

A Zsigmond-kori bárók *Sárkányrendjét* már inkább lehet politikai érdekszövetkezetnek tekintetni, valamint az 1526-iki köznemes *Kalandostársulatot* is. Közben már el kellett tiltani a hatalmaskodók *konfederációit* (1446).

Ezek a magyar lovagkor legkimagaslóbb határkövei, amelyek más-más erkölcsi fokot mutatnak. Száz évvel a magyar Szent György

lovagrend megalakulása előtt jött létre az első és sokáig egyetlen nyugateurópai lovagrend, a francia Plantagenata-rend, a rekettyegallyos címerrel. S ugyanazon időben a magyar lovagság *keresztes hadjáratra* ment a Szentföldre (1217). Magyar részről ismételten jelentkezett ez a vallásos harciasság I. Károly és I. Nagy Lajos valláspolitikai térítő hadjáratain, Zsigmond nikápolyi hadjáratán (1396), huszita és török háborúiban, Hunyadi János török harcaiban, különösen az 1443. évi hosszú hadjáraton, az 1444. évi várnai hadjáraton szövetségben a keresztény európai államokkal s legkivált Nándorfehérvár diadalmas keresztes megvédésekor (1456). Ezt akarta utánozni az 1514-ik évi keresztes hadjárat is, mely azonban hat heti pesti táborozásával éhínségbe és forradalomba, gyászos pusztulásra jutott.

A vallásos felbuzdulás önfeláldozó vállalkozásai gazdagon termették *a lovagi társadalom erényeit.* A vélt és valódi *jog sértéseivel* szemben nagy volt az érzékenység. Viszont *a királyért való harcok és a népvédő várépítések* gazdasági és politikai *jogaik kiterjesztésére* késztették a kir. páncélos vitézeket és a királyi bárókat s e törekvések *mohó vagy fokozatos* törvénybe iktatása és fékezése, a *jobbágyok* megadóztatása és szabaddá tétele, úrbérének egyenlő arányosítása, megvédése a hatalmaskodók, tiszti zsarolások ellen: mindez főbb vonásokban megrajzolja a lovagkor erkölcsi képét, mely már *nem oly szent,* mint aminő a magyar vitéz Kálmán törvényének előszava szerint, szent magyar királyok nevelő hatása alatt, de már sokkal *több szabad embert nevel* a társadalmi és politikai élet egyre többágú útjaira, hol több az alkalom az összeütközésekre, de több a kijózanodásra és okulásra is. A magyar lovagkori első század erényeit *a szent magyar királyleányok* és a magyar eredetű remete *pálosrend,* Nagy Lajos legkedveltebb szerzetesei jellemzik elég magas fokon úgy, mint a magyar kereszténység első századát a szentkirályok. Hogy a nagy fényesség közelében kis társadalmi bűnök is *sötét árnyékokként* ötlenek szemünkbe, az egészen természetes. Az Árpád után következett háromszáz év volt a *magyar nemzet gyermekkora,* mely Szent István nevelése alá került; aztán következett a magyar lovagkor három

százada, a *magyar nemzeti ifjúkora,* tele sok szép készséggel és lázadással, amelyek közt IV. Béla és I. Károly, Nagy Lajos és Zsigmond, Mátyás voltak a *magyar nemzet* legbölcsebb és legerélyesebb *nevelői,* fegyelmezői. Az ő vezetésök alatt formálódott ki a magyar művelődés *egyetemi* kísérletekkel is, legkivált pedig *törvényhozással* s végrehajtással olyanná, amilyennek maradt 1848-ig úgy, hogy nem tudta ezt lényegesen megváltoztatni sem a török, sem a német.

Jegyzetek

[1] Erre a humanista etimológiára, tévedésre építi Jorga, román történetíró azt az állítását, hogy a székelyek elmagyarosodott románok. A történeti igazság pedig az, hogy a székelyek a magyar honfoglalás korában írt arab-perzsa útleírásokban *-szkl* mássalhangzókkal megnevezett bolgár, tehát hunn eredetű nép, melynek nevében a mássalhangzókat csak *e* és *i* magánhangzókkal kell kiegészíteni. E nép éppúgy, mint a többi bolgár, szomszéd a magyar néppel, oly területen, amelyen a volgai vagy az aldunai bolgár szomszédságot ismerjük fel. Valószínűbb az utóbbi Etelközben, mert a székelyek Árpád fejedelemnek és utódainak a birtokain éltek mint hadifoglyok a Vágnál, Mosonynál, Baranyában, Biharban stb. Innen szedték össze több nyelvjárás vidékéről azt a néhány század székely várőrt, akik 1150 tájától kezdve a szebeni-küküllői németek falvai közt laktak külön várőrfalvakban, a szebeni ispán katonaságaként besenyőfalvakkal vegyesen. 1225 után telepedtek át Sebes faluból a sepsi, Kézd faluból a kézdi és aranyosi székelyek, Telegd bihari területéről az udvarhelyiek, ezek közül az Anjoukor elején a csíkiak, a szebeni Orbó faluból Zsigmond uralma kezdetén az orbai székelyek. (1397. k.)

[2] Jakubovich a Magy. Könyvszemle 1930, 382–393. l.

[3] Mert a hámorok nagy kalapácsait s a huták fújtatóit malmok mozgatják.

A MAGYAR LOVAGKOR NEMZETSÉGEI

1200–1408

Bevezetés

Mikor a magyar és jövevény nemzetségekről akarunk rövid tiszta képet rajzolni, akkor egy tényt nagyon határozottan kell kiemelnünk: azt, hogy **a honfoglalástól 1200 tájáig három évszázadon keresztül** a XI. századi 321 törvénycikkelyben s a hiteles oklevelekben **soha sincs szó genusokról, nemzetségekről,** *ellenben a XIII. és XIV. század történeti emlékeiben* egész rendes dolog és *korjellemző* a nemzetségek emlegetése és igen sok vitéznél jelzik, hogy melyik ismertebb elődnek rokonságából való az illető lovag és birtokos vagy papi ember vagy női személy.
A XIII–XIV. század már nem elégszik meg a személy egyetlen nevének és atyjának megemlítésével – ami nem kötötte össze a rokon családtagokat –, hanem hozzáteszi mintegy vezetéknévként a tágabb rokonság megjelölését is. Ezt a két századot a *vezetéknév keresése s ennek „de genere N." alakban való megtalálása* jellemzi. S ezt ritkán a szolgáknál is tapasztaljuk. Az 1211. évi tihanyi egyházi szolganépek felsorolásában ismételten szó van a szolgaállapotú jobbágyok és udvarnokok egy-egy neméről (de genere Ulos, Mot), vagyis ismertebb szolga rokonságához való tartozásáról.

Azért nem beszélünk egyszerűen és sokat ígérőn a legrégibb magyarországi nemzetségekről a XIV. század közepéig vagy végéig, mert ez könnyen félreérthető és a honfoglaló magyar nemzetségek állandó meglétét jelentené öt évszázadon át; hanem tudatosan és hangsúlyozottan jelezni akarjuk, hogy **itt a nemzet-**

ségnévnek mint kezdetleges vezetéknévnek két évszázados divatjáról van szó. Ez elkezdődik Anonymus idejében és lezárul 1408-ban. Voltak családok és nemes rokonságok régebben is, később is, de nem emlegették; ezeknek a jelzését nem érezték szükségesnek sem társadalmi, sem birtokjogi, sem vitézi érdekből. Aztán következett a nemzetségek emlegetésének két százada. Az Anjou-kor végétől kezdve pedig a tágabb rokonság helyett *azt a birtokot nevezték meg a személynév előtt, ahol az ős kuriája vagy vára állott.* Ezzel rövidebb és szűkebb jelentésű vezetéknevet kaptak, mint amilyen volt a sok ágra oszlott és az ország minden részébe szétköltözött nemzetség neve, mely 1200-tól kezdve két századon át jól pótolta a vezetéknevet, de Zsigmond király korában már szükségessé vált *a nemzetségnevek fölcserélése az ágak nevével vagy még szűkebb családi nevekkel* s erre a birtokjog nagyobb biztonságának fontos érdeke is rászorította az embereket.

„A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” címen már két terjedelmes mű jelent meg nyomtatásban: **Wertner** *Mór orvosé* két kötetben Temesvárott 1891–92-ben és **Karácsonyi** *János kanonoké* három kötetben akadémiai költségen Budapesten 1900–1901-ben. Mindkettőnek megvolt a nagy érdeme, az előbbinek az *alapvető adatok* összegyüjtése és rendezése, az utóbbinak ez adatok kiegészítése és összefüggő tudományos kifejtése, előadása. De mindkettőben az alapvető munkálat egyelőre megelégedett azzal, hogy **valami 189 monografiát,** külön nemzetségtörténetet **írt ábécé sorrendben.** A *Turul* c. folyóirat is sokszor foglalkozik a nemzetségek történetének kiegészítésével s tökéletesítésével. **Nekünk most tovább kell mennünk ezen az alapon** s megírni legalább röviden, de könnyebben áttekinthető alakban a nemzetségek történetének időrendi s földrajzi oly csoportosítását, **hogy szervesebb legyen a sok monografia összefüggése és okozati kapcsolata.** Mert oksági hatással leginkább azon történeti tényezők vannak egymásra, amelyek időben és térben közelebb esnek egymáshoz, vagy éppen *egy idejűek és egy vidéken élnek.*

Tökéletesen igaz, hogy voltaképpen *minden család egyformán ősrégi.* Csak abban *van különbség,* hogy egyik család őseit régebben emlegetik az írásokban, mint a másikét, mert nevezetes tetteket vittek végbe jó vagy rossz irányban s mert korábban szerepeltek a birtokjogi vagy gazdasági életben akár önállóan, akár más nagy úr szolgálatában.

Anonymus, III. Béla király P. nevű jegyzője 1200 körül kezdi a genusok emlegetését s megnevezi öt honfoglaló magyar ős késői leszármazóit, nemzetségét, a Csák, Kalán, Kalacsó, Szemera és Maglót nemet és egy besenyőt a Tomajt, melynek őse Szent István-kori, két izmaelitát, Billa és Baks nemét s két kunét, Brokcsa és Velek nemzetségét, amelyeknek ősei Szent Lászlónak voltak hadifoglyai (1091). Vagyis Anonymus kezdeménye nem nevez meg több nemzetséget, mint összesen tízet. – *A magyar krónikások atyja,* **Kézai** 108 magyar nemzetséget ismer s ezeket visszaviszi 370 tájára, a hunnok hódító föllépése kezdetéig. Vannak az ő idejében más nemzetségek is Magyarországon, de ezek szerinte jövevényektől és hadifoglyoktól származtak.

Wertner és Karácsonyi szorgalmának köszönhetjük az összes magyarországi nemzetségek felkutatását, számszerint 189 nemzetségét és Csoma Józsefnek 42 nemzetségi címeralak s ezek közt 20 színes címer megállapítását. Megjegyzendő, hogy a 189 nemzetség közt 13 várjobbágy eredetű.

Az oklevelekből megtudjuk, hogy Anonymus korától kezdve mily számmal tűnnek elő az új meg **új nemzetségnevek évtizedenkint,** nevezetesen a *XIII. században* 3, 19, 10, 22, 19 a század első felében, 11, 11, 12, 8, 3 új nemzetségnév a század másik felében; a *XIV. század* első felében pedig 2, 2, 3, –, 1, a második felében 1, 1, –, –, –; végül 1408-ból van az utolsó genus neve. E kis statisztikából látjuk, hogy *a nemzetségnevek szaporodása legnagyobb 1210–50 között,* mondhatnánk: ez a nemzetségnevek divatjának a virágkora s ezt a tatárjárás sem zavarta meg. Kun László és még inkább III. András korában kezdődik a hanyatlás: egyre kevesebb új nemzetségnév merül föl, pedig a lovagkor legszebb ideje Nagy Lajos korában következett be s éppen e negyven év

alatt mindössze 3 új névvel szaporodik a nagy nemzetségnév-jegyzék. A XIII. század első felében 73, a másodikban 45, azután 11 új nemzetség merül föl, összesen 129, Anonymus és Kézai meg a Képes stb. krónikák pedig 47 nevet szolgáltatnak. Az oklevéli adatokhoz sorolunk még 13 nevet, **a várjobbágy-nemzetségekét:** a zalai Csabit, a vasvári Herényt és Csörnögöt, a soproni Kortyot, az esztergomi Nána-Besztert, a pozsonyi Etrét, Magyart, Nolcsát, Povort és Varast, a gömöri Otrikot és Zágráb-Korpást s a bácsi Dobrát.

Legtanulságosabb a XIII. századi adatok megfigyelése. **Földrajzi eloszlás** szerint legtöbb nemzetségi ősbirtok van a dunántúli 13 megyében (68), félannyi a Duna-Tisza közti Alföld és Felvidék 13 megyéjében (34); s negyedrésznyi a többi területen, a Tiszántúl, Erdélyben, Tótországban, 10 megyében (16).

Ha megyénkint összeszámláljuk az ott birtokos nemzetségeket, akkor azt találjuk, hogy 69 vármegyében a 189 nemzetség 546-szor fordul elő. Akármennyi birtoka van egy nemzetségnek egy megyében, ezt csak egy megyei birtoklásnak vettük. Ily módon azt találjuk, hogy *legtöbb nemzetsége volt Zala megyének* (31), s e szám szerint fogy, amint Zalától távolodunk észak és kelet felé: Baranya, Veszprém, Vasvár megyéjében 24, 22, 22 nemzetség volt birtokos, Somogyban 18, *a dunántúli megyékben átlag* 16, kétannyi, mint Szlavóniában (átlag 8).

Zólyom, Árva, Liptó, Torna és Máramaros *üres* a nemzetségektől; Túróc, Keve és Beszterce vármegyék területén csak egy-egy nemzetség akad, Solt, Krassó, Hunyad és Ugocsa megyében kettő-kettő; *a Duna-Tisza közén és a Tiszán túl megyénkint átlag 5–6, a többi területen 7 nemzetség a megyei átlag.*

Legtöbb megyében birtokos *a Csák nemzetség,* 25 megyében; aztán a Gutkeled, Hont-Pázmán és Aba, Ákos, Pok és Rátót 19–13 megyében; majd a Tomaj, Bár-Kalán, Csór, Miskolc, Osli, Péc, Héder, Kacsics és Szente-Mágócs 11–9 megyében; a Becse-Gergely, Dorozsma, Kökényes-Radnót, Monoszló, Balog-Semjén, Hahót, Kaplyon, Káta, Szák és Szalók 8–6 megyében. *A 9–25 megyében birtokos tizenhat* leggazdagabb nemzetségre 200, *a követke-*

ző tíz nemzetségre 72 megyei birtoklást számítunk, vagyis azt találjuk, hogy 26 *nemzetségé a nemzetségi uradalmak fele* (546-ból 272). Ellenben 103 nemzetség csak egy-egy megyében birtokos. Ezek szegények ama gazdag nemzetségekhez képest.

Nemzetiségi *szempontból* főleg azon 47 nemzetségről adhatunk statisztikát, amelyeket Anonymus és Kézai krónikája a XIII. századi oklevelek előtti időből származtatnak, s amelyeknek külföldi származását leginkább jelzik. E statisztika szerint hunn eredetű volna 3, magyar honfoglaláskori ősöktől származik 15, Szent István és Kálmán korából szintén 15, a XII. századból 14 nemzetség. – Ezekből *magyar* származású 17, hunn-kun-besenyő 10, német 9, szláv 6, latin vagyis olasz, nyugati román (itáliai, spanyol, francia, vallon) 5.

Ennyit bocsátunk előre a nemzetségek összehasonlító ismertetésére, hogy legyen egy kis közös történetük. A továbbiakban először úgy csoportosítjuk az okleveleken kívül emlegetett nemzetségeket, hogy kitűnjék, vajjon a XIII–XIV. századi lovagnemzetségek **minő 1200 előtti ősöktől származtatták magukat.** Az ily ősökre nem emlékező és csak **Anonymus után** fölmerülő ősök nemzetségeit pedig **megyék szerint** *csoportosítva* mutatjuk be a Drávától Erdélyig. Végül megismertetjük a nemzetségek címereit.

I.

Hunn ősökkel dicsekvő kis nemzetségek

1. Érd, Szemény, Torda vagy Tordas. E magyar nemzetségeket csak a magyar krónikák említik, elsősorban *Kézai* a hunn krónikában azon a vidéken, ahonnan ő maga is származott, ahol tehát a családokat legjobban ismerte, Fehér és Esztergom megye közös határainál. A magyar hunn krónika szerint Bendeguz és fiai Etele, Réva, Buda hunn kapitányok *Érd-nemhez* tartoztak s e nemzetség alapította Érd falut.

Vela, Köve, Kadocsa, hunn vezérek a *Szemény*-nemzetség tagjai, amely nemzetség talán a Keveaszó (ma Kajászó) völgyben lakott, mert ide helyezte a hunn-monda Köve sírját. Scemeyn, Zemein személynevek oklevelekben is előfordulnak a XIII. században, de genus nélkül.

Ugyancsak Kézai hunn krónikája említi azt a csaknem ezer évet hibázó anachronizmust, hogy a hunnok 108 nemzetségének communitása rectorrá választotta[1] még Szcitiából való kiköltözésök előtt (370 előtt) Kádárt a *Torda*-nemből. Egy *1266. évi oklevél* esztergommegyei birtokosként említi Bajótnál, a megye délnyugati részén ezt a Torda-nemet s ugyanott említik a *Tordas*-nem tagjait is, úgy hogy e két nem talán azonos (Turda, Turdos).

II.

Honfoglaló ősök lovagkori nemzetségei

2. Turul. Kézai szerint Árpád a Turul-nemből származott. Ilynevű ispánt említ egy 1229. évi oklevél s e Turul ispánról nevezték el a zalai Turulytapolcát és emlegették az ő nemzetségét. Az Ér-melléken, Biharban is emlegettek az oklevelek 1270 tájától Turul-nemet.

3. Csák.[2] Anonymus szerint Előd kapta Árpádtól a *Vértös* erdőt s ott építette föl Előd unokája, Szabolcs fia Csák a róla elnevezett *Csákvárt*, mely Anonymus idejében még fönnállott, de Kézai szerint már el van pusztítva (a tatárjárás óta?). Fulkó német vendég-diák 1146. évi végrendeletében *Ugrin ispán vérteskereszturi monostorát* is megajándékozza. Negyven évvel utóbb ismeretes Ugrin zágrábi püspök (1185), majd győri püspök (1188–1203), végül néhány hónapig esztergomi érsek, ki győri püspök korában megkapta Hemrik (Imre) királytól a sopronmegyei *Mihályi és Kázmér* falut, mely utóbb *Kisfalud* nevet nyert és ősi birtoka lett a híres Kisfaludy költők családjának. Az érseknek unokaöccse és örököse *Csáknembeli Miklós,* 1214-től komáromi, majd csanádi, bihari, pozsonyi ispán, görög, majd francia nő férje, ki II. Andrástól 27 birtokot kapott. Ezekből András király 1230-ban visszavett koronázó esküje miatt 16 birtokot, IV. Béla pedig a többit. Miklós 15 birtokot örökölt atyjától: a vértesi erdőt, Csákvárt s közelében hét, az alsó Marosnál pedig hat falut. Ezekről négyszer iratott végrendeletet: először osztatlanul hagyta fiaira birtokait, a Vér-

tes erdőt pedig közösen az egész nemzetséggel. Szerzett és kapott jószágait megosztotta, de az épületeket ősi szokás szerint a fiatalabb fiára hagyta. Legidősebb fiának, Izsáknak mihályi és kázméri népeit II. András 1234-ben fölmentette a pénzváltás haszna helyett szedett *collecta* alól. Öccsei 1255-ben megosztoztak sopronmegyei jószágaikon s attól *kezdődik a* **Kisfaludy-család.** Csáknembeli volt az az *Ágnes,* akit V. István egy abaújvármegyei faluval ajándékozott meg, mert mint ügyes udvarmesternő több ízben járt francia és nápolyi földön Mária királyleány házassága dolgában. Mihályt és testvérét, Domokost IV. Béla *kivette a megyei ispánok és a nádor hatósága alól* (szabad ispánná tette), mert az 1268. évi szerb hadjáraton két előkelő szerb fogolyért kapott szentkeresztfa-ereklyés keresztet átengedték a királyi családnak. Demeter fia, Ugod 1270-ben nyerte el a *„bakonyi örökös ispán"* címet V. Istvántól. Ez volt az **Ugodi-ág** kezdete.

Vasvár megyéből származott át a Dráván túlra a Csákok **Ujlaky-ága.** Vasvármegyei volt Bás fia, Ugrin kalocsai érsek, a mohi csata nagy hőse (1241). Ennek unokaöccse Pós mester, kir. lovászmester, vajda, tárnokmester, 1277–80-ban mácsói-szörényi bán, ki már a szerémi Ujlakon élt.

Leghatalmasabb lett a **Trencséni-ág.** I. Mátyus 1254-ben halt meg s özvegye tanu volt Bold. Margit csodáinál. Fia, *II. Mátyus,* István ifj. király párthíve IV. Béla ellen, aztán vajda, tót bán, 1273-ban kir. udvarbíró, majd nádor s a dürnkruti csata vezére (1278), ki *nagy szakállt* viselt. *Öccse, Péter* a fövényi csatában bosszút állott ellenfelén, a Héder-nembeli Henrik bánon, ki ott maradt a csatatéren (1274). A következő évben nádor lett Péter, aztán feldúlta a Héder-nembeli veszprémi püspök székesegyházát és híres főiskoláját könyvtárával. A két testvér 1284-ben halt meg. Péter fia a híres *Trencséni Csák III. Mátyus* (Mattheus), ki 1292-ben visszafoglalta Pozsonyt a Henrik-fiaktól, aztán pozsonyi ispán és főlovászmester, 1296-ban nádor. De falvakat dúlt Komárom és Esztergom megyében s ezért III. András király letette őt s birtokait dulatta. Mátyus 1299-ben perdöntő párbajt akart vívatni maga előtt, ami csak király előtt lehetséges. Ezért a király fölkelést hirdetett

ellene és elfoglaltatta öt várát, Csejtét, Pöstyént, Bajmócot stb. Trencsénben ellenállt. Király módjára tartott udvart tárnokmesterrel.

4. Korszán vagy Kartal és Kaplyon. Anonymus szerint *Köndö* honfoglaló vezér kapta az Attila-vártól (Óbudától) Százhalomig és Gyiógyig terjedő földet s népe védelmére *fia, Korszán* építette ott a róla elnevezett Korszánvárat. E vár XIV. századi adatok szerint a Margitsziget északi csúcsával szemközt feküdt Óbudánál. E területen Szent Jakab faluban Korszán ivadékának még a XIII. század végén is volt némi birtoka. Uza fia Pétert 1247-ben és 1276-ban *Kartal-nembeli*nek, közben, 1263-ban *Korszán-nembelinek* írták. Kartal falu Pest megyében van, Aszódtól északkeletre. Végül 1326-ban megtudjuk, hogy Korszán- vagy Kartal-nembelieknek ősi jószáguk volt *Keveaszón is.* Ugyanakkor e nem egyik tagját *Ethelé*nek nevezik.

Köndö vezértől származtatták a nyirségi *Kaplyon-nemzetséget* is, mert Kézai szerint Könd fiai Köcsid (Cusid), kit Árpád követségbe küldött Szventopolkhoz és Kopján (Cupian, Cupan), kik a Nyirségben ütötték föl sátrukat s a kereszténység fölvétele után ott építették föl monostorukat. *Kaplyon monostora* az Ecsedi-lápnál, a Kraszna balpartján tartotta fönn leginkább a XI. századi alapító nevét.

Mint több más nagy nemzetség, úgy a Kaplyon nem is *eredetileg Dunántúlon lakott.* A dunántúli ág első ismert tagja Marton vasvári ispán 1205-ben. Fia, Zlandus fehérvári kanonok, majd pozsonyi prépost, végül veszprémi püspök (1245–62), ki a Tátika-nembeli II. Tátika rombolásaiért kárpótlásul megkapta a tatárjárás után, 1248-ban azt a hegyet, amelyre fölépítette *Tátika-várat* s aztán átadta a veszprémi székesegyháznak.

A Kaplyon-nem keleti ágai közt nevezetessé vált a **Károlyi-ág,** amelynek első ismert tagjai Józsa és fia András, kinek özvegye és fiai, Ördög Simon és Mihály tüzesvas-ítéletre megjelentek Váradon, de erre nem került sor. Ördög Simon unokájától, III. Simontól származott le a gróf Károlyi-család. Ez a Simon az Anjou-

korban élt. E kor elején tűnnek föl a Kaplyon-nem azon tagjai is, akik 1315-ben megjáratják az erdélyi dobokamegyei Lóna határait s ősei a **Kendi-Lónai-ág**nak.

5. Kalán vagy Bár és Kalcsó. Anonymus szerint Ónd vezér kapta Szer vidékét s tőle és fiától, Etelétől származott Kalán és Kalacsó (Colosoy) nemzetsége. *A Kalán-nemzetséget Bar* (Boor)-*nemnek is hívták.* Anonymus szerint a hét kun vezér közt is volt Ete s ennek fia Őd építette Szekcső-várat. Ez pedig 1248-ban a Kalán-nemzetség ősi birtokaként fordul elő. Ősi közös *monostoruk a szeri* s ehhez közeleső falujok Ete, valamint *a Bár-ág Ellősmonostora,* a mai Ellés-puszta helyén.

Híres tagja a nemzetségnek s névadó rokona Anonymus korában *Kalán pécsi püspök* (1183–1218), Hemrik-Imre királyfi mellett horvát-dalmát kormányzó, Attila életrajzírója, ki megkezdte a pécsi bazilika átépítését egy dijoni bencés tervei szerint. A pápa érseki palliummal tüntette ki. Utóbb III. Béla megmérgezését tulajdonították neki, de az elrendelt vizsgálat semmi alapot sem talált e vádra.

Vele egy időben élt öccse, Nána fia, Pósa, az aranybullát kieszközlők egyike, negyed évig azután kir. udvarbíró. Ennek a fia, II. Nána comes *a baranyai Bár* és Doboka közt híres pincét épített, amelyet kétszáz év mulva is Nána pincéjének mondtak. *Bánk bán*t az újkorban tévesen azonosították Benedek vajdával, mert egyszerre hivataloskodtak 1208–9-ben *s tévesen tették meg Bár-nembelinek,* mert birtokai, amelyeket IV. Béla 1240-ben anyja megölése miatt elkobzott, távol estek a Bár-nembeliek jószágaitól: két faluja volt Kishont megyében, egy Sárosban, egy vásárolt birtoka Szabolcsban s két vásárolt Lónyafaluja a felső Tisza északi partján.

6. Szemera és Szovárd. Anonymus szerint Árpád *„nyitrai ispánná"* tette Hobát (Huba) s neki adta a Zsitva vizétől Torcsok erdőig terjedő földet. Hobától származik a *Szemera-nemzetség.* Oklevél szerint Szemera 1165 táján *semptei* ispán. Nemzetségé-

nek ősi jószágai egy sorban Kürt, Nyék (ma Jászfalu), Szemere, Hoba és még három falu *Komárom megye* északkeleti szögletében. E nemzetség tagjai többen egyszerre csak 1292-ben kerülnek elő legkorábban oklevélben.

Ugyancsak Anonymus szerint *Szovárd* és Kadocsa, Álmos fejedelem unokatestvérei jelvényes (signifer) zászló alatt hadat vezettek Görögországba Filippopoliszig és Durazzóig. Szovárd ott nősült meg s népe az ő halála után is ottmaradt, azért az oktalanságért nevezték el őket „Csaba magyerá"-nak. A Váradi-Regestrum 1222-ben említi a *Szovárd-nembeli* Lénártot, mint egy *békésmegyei* birtokos tanuját. *Kézai a Szovárd-nemet Lehel vezértől származtatja, ki Galgóc és Nyitra vidékén lakott.* Az oklevelek Esztergomtól nyugatra és messze *Biharnál a Szerep-monostor kegyuraiként* emlegetik a Szovárd-nembelieket 1283-tól, Kézai korától kezdve.

7. Maglód vagy Gyula-Zsombor. Anonymus szerint Tühütüm vezér a Meszesi-kapu és Gyeló (Gyaló, Gyalu) vára közt foglalta el Erdélyt. E Tühütüm fia, Harka (Horca) s ennek fiai *Gyila* (araboknál dsila, Konstantinosznál gylasz) és *Zombor.* Szent István Gyilától lázadása miatt elvette Erdélyt s őt két fiával fogságba vitte. Tőlük származik a *Maglód-nem.* E Maglód nevet egy *pestmegyei falu* őrzi. Egy 1255. évi oklevél szerint *Gyula-Zsombor-nembeli* Szödényi Sebred (Seifrid, Severed) fehérvármegyei ispán és fia, Erdő ispán *vácegyházmegyei* úr, akinek lova annyira megtetszett IV. László királynak, hogy ez egy *honti falut* adott érte 200 márka helyett zálogul, melyet az esztergomi káptalan váltott ki 1297-ben. Két év mulva Erdő ispán a helyettes kir. udvarbíró mellett bíráskodik. Erdélyben a Gyula-Zsombor-nemzetségnek két ága volt: az *Esküllői és a Szilvási-ág* Kolozs vármegyében az Anjou-kor elején. Az utóbbi ág 1336-ban lett szilvási birtokos, amikor ezen uradalomért cserébe átadta a bálványosi várnagynak korábbi birtokait az Almás és Gorbó völgyben.

8. Agmánd. Anonymus említi Tühütüm igen ügyes speculatorát, kémjét, Apafarkas atyját, Agmándot. Ennek nemzetségét csak 1303-ban nevezik meg az oklevelek először a *kolozs-torda-belső-szolnokmegyei* birtokosok közt. Két évvel utóbb a nemzetség felosztja birtokait.

9. Szalók. A hétmagyeren, vagyis a hét honfoglaló törzsfőnökön kívül említi Anonymus Öcsöböt (Usubu), ki Árpádtól megkapta *Veszprém várát,* tehát az ispánságot tartozékaival s kinek fia *Szalók* (Zolocu, Zoloucu). Ennek nemzetsége a Balaton körüli három megyében s a távoli Hevesben, Beregben és Küküllőben volt birtokos. Hozzátartozott a *baranyai okormindszenti monostor,* amelynek kegyura 1183-ban Baja. Szalók-nembeliek Henrik ispán és fia, Jakab *zalai* lakosok, az utóbbi kapornaki monostori tiszt és nádori pristaldus 1237-ben. A nemzetség egyik ágának központja a veszprémi *Nemes-Szalók,* a hevesi ágnak pedig *Eger-Szalók.* Ez utóbbi ág első ismert tagjait Pétert és fiait a tatárok megölték s birtokai bátyja fiára szálltak át. – A *somogyi* ág története 1231-ben, a *veszprémié* 1271-ben kezdődik. – Az erdélyi ág az Anjou-korban tűnik elő mint Simon bán unokájának származéka, a kendilónai **Kendy-család.**

10. Vérbulcs vagy Lád. Kézai szerint *Vérbulcs* is honfoglaló vezér, Kál harka fia, ki a *Balatonnál* telepedett le. Ott vannak a *zalai parton a Kál-falvak* s ott lakott a Badacsony-hegy nyugati vidékén a *Lád-nemzetség.* Első ismert tagja Bulcs győri prépost, kir. kancellár 1222–29-ben és csanádi püspök 1241-ig. Ez időben *kezdik az oklevelek említeni* a nemzetség más tagjait is. Mivel a ládi egyházba menő egyik tördemici nemest megölték, azért 1297-ben Tördemic falut elválasztották a ládi egyháztól s ebbe a Lád-nemzetség tagjai, mint kegyurak kénytelenek belenyugodni. *Amadé fia Pált* 1318-ban *Vérbulcs-nembelinek,* 1340-ben *Lád-nembelinek mondják.*

11. Botond. Anonymus szerint *Botond atyja Kölpön* földet kapott *Bodrogvár vidékén* és Botondot a *Verőce* folyónál temették el. A *Száva mellett* állott Kölpön vára, a mai Kupinovánál. Egy Botond nevű nemes a régi *Bács és Valkó* megyék területén 1231-ben fordul elő. *A Botond-nemzetséget 1255-ben említik először,* amikor e nembeli Máté özvegye leánynegyedet követelt a *verőcemegyei* Ködmen (Kudmen) földből s fiai ugyanott követelik azt a földet, amelyet atyjok pénzen vásárolt. Ezt meg is nyerték s aztán eladták 10 márka ezüstért.

12. Aba.[3] Anonymus a kun Ed- és Edöméntől származtatja Aba Sámuelt. Elmondja, hogy Árpád *a Mátra erdőben nagy földet* adott Ednek és Edöménnek, kik a hét kun vezér közé tartoztak s ezek unokája Pat, a róla elnevezett várat építette. Az ő nemzetségöktől származott a kegyessége miatt Abának nevezett Sámuel király. Kézai szerint az Abádnál megölt *Aba Sámuel* királyt a saját sári monostorában temették el a Gyöngyös mellett.

Mivel Anonymus kora előtt kunok csak Aba Sámuel halála után huszonegy évvel kerültek Magyarországba, sőt nagyobb kun hadifogolytelepítés csak 1091-ben történt Szent László temesi diadala következtében: azért Aba Sámuel királyt (1041–44) *éppen félszázaddal a mátrai palóc kun telepítés előtt semmiképpen sem tekinthetjük kun származásúnak, még kevésbé kabarnak,* mert Anonymus szerint – ki, mint királyi jegyző jól ismerte az ország föld- és néprajzát, kivált a Mátra vidékét – a Hegyaljától Komáromig letelepített nép kun volt s a kabarok a többnejű mohamedán Mén-Marót és Ajtony főnöksége alatt a Körös-Maros folyók vidékén laktak. Aba-nemzetsége vagyis rokonsága kétségkívül Aba-újvára vidékéről származott szét, mert amaz Ujvárnak első ispánja Aba volt, Szent István király sógora. S e nemzetség kétségkívül magyar volt. Anonymust az tévesztette meg, hogy a mátrai kunokat Árpáddal bejötteknek vélte s ebben kétszáz évet hibázott.

Az első Aba-nembeli, kit oklevél említ, *Demeter* ki 1214 táján Kálmán magyar királyfi s galiciai király nevelője és aztán étekfogója. A galiciaiak fellázadtak, Aba elesett, testvére, Demeter lado-

méri fogoly lett, aztán megvette Kálmán királyfitól 1000 márkáért a sárosi lipóci uradalmat (1229), étekfogója volt tótországi udvarában is (1232), majd bodrogi ispán. Mikor IV. Béla és fia, István közt belső háború folyt (1262–66), az Abák két pártra szakadtak. Az egri egyház kiváltságai dolgában *egyszerre hét Aba-nembeli főúr* tesz bizonyságot (1271). A morvamezei csatában három Aba-nembeli úr segíti királyát. Három év mulva IV. László király kénytelen föllépni Aba-nembeli *Finta* ellen (1281), s megostromolja egy gömöri és egy abaújvármegyei várát. Aztán három évtizedig *Aba Amadé* a legnagyobb ember e nemzetségből: kir. udvarbíró 1283-ban, két év mulva hatalmas ellenfele a betörő tatároknak s tíz tatárfejet mutat be a királynak, elnyeri ismételten a nádorságot (1285, 1288), aztán fellázad a király ellen; III. András királyt erősen támogatja, ismételten nádor lesz (1291, 1299) s megkapja tőle Ung vármegyét. Szinte fejedelmi udvart tartott Göncön s volt külön főjegyzője, ítélőmestere.

Az Aba-nemzetség másik ágán I. Lőrinc birtokot szerzett a *boszniai* Szana ispánságban, aztán megkapta a hűtlen Óvári Konrádnak moson- és pozsonymegyei javait, ezek visszaadása fejében pedig *Locsmánd megyét* Nyék székhellyel. II. Lőrinc 1290-ben megkapta Erzsébet anyakirálynétól a *verőcemegyei szentmartoni* **visnicatust,** uradalmat (visnik tótul főnök, főtiszt). Fiainak hűségét, szenvedéseit I. Károly *Atyina vár* és Novák uradalmaival jutalmazta (Verőce m.).

Oklevéli adat szerint a *sári monostor kegyurasága* az Aba-nem Csobánka-ágát illette „alapítás jogán". A XIV. század közepén *az Aba-nemet legalább 27 ágra oszolva találjuk,* nagy összefüggő területen, a Gyöngyös körül. *Patavárnál* tíz Aba-ág birtokai csoportosultak Heves vármeggyében, amelynek eredeti neve *Ujvár* megye s ebből szakadt ki a XIII. században *Abaujvár* megyéje. Ezt a várat 1251-ben már így nevezik, mint királyi várat.

III.

Szent István-kori ősök lovagnemzetségei

13. Tomaj. Anonymus elmondja, hogy Taksony fejedelem idejében költözött az országba Tanüsz-aba (Thonuz-oba) besenyő főember s a Kemej részeken, a tisza-abádi révnél kapott földet s itt temették el Tanüsz-abát feleségestül, pogány módra, mert Szent István buzdítására sem akarta felvenni a krisztusi hitet. De fia, Örkönd (Urkund) már keresztény lett. Ettől származott a *Tomaj-nemzetség.* E nemzetség tagjainál a Tanisz és Örkönd nevek még a XIII. században is szokásosak.

A legelső Tomaj-nembeli, kit oklevél említ, Tiba, 1209-ben a Győr-nembeli Csepán nádor gyilkosa, ki aztán kiszökött az országból. *Zalai Lesence-Tomajon* volt birtoka a megölt nádor testvéréé lett, majd vétel útján Atyusz báné. Ettől a gyilkosnak rokona, Lesták fia, Pete váltotta magához 1216-ban. Ezen zalai Tomaj-nemzetségben I. Ampod öccse *1280 táján Tomaj,* fiai pedig *Tanisz* (Thonyz) és *Örkönd* esztergomi kanonok, prépost.

Egy régibb *Örkönd* és testvérei 1219-ben a szabolcsi Henye falut osztják meg Majád ispánnal. Ez a *szabolcsi ág* közelebb maradt az ősi Abádhoz, a pogány ős sírhelyéhez. Itt első adat az, hogy Sebestyén 1261 előtt esküvel bizonyította nemzetségének, a Tomaj-nemnek az egész *abádi révre való jogát,* amelynek harmadát 1251-től kezdve rokonai, Üne és Sámod élvezték.

Legtöbbre vitte a nemzetség *losonci ága,* amelyből később a híres **Losonczy** és a **losonci Bánffy-család** származott. Tomaj-nembeli Gyonis fai, Gyonis vagy Gyenis (Dionis, Dénes) a „nagy-

orrú" 1222–24-ben fölovászmester, aztán hét évig *tárnokmester,* majd erdélyi vajda Béla ifjabb király mellett (1233–35) s ennek trónrajutása után nádor, ki elesett a Sajónál. Mint tárnokmester kapta a *maros-tordai Széplak* uradalmát, hozzászerezte Régent, majd a *nógrádi Losonc* uradalmát. Fiai 1270 előtt 20 eke földet engedtek át a királynak *ezüstbányaművelés* végett, de ez nem sokra ment és a losonci földet visszakapták (1275). A bányászoktól *a jövedelem 1/8 részét* kellett volna kapniok, de oly csekély volt a jövedelem, hogy visszakérték az egész Losoncot. *Volt a Szerémségben is rokonuk, Örköny bán,* ki 1280-ban örököseivé fogadta őket, de az örökséget 1297-ben mások nyerték el. III. Dénes fiai I. Károlyhoz pártoltak s emiatt a dévai László vajda lefoglalta belsőszolnoki javaikat, *Lápost az aranybányákkal,* de I. Károly visszaadta.

14. Vojk, Tibold és Hermán. Egy 1228. évvel keltezett hamis oklevél szerint, mely a későbbi „litteralia instrumenta" kifejezést használja, Boldogságos István és Belény Béla oklevelei bizonyítják, hogy a Pekr és Tapolca folyók közt fekvő földet (körösi, majd pozsegai területen) a *Vojk-nemzetség* telepítette be lakosokkal s azért e nemzetséget illette itt a **spanatus vagy knezeatus.** Több írás nem szól a Vojk-nemzetségről. De ebből is kitűnik, hogy a Vojk névnek nem kell török eredetet keresni. Az örökös falunagyok és visnikek javadalmához hasonló kenézség vagy ispánság jogának a keresése hamis oklevéllel 1300 utáni időre vall s bár hamis az oklevél, de azért a Vojk-nemzetség létezésén nem kell kételkednünk, mely azt az örökös kenézséget vagy uradalmi ispánságot kereste.

Kézai krónikája szerint Gyésza fejedelmi idejében költözött Magyarországba Deuchunlantból Fanberg vagy Samberg városból Graun *Tibold* ispán, kinek nemzetsége a somogyi *Babócsán* lakott s Graun vagy *Babócsay* nevet viselt. Babócsán volt a nemzetség temetkező bencés monostora s voltak birtokai Körös megyétől a Száváig. E nembeli Bodor fiai 1231-ben osztoztak meg roppant terjedelmű jószágaikon. *Tibold bán neme* a földesúr 1273-ban *Daruvárnál* a Toplica völgyében, Pozsega megye északnyugati részén.

Gizella bajor hercegnővel, Szent István mennyasszonyával jött be Nürembergből – Kézai szerint – a *Hermán-nemzetség* őse. A *vasvármegyei* kis Hermán falu volt a nemzetség fészke. Oklevél először 1226-ban említi a nemzetségnek Herteneg nevű tagját s későbbi tagjai a Herbart, Mutmer, Andornak, Kondakor, Rátold neveket viselik. – Van e nemzetségnek *zempléni* ága is Meszes faluban s *temesi ága* a marosmelléki Kerekegyházon, a híres **Lackfy-ág,** amelynek névadója Lack székely ispán (1323–55), kinek címere és pecsétkörirata biztossá teszi a Hermány-nemből való származását.

15. Hont-Pázmán.[4] Leghitelesebb az, hogy *Chunt és Poznan* ispánok az 1001. évi oklevél szerint három évvel azelőtt résztvettek a Kopány elleni hadjáratban. Kézai szerint Hunt és Paznan *sváb földről* jöttek s harcosaikkal a Szentföldre akartak menni, de Gyésza fejedelem visszatartotta őket. Az 1135. évi keltezésű bozóki alapítólevél nem hiteles, mert az alapító Hont-Pázmán-nembeli Lampert ispán nejét Zsófiának, Szent László nővérének mondja, aki pedig 1071-ben másodszor ment nőül Magnus szász herceghez s 1095-ben meghalt. A Képes-krónika szerint Paznán-neméből való az a *Kozma,* ki 1123-ban Vladimir város ostromakor azt merte mondani II. István királynak, hogy ők nem vállalkoznak Ladomér kormányzására s inkább hazamennek és új királyt választanak. Említi a krónika *Lampertet* is, akit Borics-pártisága miatt testvére székkel leütött s akit azonosítanak a bozóki alapítóval.

Hiteles oklevéli adatok szerint Hont-Pázmán-nembeli az a *Tamás,* aki 1202-ben a bolgárok ellen harcol, 1205–6-ban a cseh király segítségére küldött sereg hadnagya (primipilus), 1208-ban nyitrai ispán s megkapja *Bazint* és azt az uradalmat, amelyen aztán felépült Szakolca nyolc faluval. Fiai Sándor és *Sebös,* András herceg hívei Imre király ellen s emez kapja *Szentgyörgyöt* négy faluval (1209). Közös birtokaikon 1216-ban osztoztak először, 1241 után fiaik másodszor, amikor aztán fölépítették *Szentgyörgy és Bazin várát.* Igy keletkezett a **Szentgyörgyi grófok** híres családja. I. Tamás öccsének, Pálnak fia, Bökény 1236 körül nőül vette II.

András *király „soror"-ját* s kapott vele 1000 márkát. Ő vagy a fia építette Cseklész várát s megalapította a **Cseklészy-családot.**

A Hont-Pázmán-nem *bozóki ága* 1246-ban tűnik elő igazán Lampert és testvére, Hont személyében, ki két birtokot ad a bozóki monostornak. Igy kerül a hamis bozóki alapítólevélbe Lampert, a király soror-a és Hont. II. Hont fia Demeter ura 1285-ben a *Csábrág* várnak és Dragul (Drégely) várnak, amelyet 1274-ben kapott, mint egyszerű földet. – Esztergom megye északkeleti határánál alapította *egyik ág a bényi* monostort ritka dísszel a premontreiek számára 1217 előtt s ezután ment az alapító Amadé a Szentföldre.

Gimes egy részét Ivánka kapta 1226-ban. Egyik fia a Sajónál esett el, a másik, András, lovát adta IV. Bélának a meneküléskor, aztán felépítette *Túróc és Gimes várát* 1243–53-ban. Ő iktatta be a túróci prépostságot, IV. Béla alapítását nyitrai birtokaiba. Ezen András unokája „Forgács" **Miklós,** ki gazdagon nősült Bebek Annával, I. Károly idejében. Csák Mátyus 1311-ben elfoglalta Gimes várát s Forgács fiai 1357-ben tették meg az első lépéseket Gimes visszaszerzésére.

A *bihari-szabolcsi-ág monostora a szentjánosi.* Péter I. Károly uralma végén a zempléni Battyán faluban lakott, azért **Battyáni**nak nevezték. Unokabátyja **Cibak** az ilynevű család őse. **Panaszi Pázmány Péter** Árpád-kori őse Mihály, ennek fia, Pázmány és Gergely, ennek fia pedig az az István kir. apród, akinek tornán kiütött három fogáért I. Károly 1319-ben három falut adott Biharban: Pósát, Somot és Somogyot.

16. Ják, Jaka és Gutkeled. Kézai szerint Wasurburcból bejött *Wecelin* comes a *Ják nemzetség őse,*[5] ki a somogyi Kopányt legyőzte. A Képes-krónika *bajornak* mondja, akinek dédunokái Kopány és Martin. Kopány talán azonos Szent László udvari papjával, ki mint püspök esett el Przmiszlnél (1099). *Oklevélben a legrégibb* Ják-nembeli I. Mika (Michael) bihari ispán 1199-ben, a következő évben nádor, a *pornói* monostor megalapítója. Fia Csepán tót bán, ennek fia, István, szentgotthárdi cistercita (1221), ki a

pornói kegyuraságot a szentgotthárdi monsotornak adta. Mika nádor öccsének Jovánnak a fia, Martin ispán építtette a szép *jáki* monostoregyházat. A Váradi Regestrum 1221-ben *Gyák falubeli királyi ministerek*ként említi Csunát és Gregort a mai Jákfáról, Vas vármegye északkeleti szögletéről. Egy 1221. évi keltezésű hamis oklevél *Jaku falubeli s Jaku-nembeli hét királyi servienst* nevez meg az előbbi Chuna stb. nevek elrontásával (Thuna stb.) s a nyolc holdnyi urai földnek nyolc ekére való szaporításával. Egy 1233. évi hamis oklevél pedig *jáki nobilisokat* erősít meg az Uraj föld birtokában. A jáki nemesek 1327 és 1338-ban osztoztak meg. E nemzetségből származott a **Niczky, Szelestey, Sitkey-család.** Ez utóbbi már 1251-ben Sitkén lakott, Jákfától délkeletre. Vas vármegyén kívül volt birtokuk Sopron, Zala, Veszprém és Fehérvár megyéjében és tíz helyen.

Ják faluban és Sáron birtokos 1273-ban a *Jaka-nembeli* Joachim és László. Több adat nincs e nemzetségről.

A *Gutkeled-nemzetséget*[6] is Wenzelin bajor comestől származtatják egy 1326. évi folyamodásban és Szent István adományainak mondják e nemzetség birtokait: Nyirbátort, Nyiregyházát, Rakamazt stb. A folyamodás előtti birtoka a szabolcsi Vencsellő. Kézai szerint a Gut- és Kelad-nemzetség őseit, *három testvért III. Henrik császár küldte Péter király segítségére a sváb Stóf* (Stauf) *várból,* hol azok szegények, de előkelő vitézek, lovagok voltak. Itt legkorábbi ismert ivadékuk Salamon király rosszlelkű tanácsadója, *Vid* bácsi ispán, kinek Buziás nevű szerémi birtoka a XIV. század elején csakugyan a Gutkeled-nemzetségé. A névadók *Gut* ispán, ki 1093-ban a pécsi egyházmegye határairól s *Kelad* vagyis Cletus bácsi ispán, ki az arbei 1111. évi oklevélben tanuskodik, a zoboriban is.

Marton ispán alapította 1140-ben a *csatári monostort* Zalaegerszegtől délkeletre. Ennek kegyura 1263-ban Gutkeled-nembeli Peted fia, Vid egy muramelléki faluját és más somogyi faluban levő birtokrészét adta a monostornak azért a bibliáért, mely ma a stajeri Admont monostorban van s mint Gutkeled-biblia híres, amelyet Vid zálogba adott 27 ½ márkáért Farkas vasvári zsidónak, de adóssága 70 márkára növekedvén, nem tudott kiváltani.

A nemzetség ősi birtoka *Gut falu* Székesfehérvártól észak-nyugatra s ezt GK.-nembeli István tót bán váltotta vissza 1254-ben 30 márkával. Volt *még két Gut falu* Szabolcsban, ahol a másik ősi nemzetségi főbirtok *Nyiradony* premontrei monostorral. Ennek környékén az összes nemzetségágaknak volt birtokuk. *Két főág* volt a XIII. században: a soproni *Majádi* és a nyirségi *Sárvár-monostori* (Sárvár vagy Tasvár, Ecsedtől délre, Anonymusnál említett hely). E monostort 1217-ben említik, aztán elnyelte az Ecsedi-láp.

Az utóbbi főághoz tartozó *„Privart"*-ot említik először hitelesen 1216-ban a Váradi tüzesvasítéletek aktái. Később róla nevezték el birtokát, „Pelbárt"-hidát, Váradtól északra. Ezen főág tagja *a lovagcímeréről nevezetes I. Apaj bán* (1237–39). Ő építette Apajvárát *Körös megyében.* Öccse Dragun, akinek fia a híres *István nádor,* 1248–59-ben tót *bán* s az utolsó öt évben stájeri főkapitány, ki zágrábi kanonokra bízta a jó *báni dénárok* verését, amelyekből 40 darab egy bizánci penzát ért s amelyeket Kézai harminc év mulva I. Bélának tulajdonított. Az ő fia *Joachim bán* (1270–72), a kis Kun László elrablója, aztán a kormány feje 1277-ig, amikor a Vodicsai vagy Blagay család német zsoldosai ellen küzdve elesett. Öcscse *Miklós bán, ki a báni címet haláláig viselte,* noha a tótországi bánságot 1278 után elvesztette. A harmadik testvér, II. István kis ideig szintén bán 1278 közepe előtt, aztán kir. udvarbíró, kinek a király *évi 1000 márka fizetést* rendelt „pro stipendio annuali". A negyedik testvért, Pál magistert is *bánnak címezik, de csak azért, mert atyja és testvérei bánok voltak.* – Joachim leánya, mint erdélyi vajdáné anyja hozományát s a maga leánynegyedét 1337-ben fiaira hagyta, II. István özvegye pedig a margitszigeti apácák közé lépett és Pál fiai fizették ki a hitbérét és hozományát (1300).

Joachim bán öccsének, Miklósnak a fia László 1296-ban *Majádon* lakott. A Majádi főághoz tartozott a **Báthory-ág,** a szabolcsi Rakamaz, Nyirbátor stb. birtokosa. Ezen Bátor falunak András fia Bereck, a morvamezei csata egyik hőse, szerzett 1280-ban IV. László királytól minden szerdára *hetivásárjogot,* hogy a vásárosok oda vám nélkül biztonságban mehessenek, árusíthassanak és tá-

vozhassanak. – A Majádi főág másik ágán Pál comes 1246-ban rokonának, István kir. udvarbírónak, a későbbi stájeri főkapitány tót bánnak adott négy falut s a Lápos vize mellett 30 eke földet egy várépítésre alkalmas hellyel s az Aranyos-várból odavezető biztos úttal, ahol később 1300 körül *Kővár* épült (a mai Szatmár vm. délkeleti szélén). A sopronmegyei *Majádon volt birtokát 1259-ben kénytelen volt eladni, hogy kiválthassa magát fogságából,* amelybe a stájerekkel vívott csatában esett, miután hetven szolgája életét vesztette. Ezért István ifjabb király, erdélyi herceg megengedte, hogy *a Szamoson minden sóhajó Aranyosnál 20 darab kősót fizessen* (10.000 kősóból 2 ezreléket) a földesúrnak. A legközelebbi rokon alágon II. Amadé Joachim bán pártján 1275-ben megkapta *Felső-Lendva-várát* Vas vármegyében. Ugyanazon évben a harmadik alágon I. István szerémi maróti birtokos királyi apród, „familaris iuvenis, miles strenuus, magister" fölmentést nyert tótországi népei számára a *bánzsolozsma* (szállásajándékok) s a *nyestbér* alól, 1298-ban pedig *„szabad ispánságot",* vagyis kivette őt és összes birtokán lakó „népeit vagy jobbágyait" a megyeispánok, főleg a valkói ispán hatósága, bíráskodása alól.

17. Ajtony és Csanád.[7] A Szent Gellért-legenda szerint *Achtum* marosvári úr hatalmas úr, hét felesége van s Büdinben (Viddin) fölvette a görög keresztséget és görög monostort alapított. Övé az egész terület a Körös folyótól Szörényig és Büdinig, s megvámolta Szent István király sóhajóit a Maroson. Az ő tisztje *Csanadin* meggyanúsítva a királyhoz menekül, ki sereg élén Achtum ellen küldi. Ez először győz, de Csanadin egy hegyre húzódva álmában oroszlánt lát, monostort ígér Szent Györgynek és az oroszlán szavára éjjel megtámadja Achtumot vagyis Ajtonyt, legyőzi, fejét levágja. Ezért ő lesz Marosvár ispánja s róla nevezik el azt a várat. Ő építteti föl csodás látomása helyén a oroszlámosi monostort. – Anonymus szerint a magyar honfoglaláskor Glád herceg uralkodik a Marostól Haramvárig s miután a magyarok elfoglalták területét, ott az ő nemzetségéből *Ohtumot Sunad* (Csönád, Csenád) *ölte meg, Doboka fia.* – A régibb alak, a Csanadin pedig Anjou-ko-

ri név, egy híres esztergomi érsek neve, ki éppen a Csanád-nemzetség tagja volt. A többnejű Ajtony, Ménmaróthoz hasonlóan, mohamedán kazárnak, *kabarnak* látszik.

Az *Ajtony-nemzetségről* csak az Árpád-kor végén kezdenek szólni az oklevelek. E nembeli János fia *Hém és Demeter* Kun László királytól birtokot kaptak Gömör megyében (1278, 1282), aztán ispánok lettek (1297). E nembeli *Albert* megint Borsod megyében kapott birtokot Ernye fia István úrtól (1287), mert érette fogoly lett Aba Fintánál. A nemzetség *Ajtony-monostora* Arad megye nyugati szélén állott a Maros északi partján. E monostort I. Károly elvette (1329), de a bíróság visszaítélte.

A *Csanád-nemzetség* birtokai a Tisza-Maros-Harangod (ma Aranka) háromszögében feküdtek, valami 25 falu a Csanádtól nyugatra eső Palotával és ettől délre az oroszlámosi monostorral. A nemzetségnek még négy monostora volt ott közel: a kanizsai és kemecsei, a tömpösi és pordányi. A nemzetség birtokait ősfoglalásúaknak emlegették (ius prime occupationis), birtokosait tehát ősmagyarnak tartották. *Két ágát* a nemzetségnek Beleniknek és Bogyoszló-ágnak nevezték. Oklevélből ismertek: Belenik (Benedek) fia *Kelemenös* bán 1247-ben, Vaffa ispán 1256 előtt meghaltak. Az előbbi testvér lehetett Arad megye első ismert ispánja (1214), fia, *Pongrác,* ki párbajjal szerezte vissza Zenta-révet és testvérével kötötte az első ismert kölcsönös örökösödési szerződést, megszakadás esetére (1247 előtt). Palotán lakott feleségével, Kalán pécsi püspök unokahugával. Fiuk, Tamás mester 1296-ban átköltözött a bihari Telegdre s tőle származott a **Telegdy-család.** E Tamás fia *Csanadin* esztergomi érsek († 1349) és öccsének a fia Tamás szintén az lett († 1378). Izsák fia, *Makó* bánról (1285) nevezték el Makó falut, a későbbi megyei székhelyet Csanád megyében. – Kelemenös bán öccse Vaffa comes fiának, Csanádnak unokája, Pál arról nevezetes, hogy mint „parvuline et tenelline etatis", nagyon *kicsike fiú* Pósa fia Jánostól az aradi káptalan elé vive, *tiltakozott az ellen, hogy atyja eladta Simánd birtokot* 36 márkáért. S ezen az alapon a nemzetség 48 év mulva érvénytelenné nyilvánította az eladást. A nemzetség tagjai 1256 és 1337-

ben osztoztak. Egy *harmadik ág Székesfehérvártól északnyugatra* Kummátra származott át (Kajmát).

18. Tátony és Csolt. Oklevelek nem szólnak a *Tatun,* Tátony-nemről, csak Kézai és átírásai mondták, hogy Vaszil herceg fiai András, Béla és Leventa nem igazi házasságból, egy Tátony-nembeli leánytól születtek, ki nem volt nobilis.

Az 1046. évi pogány lázadás vezére, *Váta,* a krónika szerint *Belus várból* való, talán Békös várból. A Csolt (Cholt) nemzetség tagjai közt több a Váta nevű és ősi fészkük Békésben volt *Csoltmonostora* körül. A Pray-codex szerint Váta ispánt 1164-ben megvakították. A Váradi Regestrum szerint Solt fia Soltot a békési vár civisei és jobbágyai 1221-ben bevádolták, hogy elvett tőlük várföldet és tavat, de a tüzes vas a vádlók ellen döntött. Más helyeken Váta fia, Gyula, mint krasznai Kórógy falu birtokosa és pristaldus van említve (1213, 1217). A Csolt-nemről azonban eddig sehol sincs szó, csak 1258-ban tudjuk meg oklevélből, hogy *a krasznamegyei Váta-Somlyó falu a Csolt-nemzetségé,* amelynek tagjai Váta és Pósa eladták részüket 120 márkáért, aztán a *komárommegyei Váta-Csolnokot* (Csanak) is eladták a szomszéd Igmánd-nembelieknek. Váta fiai bírták 1295-ben a békési *Gerlát,* ahol szintén volt *monostor.*

IV.

Kálmánkori ősök nemzetségei

19. Győr, Balog és Almási. A Képes-krónika szerint Konrád német császár Erneszt nevű követet küldözött *András és Salamon királyhoz* s e követ, németül Bote, Pot volt a Győr-nemzetség őse. Kézai régibb híre az, hogy e nemzetség őse Lébényi Pot *II. Gyécsa király idejében* 1150 táján jött be. Egyik hír sem jó, mert az előbbiben említett Konrád császár hét évvel előbb halt meg, mintsem Salamon atyja, András hazajött orosz földről s trónra került; a másik hír sem jó, mert *az igazi ősnek 1100 körül, Kálmán király korában kellett élnie s ennek unokái* az 1174 körül elhalt *Sándor és Serefel* (Szerafin), kiknek lébényi birtoka a királyra háramlott és nem legközelebbi rokonukra *Istvánra,* aki tehát csak másodízi rokon, unokatestvér lehetett. Az is feltűnő, hogy a Győr-nemzetség tagjai nem német, hanem *magyar nevűek,* mint Győr, Pósa, Szaján stb. – Mivel a *somogyi Zselic-Szent Jakab* volt a Győr-nemzetség somogyi, baranyai és mosonyi ágainak közös monostora (1243), amelyet *Atha nádor* 1068-ban szenteltetett föl Salamon király idejében: azért a közös őst e nádorban kell megtalálnunk. Unokája vagy dédunokája az 1174 körül említett *István* s ennek fiai: *Sál* (Saul) kancellár, csanádi püspök, kalocsai érsek († 1202), továbbá *Csepán nádor* (1209-ig) és *Pat nádor* (1209–12). E két utóbbi építtette a szép *lébényi monostort* s 1208-ban javadalmazták. Csepán a templomosoknak is hagyott két királyadta birtokot. *Német hírbe hozta* a nemzetséget *„Pot" nádor neve* (kiejtése Pat, Pát mostani falut ő alapította) és öccsének, Mórnak uno-

kája *Óvári Konrád,* ki 1258-ban borsodi ispán, aztán hamis pénzt veretett, *összejátszott* Ottokár cseh királlyal, 1285-ben *a németekkel,* Albrecht osztrák herceggel. Már IV. Béla hűtlennek ítélte, megfosztotta a lébényi uradalomtól és kegyuraságtól, de mint István ifjabb király híve, a birtokait nagyrészt visszakapta (1263). Elöregedve *baranyai Kéménden épített várat* fiával, Jakabbal s *kivétette* magát, fiát, tisztjeiket, servienseiket, jobbágyaikat *a baranyai ispán hatósága alól.* Végül megalapította a baranyai *gyulai pálos kolostort* s 1300 körül halt meg több, mint 80 éves korában.

Péter és Kálmán kora közt jött be Kézai szerint Friedburgi Altmann thüringiai páncélos lovag, *a Balog-nemzetség őse,* ki *Gömörben* kapott földet. Egy 1214. évi oklevél említi e nemzetség tagjait először, a kiskorú Ivánkát és Tamást, akik helyett unokatestvéreik perelnek *hangonyi* birtokuk dúlása miatt. Tombold gömöri ispán (1265), Henrik is báró 1299-ben. Miklós rablólovag fiai I. Károlyhoz pártolnak, a többi rokonok Csák Mátyusnak nyitják meg a gömöri *Balogvárt.* E rokonok jószágvesztése után Miklós ivadékai lesznek az örökösök s rimaszécsi birtokukról **Széchy** nevet kapnak. Ezeké lett Dunakeszi s 1320-tól Miskolc, I. Károly adománya és ezzel kezdődik nagyságuk.

Oklevelek nem, csak a krónikák szólnak az *Almási-nemzetségről,* mikor e nembeli Ősze ispán, 1099-ben Przmiszl orosz várnál elesett.

20. Örösur és Brokcsa. Anonymus szerint a Miskóc-földtől délre, a Tapolca (hév)víz forrásánál *Kácsnál volt Örs-úr vára* (Ursuur). Örs-úr atyja, Ócsád a Miskóc-nemzetség ősével, Böngyérrel együtt a honfoglaló hét kun vezér közé tartozott. Itt is, mint az Abáknál, megvan az a tévedés, hogy Anonymus a kunokat Árpád-korában betelepülteknek véli, holott azokat *Szent László telepítette a palóc néven ismert földre, 1091-ben.* Örs-úr vára tehát csak ezután keletkezhetett, hacsak ez az úr nem volt éppoly magyar származású, mint a palócoknál régibb Aba Sámuel. Az oklevelek 1230-tól kezdve emlegetik az *Örösur-nemzetség* tagjait, kiknek közös monostora Kácson volt s ide temetkeztek. Az okleveleken *első* emlí-

tett Örösur-nembeli tag *Lőrinc fia Miklós, a borsodvári* földeket visszafoglaló bizottság tagja. A többi tag a közös monostorral és birtokaival foglalkozik okleveleiben. Közszereplésökről nincs adat. Kézai szerint *Örs a hét magyar honfoglaló törzsfőnök egyike,* ki a Sajó mellett ütött sátort.

Csak Anonymus említi a *Brokcsa* (Brucsa, Brugsa) *nemzetséget,* Bajta kun vezér származékait, kiknek őse a *torontáli* nagy Tarros földön kívül a Sárvíznél is nagy földet kapott, az ú.n. Bajta (*Báta*) földet. – Az oklevelekben IV. István király udvarispánjának a neve hasonló a föntebbi nemzetség nevéhez, *Broccha* (1163). Egy 1212. évi oklevél *Boroksa* nevű birtokon Mindszentegyház építéséről szól, de ez talán azonos a Székesfehérvártól északkeletre fekvő *Barakcsa* Mindszentegyházával s így messzebb esik a Bátaföldtől.

21. Rátót. A krónika szerint Kálmán idejében jöttek be Casertából *Rátold és Olivér* lovag, a magyar Rátót-nemzetség ősei, valószínűleg *Buzilla királynéval,* akinek megyéjében, a *veszprémiben* kaptak földet s építették *Rátót* falut. Itt épült a nemzetség premontrei prépostsága. Váctól délkeletre is építettek Rátót falut. *Oklevélből ismert első tagjai* e nemzetségnek Lesták vajda (1182) és fiai, Rátót somogyi ispán és Gyula vajda (1230). Ez az ág birtokos a veszprémi Nagyrátóton, Nógrádban, a zalai Gyulakesziben s Biharban. Csobánc-vár ura Demeter 1300-ban egyházi interdictummal sujtva a birtokain kénytelen ötven nemessel bocsánatot kérni a sértett veszprémi püspöktől.

A *fiatalabb ág* két század alatt *négy nádort adott,* nevezetesen az I. Róland nádort (1248–60), ki 1271-ben „örökös bán", 1272–75-ben háromszor nádor s a II. Róland vagy Lóránt nádort (1298/9). Az előbbinek származéka a *Paksi* alág, öccséé Porc Istváné a *Pásztói* alág. Ez az István V. István királynak volt nagyérdemű embere már erdélyi herceg korában, azért megkapta az ágasvári uradalmon kívül a pásztói cistercita-monostor kegyuraságát *szabad ispánsággal.* Ugyanily szabadispánságot kaptak Porc István két öccsének, Leustáknak és Olivérnek fiai a somogypatai és szent-

györgyi uradalmakon s három borsodi falut. E Lesták fia volt II. Róland nádor. – A Rátót-nem *harmadik ága a Felsőörsi,* az északkeleti Zalában. Itt utolsó férfi Pál, ki 1362-ben fiúsíttatta két leányát Nagy Lajos királlyal, kinek kedves emberei a Lackfyak s ezeknek simontornyai várnagya, Szőke Miklós deák vette nőül az ifjabb fiúsított Katát. Tőlük származott a fehérmegyei Battyánfaluról elnevezett **Batthyany grófi és hercegi család.**

V.

A XII. SZÁZADI ŐSÖK NEMZETSÉGEI

22. Ákos és Koppán. Az Ákos-nem eredetileg *pestmegyei,* az északkeleti Monostor pusztán volt az ősi *Ákosmonostora* s e körül a birtokai. A krónikák szerint e nemhez tartozott *Majnald,* a Sajónál Borics-pártiként megölt úr (1135). Oklevelekből ismert első tagja a nemnek *Szár Detre,* a mohi csatából menekülő IV. Béla egyik kísérője, ki aztán szép *temetkező egyházat épített a gömöri Pelsőcön,* míg öccse, *Fülöp* a drávántúli *Kemlék* várat őrizte a tatárok s a tótországi urak ellen. Nevezetes utóduk *Ernye bán,* István ifjabb király erdélyi hercegsége előtt erdélyi vajda, IV. Béla erős híve, utoljára varasdi ispán és tárnokmester 1272-ig. Fia *István,* III. András király híve, 1298–1301 közt kir. udvarbíró s mint ilyen nevezte az utolsó Árpád-királyt Szent István törzse arany ágacskájának. *Diósgyőrött és Dédesen* (Borsod m.) virágzó *pálos-kolostort* alapított. Ezek ága a későbbi **Bebek-ág.** – III. András dícsérte Ákost is, a *Micsk-ág* tagját, kinek testvére, Micsk a rozgonyi csata hőse (1312). Ez az ág később a Meszesi-kapu vidékére telepedett s a *szilágyi* Kraszna folyónál *Ákos* faluban épített nemzetségi *temetkező monostort,* kéttornyú convenstílű egyházzal. – Árpád-kori még a **Thorockay-ág,** mely egyedül él ma is az Ákos-nemből. Ennek első ismert tagja *Ehellős* (Achilleus), kinek hasonlónevű fia Torockóvárt az aranyosi székelyekkel védte meg a tatárok ellen (1285), aztán erdélyi alvajda lett 1303-tól fogva.

A komáromi Dunaparton, Szőnynél állott *Koppán-monostora,* a Capatán, Catapan, Catpan, Koppány-nemzetség temetőegyházá-

val. Merkur fia, *Capán* fehérvári prépost 1138-ban, a másik Catapán egri püspökségig vitte (1198–1216). II. András 1217-ben visszavette az e nembeli *Paulin és Jakab* testvérektől Tardost (Tatától keletre) s helyette adta Berényt a pozsonymegyei Deákitól délnyugatra. Volt e nemzetbelieknek birtokuk a Csallóközben és Borsodban is. Paulin unokájáról van szó 1297-ben, mint lovadi birtokosról, Koppán-monostoránál.

23. Héder. A stájer Graztól délre eső Vildonból költözött be két testvér, *Wolfger és Heidrich* negyven páncélossal 1146 táján, II. Gyécsa alatt, ki amannak *Küszint* adta (a mai Németújvárt), ennek a győri Szigetközben azt a területet, ahol később *Hédervára* épült. Heidrich csakhamar kir. udvarispán lett (1150–57), majd nádor (1162) s oly tekintélyes, hogy *Wolfger utódjait is Héder-nembeliekként emlegették.* Az 1157. évi oklevél szerint Wolfger *monostort* épített a Küszinhegyen s ennek apátját a pannonhalmi főapát alá rendelte. III. Béla azt a helyet várépítésre különösen alkalmasnak találta és cserébe más földeket ígért s ezeket IV. Béla adta meg.

A Héder-nem 1250 táján már szétvált *három ágban* élt, de Vasvár megyében mindegyiknek maradt birtoka. A **Kőszegi** és *Köcski*-ág meg éppen vasvármegyei birtokáról vette nevét, a harmadik pedig győrmegyei *Hédervárról.* Walfer fia Henz, ennek fia Henrik s ezé *II. Henrik bán, Kőszeg alapítója,* Ottokár cseh király híve, cseh leány férje, Joachim bán párthíve, mácsói Béla herceg gyilkosa s két királyfi elrablója, ki a fövényi csatában esett el (1274). Fia, *Miklós* ötször volt nádor, kétszer tót bán; másik fia, *István,* szintén bán, majd nádor; a harmadik fia, *Péter* veszprémi püspök, a negyedik *III. Henrik* ötször tót bán (1291–1309), egyszersmind somogyi, tolnai, baranyai és bodrogi ispán, kinek a fiai már „hercegek", a **szekcsői Herczegh-család** ősei. Kőszegen találkozott Habsburgi Rudolf császár IV. Lászlóval. A Kőszegiek aztán ez ellen öccséhez, András herceghez pártoltak, elfoglalták Pécset, Pozsonyt, behívták III. Andrást, majd a nápolyi pártra álltak, utoljára Vencelhez s ennek elfoglalta Iván Esztergomot. Ez fogadta Ottót is Pozsonynál.

A **Hédervári-ágon** Őz Dénesnek a fia az a *Dezső,* aki mint királynéi udvarbíró megmentette I. Károlyt a havaselvi hadjáraton címeres fegyverzetcseréval és a maga feláldozásával (1330). – A **Köcski-ágon** *Sándor* pannonhalmi várnagy Szép Frigyes osztrák hercegnek magyar hadat visz (1322), aztán kir. udvarbíró és 1327 után a vági várak várnagya (castellanus).

24. Borics és Monoszló. Vak Béla fiának, László boszniai hercegnek helytartója *Borics* rámai bán. Mikor 1166-ban Mánuel görög császár lett ott az úr, Borics Pozsegában kapott nagy birtokot. Egy 1273. évi adománylevél *a Borrych bán neméből való pozsegai nobilisokat* megszakadás esetére *szabad rendelkező joggal* ruházza fel. A nemzetség birtokai Bród, Csernek, Zapolje körül csoportosultak s a Borics-nem sarja a grabarjai **Beriszló** s a cserneki **Dessewffy-család.**

A *Monoszló-nem* első tagja névtelen, ki III. Bélától megkapta körösi Moszlavinán = Monoszlón lakó népeinek nyestbérét. Fia, *Makáriás* ispán 1190 körül s ennek fia *Tamás bán* (1229), ki két év mulva osztálylevelet irat. Ekkor a Monoszló-nem birtokai négy részre osztódnak. **„Tamás bán neméből"** Gergely fia, Péter *deák* István erdélyi herceg alkancellárja, aztán erdélyi püspök lett. Ennek két bátyja, Egyed és Gergely 1272-ben megtámadták Erzsébet királyné lakását, aztán Ottokárhoz futottak, egy év mulva amaz *mácsói-bosnya bán,* ez vasvári ispán s vitézül harcoltak Ottokár ellen.

25. Hahót vagy Buzád. Kézai szerint e nemzetség a wurburci kerület *Mesn* nevű falujából származott, a Képes-krónika szerint pedig az orlamündei grófoktól s Hoholdot IV. István hívta be. De Orlamünde a szász Weimartól délkeletre abban az időben 1140-től Medve Albert szász hercegé és a fiáé, Hermanné s Hoholdot nem lehet elhelyezni az orlamündei grófok közt. Hanem származhatott a stájer Marburg kerületében levő *Messen*-dorfból (Gráctól dk.) s valószínűleg III. István hozta be. Hohold lovag a zalai Pölöske-víznél kapott birtokot és építette Hahót falut.

A Hahót-nemzetség I. ágának őse I. Buzád s ennek fia *Arnold* építette a *hohóti monostort* (1234). Arnold fia, *II. Arnold* nádor lett (1242), másik fia, *Panyit* arról nevezetes, hogy leányának István ifjabb király adott hozományt és hitbért, férjül pedig a szegény Básztély Rénald királyi apródot; hogy aztán erős híve volt Panyit az ifjabb királynak, atyja ellen, de a két király vegyes törvényszéke kénytelen volt őt elítélni, mert hatalmaskodott, az ítélet után kiegyezve, három ellenfelét megölette és nyelvöket kitépette, aztán bírói párbajt kellett volna vívnia, de újra kiegyezett 170 márkában, amelyért két somogyi birtokát adta zálogba. – *II. Arnold fia, Miklós* is jószágvesztő ítéletet kapott, mert nem jelent meg V. István koronázásán és Pölöske-várba németeket fogadott be s az ezek kiűzésére küldött ostromló zalai ispánt és testvérét megölette. Öccséé, *III. Arnoldé* 1290-ben a muraközi Sztrigo vár (Sztrido) s itt lett foglya III. András, mint tótországi herceg, kit Arnold úr aztán Bécsbe adott őrizetbe. – *Panyit fia, Jakab* szenesálja (senescalcus = udvarmester) Erzsébet anyakirálynénak (1280), aki aztán vissza akarja vétetni tárnokával adományait, de Jakab ezt lefejezi (1286). Csakhamar kegyelmet nyert.

A Hahótok II. ágának őse *II. Buzád,* 1209-ben győri ispán, 1226–29-ben bán s attól kezdve állandó címe a bán; végül dominikánus lett 1233-ban s Pesten, az oltárnál ölték meg a tatárok s „Nagy Buzád bán" néven emlegették s bátyja ágát is ő róla nevezték **Buzádnem**nek. Fiát olaszosan *Buzadin*nak, Kis Buzádnak nevezték, kinek egyik fia kalocsai érsek lett (1255–6), másik fia dömösi prépost (1264–80), a harmadik pedig, Atyusz megalapította a *rajki premontrei prépostságot* (Pölöskétől dk.-re, 1270). – Másik fia II. Buzádnak Csák zalai ispán, később állandó bán címmel, *Csáktornya* építője, kinek fia, Csákiz, Földrik (Friedrich) és még egy, akinek fia magtalan maradt és leányát Nagy Lajos király *fiúsította* (1365). – Harmadik fia II. Nagy Buzádnak Tristan, kir. börtön-ispán, kitől híres, egyetlen *idézőpecsét* maradt és *Teresténytornya* a Muraközben. – Negyedik fia, Lancelot vagy Lánceret. A Buzád-ág birtokain jellemzők ezek a nevek: Harangülése, Jánosülése stb.

A Hahót-nem III. ága I. Hahót fiától, II. Hahóttól származott s ennek fia, III. Hahót a **lendvai Bánffy-család** őse. Ennek fia IV. Hahót mester veszi föl a *„Lendva ura"* címet, ami jelzi Alsólendva vár voltát. – II. Hahót másik fia, Mihály arról nevezetes, hogy 1232-ben *elbocsátotta első feleségét,* noha már három gyermeke született, azon lelkirokonság címén, hogy atyjának a keresztlánya volt. Később *ferences klastromot* épített Szemenyén, a Muránál (1248).

Hahót-nemből származott *Spalato egyik érseke,* János ferences (1271).

26. Kökényes Rénald vagy Radnót (Kukenus Renold, 1312 Rodnold, 1363 Radnolth). Kézai nem szól róla. A Képes-krónika szerint e nemzetség *spanyol,* I. Béla nejével, Margittal jött be. Itt bizonyára III. Béla neje, Margit értendő, ki Franciaországból jött.[8] A *Coquinus* (= szakács) név oklevélben 1228-ban kerül elő s jelenti ott a *kolozsmegyei* tekei uradalom birtokosát, kinek fia, János 1246-ban már nógrádmegyei földesúr s ennek fia, *Rédnald* is előbb *nógrádi,* 1310-től *erdélyi lakos.* Gyermekei nem voltak s birtokait részint ő maga adta az erdélyi egyháznak, pl. Nyulast, részint a király adta sógorának, Kacsics Simon székely ispánnak (1322): a *Kökényesmonostort* és Palotás-Hatvant a nógrádi, Fokorut, Ormányt, Rónát a három-szolnoki, Nyulast, Tekét, Kamarást stb. a kolozsi területen. – Másik volt a *Dobokay-ág.* István ifjabb király adta Mikod ispán fiainak Dobokavárfalvát s az Aranyosnál *Igricteleket.* II. Mikod szörényi bán (1275/6) *Tordától nyugatra* falvainak védelmére *várat* épített, amelyet azonban a tatárok 1285-ben bevettek s a tordaiak levelei ott megsemmisültek.

27. Becse Gergely (Becsa Gregor, Becse Gereger). A *krónikák* szerint e nemzetség *francia* eredetű s rokon *Cornes Vilmossal;* Becsa és Gregor tartotta 1163-től az *ifjú III. Bélát* a görög császári udvarban. – Mivel e nemzetség *személynevei magyarosak* s csak Kézai korában tűnik elő a Viliam név, azért e nemzetség eredetét így kell magyaráznunk: Becsa és Gregor III. Béla mel-

lett voltak a görög udvarban, mint magyar kísérők vagy nevelők. Miután később III. Béla király francia feleséget nyert 1186-ban, az ezzel jött egyik *francia udvarhölgyet* nőül vette Becsa vagy Gregor fia. Ennek ivadékai egy évszázaddal utóbb rokonságot találtak a francia ősanya és a híres Cornes Vilmos (le Cornu) közt, aki *tengerésze a nápolyi Anjou I. Károlynak* 1266 után Kézai korában.

Az *okleveles történet* azzal kezdődik, hogy Imre király 1199-ben elveszi az aradi *Dénesmonostorát* Becse fiaitól és I. Ant fiainak adja, s emiatt egy évszázadig pereskednek. Becse fia Dénes lemondott *Pétermonostorá*ról (Csongrád m.). I. Ant fia, Ant 1217-ben szentföldi útja előtt végrendeletet tett. I. Ant fia, János fia, Apa 1266-ban választott bíró öt más úrral a veszprémi püspök tátikai várperében, s ugyanazon Apa bírja a tatároktól elpusztított *Bethlenmonostora* vidékét a Nagyszamosnál és ő alapít *pálos-kolostort* a szabolcsi Eszényen (1270). Övé a csepelszigeti *Becse* is, amelyet elvesztett, de utódai visszaszereztek (1297).

E nemzetségből származott a **Bethlen, Apaffy,** Alma- és Somkereky-**család.** Birtokaik Betlen, Apanagyfalu, Décse stb. a Nagyszamosnál, Almakerék, Keresd stb. a Nagyküküllőnél. Betlentől keletre voltak a Somkeréky-birtokok. Voltak még birtokai a nemzetségnek Komárom, Tolna, Szabolcs megyékben is.

28. Miskóc. Személynevei Bors, Füle, Jaroszló stb. Ez utóbbi talán elárulja a nemzetség szláv eredetét. *Monostora volt Tapolcán,* ősi jószága Miskolc, Csaba, Mályi. Első ismert tagja *Domonkos bán,* ki 1187-ben fogadalmat tett szentföldi harcra, de ezt megváltotta a kedhelyi cisterci monostor építésével a Szentmáriahegyen (Sopron m.). Fia, Bors ispán fejezte be az építést, azért *Borsmonostorának* nevezték. – V. István ifjabb király sárospataki udvarában tűnik elő 1261-ben Miskóc-nembeli Pál fia, *Panyit,* ki ügyes követ volt kétszer a tatároknál, az isaszegi csatában elfogta Ernye bánt, aztán dobokai ispán lett, majd szörényi bán (1270), zalai ispán a Hahótok megfékezésére, végül gecskai és zengi ispán. – A Mikolai-ágon első *Füle,* Kálmán herceg jegyzője 1231-ben, végül zágrábi prépost 1245-ig, birtokszerző Miskolcnál, Valkó

megyéjében, Mikola uradalmán. Öccse, Tamás *comes de Chay,* csáji földesúr Abaújvár megyében.

29. Atyusz, Gatal, Geregye, Kador. Oghuz vagy későbbi írás szerint Athyuz bán atyja is ilynevű 1180 körül. II. *Atyusz* már 1214-ben bán és somogyi ispán, *monostora volt Almádiban,* az északkeleti zalai részen; birtokokat kapott és foglalt Körös és Varasd megyében s a *zalai serviensek gyűlése* 1232-ben a közülök való, tehát serviens eredetű Atyuszt arra ítélték, hogy a varasdi Wizmeth földet adja vissza a veszprémi püspöknek. Fia, Lőrinc résztvett az 1217. évi magyar *keresztes hadjáratban* mint főpohárnok s aztán kevei ispán lett. Egy utóda, Csaba, mint királyi ember birtokbaiktatást végez a dél-veszprémmegyei határon, Barnagon (1286).

A dél-sopronmegyei határon Gatal faluból szerzett körösi, somogyi birtokokat a *Gatal-nemzetség,* I. Gatal 1156-ban tanu Locsmándnál, Gyirótnál, Sarudnál, testvére, *Farkas* kir. pristaldus ugyanott, aztán nádor (1183–85). *II. Gatal* ispán 1221–37-ben.

Vasvártól északra van Geregye falu. *Geregye-nembeli* Kálmér fia, János 1171 körül tanu Locsmánd visszaadására. A nemzetségnek megyéjök délkeleti szélén is volt ősi birtoka. E nembeli Écs fia, Pál kir. udvarispán, Pat nádor veje, *„dominus de Berchio"* vagyis berettyói földesúr Biharban, kinek fiai Miklós vajda, István pozsonyi ispán s leánya, Ágnes, *Turul neje* (1257–78). Miklós vajda *„Vajda Miklós"* alakban is előfordul, amikor már kir. udvarbíró (1275).

Vasvármegye északkeleti szélén volt a kapornaki monostornak *Kádár* nevű faluja s kegyurai a *Kador-nembeliek,* kiknek hamar magvaszakadt (1196 előtt).

30. Szente-Mágócs. A nyugati tolna-baranyai határon volt a Szente-Mágócs-nemzetség monostora és ősi fészke. A békési nyugati szélen pedig egymás mellett van Szentetornya és Mágócs falu. A solti megyében is volt e nembeli nemeseknek erdejök Ordasnál (1229). Legkorábban ismert rokonuk *Kölcsej* ispán, ki a Szamos tövénél kapott birtokokat s megajándékozta a cégényi

monostort (1181). Kun László idejében szerepel az e nembeli *Eta fia Ete.* Mivel pedig Anonymus szerint *Önd fia Ete* honfoglaló törzsfőnök, azért a föntebbi adatokat összekötve Kölcsey Ferenc magát e honfoglaló törzsfőnöktől származtatta, pedig a **Kölcsei-Kende-család** a Szente-Mágócs-nemzetség Cégényi-ágából eredt. Volt még Alsáni ága is, amelynek tagja Logret fia Logret, az Árpád-kor végén.

VI.

A XIII. SZÁZADI ŐSÖK NEMZETSÉGEI

31. A Drávántúli Agya és Kádár-Kalász. Zágráb megyében tűnik elő 1242-ben *Agya ispán neme,* amelyből báni tisztek a század végén Orland fiai vagy *Orland neme.* – A varasdi zagorjei földből kapott *descensualis* földet a *Kádár-Kalász*-nembeli Andornok mester, de erről a várföldvizsgálók előtt nem tudott fölmutatni oklevelet 1247-ben. IV. Béla a következő évben oklevéllel igazolta adományát és V. István is megerősítette (1270).

32. A zalai Türje és Terkent, Gyovad, Gárdony és Damasa, Tátika, Gatal és Nyir, Aracsa, Bercs és Palat, Gyüre és Csabi. A Gyürlye, Tyürje, *Türje-nemzetség* premontrei prépostságot alapított Türjén. Első ismert tagja Gyécse fia, *Joachim* szebeni ispán, ki vára hadával, székelyekkel, besenyőkkel, oláhokkal és német telepesekkel ostromolta a bolgár Viddint (1215 k.), ennek fia, Fülöp esztergomi érsek és dédunokája Dénes, kit *Dezsőnek* is neveztek (1281, 1306). Joachim öccse Dénes nádor (Gyenis 1241–48), ki Szentgyirolton lakott (Szent-Grót) és *haláláig bán* címmel emlegették. – Türjétől északkeletre egy dabronci adásvételnél a *Terkent-nem* tagjai lemondtak elővételi jogukról (1281).

A zalai-somogyi szélen levő *Gyovad* falu ősi fészke az e nevű nemzetségnek, amelynek tagja, Gábrián alapította 1217 előtt a bihari *gáborjáni monostort.*

A zalai serviensek 1232-iki oklevelében muraközi perben tanu *Gárdony-nembeli* Márk és „Gordon". – Ugyanott van említve *Da-*

masa, utóbb kir. ember, kinek neme a muraközi Domasinek faluban lakott.

Zala északkeleti szélén Barnag birtokosa 1233-ban *Tadeuka a Gatal-nemmel* együtt. Tadeuka a tatárjáráskor rabolt a veszprémi püspökség birtokain, ezért 1248-ban kárpótlásul át kellett adnia azt a hegyet, amelyen Zaland püspök fölépítette Tátika várát. Ugyancsak északkeleti Zala-szélén arácsi és paloznaki birtokos a *Nyírnem* (1243), mely *egy bárd erdőt* s földet, szőlőt adott el a tihanyi apátnak.

Zalavártól nyugatra *Aracsa* falu ősi fészke az 1237-ben említett Aracsa-nembelieknek. A Muránál kereszturi tájon birtokosok a *Berch és Palat*-nembeliek.

Az alsólendvai Hahót emberei ölték meg a *Gyüre*-nembeli Tamás kir. követet s nemzetsége összes földjeit lefoglalták, királyi közbelépésre azonban 1267-ben visszaadták. – Zalai *várjobbágyeredetű a Csabi* (Choby) *nemzetség,* amelynek tagjait az oklevelek comeseknek címezik (talán comes curialis castri = a vár udvarispánja = *alispán* volt a teljes címük, mert ezek is várjobbágyok). Ilyen comes Balázs egy Kerka-melléki határjárásnál (1257) s testvére Gothárd zalavármegyei *hadnagy,* 1268-ban *őrnagy,* amikor rokona, Olivér a hadnagy.

33. A somogyi Bő és Rád. Somogyvártól délre volt *Bű* falu monostorral, hiteleshellyel, a Bő-nemzetség közös monostorával s birtokainak ez volt a központja. Két ága a **Thúz- és Ders-ág.** Izsép és fia János várföldvizsgálók (1236, 1268). A dersi ágon Mihály erdélyi prépost, majd zágrábi püspök lett, testvére pedig *Fogas Péter székely ispán,* akiket rokonuk, Monoszlói Egyed 1294-ben örökbefogadott s *visnik*-ségül mindjárt adott nekik három falut a verőcei-atyinai uradalomból.

A somogyi Balaton-part közepén *Rád* falu az e nevű nem ősi fészke. Ennek tagjai *követségekbe* jártak, mint a jobbágyok szoktak, Görögországba és más külföldre is, a tatárjáráskor pedig a királyné őrségéhez tartoztak. Ezért három *pozsegai* birtokot kaptak. E nemből való Benedek veszprémi *püspök* (1290–1309).

34. A baranyai Mész, Kán, Lőcs, Lipó, Németi, Negol, Gég, Bodmér, Szabó és Csemely. A *Meyz*-nem tagjait délnyugati Baranyában 1214-ben azzal vádolták, hogy eladott két falujokat újra eladták s a kalocsai tüzesvas nem igazolta az alpereseket, ezért elvesztették három falujokat.

Soklyós vára körül birtokos a *Keán*-nem, amelynek első ismert tagja *Nagy Gyula bán,* akiről szintén nevezgették a nemzetségét (progenies Magni Jule bani). Bánsága 1219-ben kezdődik, aztán háromszor nádor, majd újra bán, de IV. Béla trónralépte után tömlöcbe vettette, ahol Nagy Gyula meghalt (1237). István ifjabb király visszaadott öt erdélyi falut II. Gyula fia Miklósnak, ki megalapította Siklóstól keletre a *bajcsi pálos kolostort* (1280). Erdélyi birtokainak neve Gyula-Medgyes, Gyula-havasa, Abrut-földe stb.

II. Gyula fia, Miklós említi bajcsi alapítólevelében a *Lőcs-nembeli* Septemust és a *Lipó*-nembeli Bacsát, kik collecta-szedők voltak az ő atyja tárnokmestersége alatt (1229–35), de a baranyai gyüjtésről nem tudtak elszámolni s emiatt 150 holdnyi kisharsányi földjük a tárnokmesteré lett a bajcsi klastromnál.

Pécstől délre volt *Németi* falu s ennek nemzetségéből említik Hendre valkói ispánt (1240).

A *Negol*-nemnek Baranya délnyugati részében volt *Körösmonostora* (ma körösi puszta). E nem első ismert tagjai nádori megbízott bírák 1247-ben Pécstől délre: Lőrinc és Bereve. – Ugyancsak Baranya délnyugatán birtokos *Gég*-nembeli Salamon, kinek magtalan halálakor birtokait rokonai örökölték, özvegye pedig természetben megkapva hozományát, elengedte a hitbért (1274).

Két *Budmér* falu volt Siklóstól északkeletre. Ennek nemzetségéből András és Teha fogott bírák 1285-ben s Andrást a király a megye szolgabírájává nevezte ki (1290). Valpótól délnyugatra, a Dráván-túli baranyai földön birtokos *Zabou*-nemzetsége 1295-ben. – Délkeleti baranyai-bodrogi szélen van Csemény, a *Csemely*-nemzetség ősi birtoka, amelyet Simon fiai 1297-ben átengednek örökre, mint zálogot Márk fia Mihálynak, a bácsi káptalan előtt. E nemzetség oklevelei a **Révay-család** levéltárában vannak.

35. A tolnai Szák, Apor, Zsadány, Kemény, Dörögcsa, Bikács. A megye délnyugati szögletén volt *Szák* falu s ma is van a komáromi Kisbértől keletre. Első ismert e nembeli ember *Barc fia Miklós,* az Aranybulla kiadásakor megbuktatott nádor, ki birtokos volt a veszprémi Berén, nemzetsége pedig az esztergomi Sédtőn (Süttő), a somogyi Zselic-ségben is, ez utolsó helyen a **Zopaágon** Pál fia Miklós, kire az volt a gyanú, hogy a Záh-nemből való, tehát kiirtandó, ezért itt hamis oklevél is készült (1341). De ez a Miklós visszakapta a hajdani Tittös birtokot (1346).

Monostoros falu volt a megye északi szélén *Apor* (Opour, Opor, ma Pálfa). Az e nembeli Sámson a Váradi Regestrum szerint tüzesvas helyett inkább kifizetett 30 márka kárt *négy tenyeres somogyi köböllel* (40 pintes öreg cseberrel) borban, rozsban stb. Győrmegyei birtokai e nemzetségnek Urukang, Baráti, Bős.

A megye északnyugati részén volt *Zsadány* falu. Ennek nemzetségéből az első ismert tag Ábrahám fia, Ivánka ispán (1234). Voltak ágai a nemzetségnek a fehérvári, nógrádi és pozsegai részeken is.

Pécstől északra Jánosi falu határában volt *Kemény* faluja vagy Kis-Jánosi. Ennek egy részét leánynegyedül kapta Csuda neje, Bökényi P. (1256) és örökségül hagyta fiára, Kemény ispánra (1294–96). Ezen ispánról vette nevét a falu és a nemzetség.

A *Dörögcsa*-nem (Drugcha, Durugcha) első ismert tagja a magtalanul elhúnyt Benedek (1264), kinek birtokait Salamon comes örökli. E nembeli *Simon* a tolnai (most somogyi) Döröcske faluból származott, Majs kir. udvarbíró helyettese lett s 1277-ben három eke földet kapott Kun László királytól s ott építette föl *Simontornyát.*

A megye északi részén van *Bikács* falu. Az ilynevű nemzetség első ismert tagja *Fodor Miklós* választott bíró (1291). A képeskrónikai Bikás ispán az 1074. évi kemeji ütközetben, az 1145. évi oklevélbeli Nagy Bikács ura s az 1193. évi oklevélben Egyed ura, mint Ujudvarral szomszédos földesúr nem hiteles írásokban vannak említve. E nembeli Egyed fiai arról nevezetesek, hogy ők építették a Kanizsa folyó Csákány-szigetén *Kanizsa-várat.* Mado-

csán, a megye észak-keleti szélén volt a nemzetség *Madocsa-monostora.*

36. A fehérvármegyei Andornok, Csór, Bökény és Baracs. A dunapentelei monostor kegyuraságát az *Andornok*-nem után 1240-ben a Zsadány-nembeli Gáborján kapta meg, hogy a monostort helyreállítsa.

A *Csór*-nem azonosnevű faluja Fehérvártól nyugatra van. E nembeli Botos és Achilles fiai 1241 előtt Kálmán hercegtől somogyi birtokukért cserébe kapnak három zalai várföldet, fölmentve a bánzsolozsmától, nyestbértől s egyéb terhektől.

Fehérvártól délnyugatra van *Bökény*-Somlyó hegye. Ezt az aljában lakó Bökény-nemről nevezték el, mely 1254-ben tűnik elő Vidol és Csuda személyében. A Szent László-kori bökény-somlyói *prépostság* szomszédságában e nembeli *Jakab ispán* 1277-ben megkapja IV. Lászlótól a fehérvári várnép és kir. szakácsok s a szolgagyőri várnépek és a hercegség porgáti (polgárdi) földjét. Ugyanakkor említik Bökény-nembeli *Péter bánt,* de Bokensomlyoa.

A megye délkeleti szögletén van *Baracs* falu. Az e nembeli Barleus, Farkas ispán fia a fehérvári káptalannal írásba foglaltatta elhúnyt nejének, Gyöngynek (Gyung), a Rátót-nembeli Miske ispán leányának végrendelkezését a veszprémi egyháznak hagyott vámosi birtokáról (1276). Akkor volt a veszprémi főiskola nagy földúlása.

37. A veszprémi Ajka, Lőrinte és Zágor, Pető, Dém, Pápa, Penkenő, Azán, Bala, Vásony, Nagytiván, Károny. Veszprémtől nyugatra van *Ajka* falu. Az ilynevű nemzetség első ismert tagja Lőrinc, Agyosz bán pristaldusa (1214). Ajkától kissé délnyugatra van *Lőrinte* puszta (Leurench, Leurenth), egykori falu. Az idevaló nem első ismert tagja Dedalus kir. udvarispáni megbizott (1236). Az Essegvári ágon I. Lőrinte öccse, Saul comes (1251, 1270) s ennek fia *II. Lőrinte* veszprémi ispán (1299), ki állítólag *100 éves* kort ért, noha 1304-ben Kőszegi János *lófarkon* hurcoltatta meg őt. Nőtestvére fiától, Vigmán nb. Miklóstól kapta Esseg-

várat (1309). – A Lőrinteiekkel szomszéd volt 1246-ban a *Zágor*-nem. Más adat nincs róla.

A *Pettho és Dém*-nembeliek 1242-ben együtt kapták meg a szolnoki Tisza-Bőt, ahol előbb böszörményiek laktak. Dém Pápától északkeletre van. – A *Pápa-nemzetség* Mezőlaky ágának első tagja Sike fia, Benedek al kir. udvarbíró (1244) s öccsének, Lampertnek fiai 1286-ban osztoztak Pápánál mezőlaki és acsádi, Locsmándnál undi (Eund) birtokukon. – A bakonyi ispán alispánja 1258-ban *Penkenő*-nembeli Saul. Erről nincs több adat.

Azon-nembeli Sükösd (Sixtus), *Bala* nb. Szatmár és *Vásony* nb. Hektor fiai, Miklós és László 1268-ban tagjai azon bizottságnak, amelyet IV. Béla király a veszprémi vár népeitől elvett földek viszszaadására rendelt ki. Vásony-nembeli az a Buza fia, Móric is, aki Vázsonytól délre, Mencshelyről származott s tisztje volt rokonának, Ladomér váradi püspöknek s esztergomi érseknek. (1270–92).

Nagy-Tiván (Noog Tyvan) nemét egy 1277. évi oklevél említi azzal, hogy e nembeli Gábor leánya, *Liliom,* Abodnak és másodszor György veszprémi nemesnek özvegye, első férjétől hitbérül kapott veszprémi malmát *cserébe* adta a veszprémi káptalannak két kisebb csopaki malomért és szőlőért. – Három évvel utóbb a *Károny*-nembeliek *zálogba* adtak földet öt márkáért a Giczy-családnak, ez még a Démy-családnak a megye északi szélén.

38. A vasvármegyei Pöse, Nádasd és Petenye, Sennye, Csém, Beic, Molnár, Csörnög, Herény. Kőszeg és Szombathely közt van két *Pöse* falu. Az ilynevű nemzetség első tagja Etöl, ki Galiciában a gubások (gubati) ellen harcolt s ezért kapta 1204-ben vagy kevéssel előbb Chuzár földjét s ezt 1224-ben Borsmonostornak adta. Pösei Máté 1263-ban mint pristaldus van említve egy közeli birtokegyességnél.

A megye déli szélén van *Nádasd* falu. E nem első ismert tagja Petenegy 1229-ben birtokot vásárolt a Muránál s megalapította a róla elnevezett falut, melyet kétszáz év mulva Petáncnak mondtak. Fiai Vincló, Varaszló, László szláv nevűek, akiktől híres magyar családok származtak a **Darabos és Gersei-Pethő-ágon,**

amelyek nevüket a Nádasdnál levő Darabos-hegyről és Gerse faluról vették. Az előbbi ágon Itemér fia, Imre királynéi apród, 1273-ban Erzsébet királyné udvari lovagja, *collecta-mentességet* nyer falvai részére, Verőce vidékén. Gerse 1316-ban leégett s az uraságból csak a kis Margit maradt meg. Ezt I. Károly *fiúsította* és Magyar Pál gimesi várnagyhoz adta nőül (1332) s az úrnő megalapította a *pápóci prépostságot*. – *Petenye*-nembeli Lodomer fia, Jaroszló és Luchan fia, Miklós voltak azok, akik Petáncot 1233-ban eladták a Nádasd-nembeli Petenegynek.

Nádasdtól messzebb, északkeletre van a két Zsennye falu. Az idevaló Zsegnye vagy *Sennye*-nemzetségnek 1237. évi osztozásánál 16 tagját sorolják fel. Ivadékaik kétszáz év mulva a **Sennyeyek.**

Szombathelytől nyugatra van Óvár falu s ettől északra *Csém* falu. E nembeli Severéd és Róland életüket vesztették az ország védelmében, azért rokonaik 1224-ben megkapták Óvár helyét, hogy várrá építsék fel újra s öt emberrel védjék, más öt emberrel pedig az ellenséget nyugtalanítsák.

Rumtól északkeletre van *Beic* falu. Ennek nemzetségéből *Farkas alkancellár* és zágrábi, győri püspök lett (1268–70). Unokaöccse Pál fia, Miklós megkapta Béla királytól a trencséni *Hricsó* várat (1265), aztán eladta 70 márkáért a Balassa-család ősének, Bitérnek.

Vasvártól északra van Molnári s idevaló a *Molnár-nem*, amelynek tagjai, Gyármán fia, Orosz véletlen megölése miatt rokonai 22 márka vérdíjat kaptak Beke fiaitól, Sámsontól és Saultól (1275).

Szombathelytől északkeletre Söpte faluban lakott *Csörnög* (Churnug) *várjobbágy-nemzetség*, amelyből Jakab fia, Marcellt, hősiessége miatt István ifjabb király megnemesítette tizedmagával és fiaikkal együtt; ugyanezt tette V. István 1271-ben a *Herény*-nembeli Páris várjobbággyal és unokatestvéreivel, Leuka és Balosaj fiaival. Páris atyja Bana vasvári *várnagy* volt. Herény, Gyeli és Káld falvakban is birtokos volt a Herény-nemzetség.

39. A sopronmegyei Osl vagy Csorna, Veszkény, Korty s a mosoni Tét. *Osl* nemének egyik ága, a *Csorna-* vagy Cserna-nem (1228), melynek monostora a csornai premontrei prépostság, I. Osl ispán alapítása (1230). Ezen Osl-nak hét fia közt van püspök és három ispán s ezek egyike II. Osl szörényi bán (1240), majd tárnokmester lett, Herbart baranyai ispán pedig elnyerte a körös-razinai uradalmat (1272–75). A **Keserűi-ág** a bihari Érmelléken lett birtokos. Az Osl-nem nevezetes családjai később a **Kanizsay-** és az **Ostfy-család.**

A rábaközi *Veszkény* falu ilynevű nemzetségéből lett a **Cziráki-ág,** amelynek alapítója Bertalan fia, Nagy Dénes, a morvamezei csata hőse, aki ezért 1265-ben megkapta a székási erdőóvó föld Cirák felé eső részét s itt építette föl Dénesfalvát (Dénesfa), melyet megvédett az erdőóvók ellen (1272–83).

Várjobbágy volt a délsopronmegyei Enyőd faluban *Korty* (Churt, Kurch) neme, amelynek tagjai 1232-ben perben átengedték Enyőd egy részét Osl nb. Tamásnak, Baka pedig öt eke enyődi földet adott Borsmonostorának (1237).

Moson környékén állott *Tét* falu. E nembeli Donát ispán 1228-ban királyi pristaldus volt. Sőt még előbb ide tartozhatott a Tét falubeli Bálint pristaldus, ki mosoni és győri falvakba iktatta be a Győr nb. Csepán és Pat nádort (1209/10).

40. A győrmegyei Gug, Pok, Péc, Alap és Patruh. A *Gug*-nembeli Benka kir. pristaldus, majd választott bíró (1216, 1248). A *Pok*-nembeliek poki premontrei prépostságán kívül I. Móric kir. főasztalnok fia, II. Móric főpohárnok, majd tárnokmester megalapította a mórichidai prépostságot (1251). Ennek fiát, Miklóst erdélyi vajdasága (1277) után is vajdának címezték. Poki Márton nevezetessége az, hogy ő ítélkezett az árpási besenyők és ispánjuk közt támadt viszályban (1224).

Két *Péc* falu is van Győr megyében. Az e nembeli Márk és rokonai 1240-ben elvesztették kajári peröket; de Márk unokája, Gergely már nagy úr, barancsi, kucsói, majd macsói bán (1272, 1279), végül kir. udvarbíró (1288), a **Marczaly-család** őse. Ivánka fiai

László, drégelyi várnagy (1294) és Aladár, kinek fia, Vörös Tamás az **Apponyiak** őse, több nyitramegyei vár várnagya, Avignonba küldött követ, kinek 1350-ig csak *egy nyitramegyei birtoka* van, Báb. A Péc-nembeliek *Szabolcsban* is szereztek három birtokot.

Az *Alap* falu neméből választott bíró Marcell, a szőllősi perben. Pannonhalmától keletre, Dörög falutól délre birtokos 1252-ben a *Patruh*-nemzetség Pázmánd és Nyalka falu közt.

41. A komárommegyei Vigmán, Bana, Ekli vagy Koppán. A *Vigmán*-nembeli Farkas fia, András 540 márkán vesz három falut, Billegét, Tótvásonyt és Bándot s ez utolsó helyen építette föl *Essegvárt,* Veszprémtől nyugatra. Az 1233. évi osztrák háborúban tanusított vitézségéért kapott öt eke földet Vigmán falu szomszédságában, *Csolnokon* (Csanak) s ehhez 66 márkán hozzávette Vata-Csolnokát. A tatárjáráskor szétfutott *kir. lovászok földjét* is megkapta IV. Bélától, de e föld egy részét vissza kellet adni a részben visszatért lovászoknak. Vigmán falut csak 1500 után kezdték Igmándnak nevezni s ma keserűvize terjeszti a nevét. – Igmándtól nyugatra van *Bana.* Az e nembeli Mihály fia, Mihály 1275-ben négy eke földet kap a kis IV. Lászlótól Veszprém megye északkeleti szélén, Dolosdon.

Oltmán fia Andrást, 1243-ban *Ekli-nembelinek* írják, 1290-ben pedig *Koppán-nembelinek.* Ez mutatja a két nem rokonságát, csaknem azonosságát. Ekel falu a Csallóköz közepén van.

42. Az esztergomi Sártiván-Vecse, Tardos, Bolnuch, Nána-Beszter s a pilisi Rosd. A megye nyugati szélén van Sártvány-puszta s van Vecse a nyitrai és pesti megyékben. Főleg az előbbi ősi birtoka a *Sártiván-Vecse*-nemnek, amelynek első tagja Gyula fia Barakony (1219), akinek fia, II. Gyula, már a hevesi Poroszlón lakott. E nemzetség neve két alapító testvér nevét őrzi.

Sártvány szomszédja *Tardos* falu. E nemhez tartoztak Pósa fia Tardos (1264), ennek fia Torda, rokonuk Egyed fia, Pál bán (1266–72).

Dunavecsénél van Bösztör, Esztergomnál Nána. A *Nána-Beszter* **várjobbágy**-*nemnek* tagjai 1228-ban elkülönítették földjeiket

az esztergomi egyház népeitől. II. Nána galiciai hősiességéért 1233-ban megkapta a fehérmegyei Sóskút falut, mint a kir. lovak prokurátora. III. Nána eladta sasadi jobbágyát a budai Sashegy alatt (1256) s utóbb dominikánus lett. E nembeli Csom fia, Mihály, veszprémi ispán volt (1243).

A pilismegyei Szentendre sziget a Rosd sziget s északi faluja Tahi-Tótfalu. *Rosd-nembeli* Domokos várnépeket visszaszedő pristaldusként jelent meg Váradon istenítéleti eskü meghallgatására (1221). *Tahi Dénes* pedig nádori pristaldus (1247). István ifjabb király belsőháborújában kitűntek Endre fiai, Demeter és Mihály s megkapták Tüzérvárat uradalommal (Abaúj várm.) s a beregi Lónyát öt más faluval, Demeter a borsmonostori kegyuraságot is (1266), Mihály pedig a nyitrai ispánságot s második felesége Hont-Pázmány nb. Kozma leánya 400 márkát költött mostohaleánya kiházasítására és ezért férje birtokaiból két beregi s egy ungi falut kapott (1285).

43. A pozsonymegyei Salamon, Magyar, Etre, Nolcsa, Puvur és Varas. A Csallóköz északi szélén Bél-Vata határában volt *Salamon* falu, a veszprémi Pápa határában pedig most is van. A Salamon-nemzetség a csallóköziből származott s 1241-ben a Vatán és Salamonban lakó Salamon-nemzetség a csallóközi *várjobbágyfiúk ellenében* megnyerte az ottani Áltatútja földet. E nemzetség származéka az **Esterházy- és Illésházy család.** Salamon fia, *Illés* 1281-ben tűnik elő s ő építtette Illésházát, Bél-Vatától északra. Az Anjou-kor elején élő Miklós unokája, Péter s ennek dédunokája, *Szerhás Balázs,* az Esterházyak őse Zsigmond király idejében.

Illésházától nyugatra van Kis- és Nagy-*Magyar* falu. Az itteni Mogor nembeli **várjobbágyok,** a Szent király szabadjai 12 mansióval (1240). Borostyánkő ostrománál kitűntek s nemességet nyertek (1284).

A csallóközi 12 Karcsa közt van *Etre*-Karcsa. IV. Béla 1240-iki oklevele szerint az Ethuruh-nembeliek 10 mansiója nem castrensis, hanem Szentkirály szabadja, **várjobbágy.** Nagy Lajos korában 1355-ben még nem nemesek.

Nikolcsa vagy *Nolcsa* tanu volt Szentgyörgyről a nyékiek ellen (1255). Fia, Pál hősiesen harcolt Pozsonynál, amikor ezt visszavették Kőszegi Miklóstól (1287), azért öt testvérével s két rokonával nemességet nyert. *Más* **várjobbágy**-*nemzetségekkel* együtt bírták *Szász* falut *Bél-Vatától nyugatra.* – Ugyanit lakott a Nolcsanemmel osztozkodó *Puvur és Varas* **várjobbágy**-*nem.*

44. **A nyitrai Berencs és Lipovnok vagy Koros, Dobák, Divék vagy Rátold, Csermény, Szécs, Ludány.** Egy *Berencs*-nembeli lovagot rablásai miatt 1244-ben fölakasztottak. Ez valószínűleg a *Lipovnok*-nem egyik ágába tartozott, mert a Lipovnok nem első ismert tagjai berencsi lakosok: Zsigárd (Sighart, Sigart), Péter és Agya (1247). Az egész nem összes ágainak közös birtoka volt Nyitrától délre, Berencsen. Drág fiait Lipovnok vagy *Koros-nembelieknek* is nevezik (1281, 1298) s e két falu Nagytapolcsánytól északnyugatra feküdt. Berencsi földjeiket 1272 előtt felosztották; köztük Rénald kir. ember és Páska ispán korosi birtokosok (1287, 1296).

A királyi udvarban talán **orosz ajtónállók** a *Dobák*-nem tagjai: Dobák, Tiba, Dona, Vacik, kiktől a király elveszi a nyitrai Chrenóc falut cserébe honti és nógrádi négy faluért. Dobák 1260-ban comes, fiait és rokonait beiktatták a honti Dragul (Drégely) és nógrádi Legény (Legénd) birtokába 1288 körül, de *a honti és nógrádi négy-négy nemesbíró, szolgabíró nem jelentek meg a beiktatáson,* mert a korábbi birtokosoknak, Hont-nembeli Hont fiainak a pere még nem dőlt el. Chrenóc Privigyétől keletre van, nyugatra pedig Divék.

Divék (Gyvek) az erről elnevezett nemzetségnek ősi birtoka. E nem tagjait akkor kezdjük ismerni, amikor már osztoznak (1246). Mikó fia, Balázs kivette a patrimonium negyedrészét, Divék és Majtény falu felét, a másik felét pedig osztatlanul bírta tovább a többi fiú. A második fiú Rátold volt s róla a Divék-nemzetséget egyszer *Rátold-neménck* is mondták (1290). A negyedik fiú, Miklós leszármazottjai a **Besznák, Bacskády és Majtényi-család.** Más ág a **Bossányi,** északkeletre Nagytapolcsánytól. Bodmér a

túróci prépostságnak hagyta túróc-visegrádi és nyitra-bossányi részét, de öccsének, Folkmárnak fiai visszaváltottak 9 márkán a bossányi részt. A *gyivéki erdőből* a nemzetség minden tagja irthatott tetszése szerint. E nemzetség leszármazói még a **Rudnay, Rudnyánszky, Zsámbokréthy** stb. családok. A Bossányi ágon Folkmár fia Bán fiai, Barleus alnádor és Jaroszló pozsonyi várnagy 1300-ban az esztergomi érseki uradalom jószágigazgatói és várnagyai az érsek hűtlensége miatt.

Nyitrától északra van Csermend falu. Innen való *Csermény*-nem, amelynek ismert tagjai Vince nyitrai püspök († 1255) és Dénes, aki kir. engedéllyel, mint megszakadó, a nyitrai káptalanra hagyta vagyonát életfogytig való eltartásért, amibe tizenegy rokona is beleegyezett (1264).

Zsitva-Födémesnél volt birtokos a *Szécs*-nembeli Mikó fia, Mikó ispán 1280-ig, amikor cserébe kapja az esztergomi egyház hetényi földjeit, Komáromtól északkeletre, ahol néhány éve birtokot vett hetven márkáért.

Kézai krónikája szerint cseh földről jött be a *Ladány*-nem. Nyitrától északra két ily falu van, bencés apátsággal s birtokos a Ludány-nem **Harabori-ága** (Chrabor). E nembeli Folkus megvette a földjei közé eső Zsigárdot, Nyitrától messzebb, délkeletre.

45. A barsi Bés, a nógrádi Kacsics, Záh, Szolnok, Pilis. Zemech unokájának, Benedeknek fia, *Bés* a pozsonymegyei Detrekő fölmentésében való részvételért három eke földet kapott Nyitra megyében (1273). E Bés-nembeliek régibb birtokai Barstól délre voltak.

Nógrádban az Ipoly balpartján találkoztak a *Kacsics*-nem négy ágának birtokai. Talán e nem *épített legtöbb várat:* Somoskőt, Salgót, Baglyaskőt, Hollókőt és Sztrahorát a szécsényi központ körül. E nem első ismert tagja Simon bán, *Gertrud királyné egyik gyilkosa* és öccse, Mihály bán. Simonnak jószágát elszedték, de maradt két fia, tehát nem volt Bánk bán veje, kinek magvaszakadt. A másik ág Folkusé (1255), kinek fiai 1271-ben osztoznak s köztük Farkas nógrádi ispán a **Széchenyi-család** őse, kinek fia,

Tamás erdélyi vajda és Mihály, ennek fiai pedig Simon székely ispán, a **Palásti Radó-család** őse és Cseh Péter, ki az erdélyi szászok közé házasodott s Nagydisznódon, Disznójón bíró = gräf, geréb lett, akitől a **vingárdi Geréb-család** származott.

Szécsénytől északkeletre volt *Záh* falva. E nevű nemnek első ismert tagja Bánk bán pristaldusa, berentefalvi István (1222), nevezetes tagja Jób pécsi püspök, kir. kancellár († 1279) s öccsének, Záhnak fia *Felicián,* I. Károly király merénylője (1330).

A *Szolnok-* (Zounuk-) nem ősi birtoka Bágyon, a délkeleti Nógrádban. Tagjai 1260-ban osztoznak: Pázmány ispán, *Szolnok,* Tönyő, Pósa stb.

Losonctól délkeletre van *Pilis* falu. Az e nembeli Miklós ispán fia, Demeter ispán 1287-ben eladja neje, a Hont-Pázmány-nembeli Becsend leánya esztergomi Sárkány falujának felét.

46. A gömöri Hamva, Zágráb-Korpás, Otrik s a sárosi Tekele. Rimaszécstől északra van *Hamva* falu, egykor *monostoros* hely, az e nevű Hanava-nem sírjaival. Első tagja Márkus fia, Hont ispán (1266), kinek neje Gutkeled-nembeli. A Hont személynév és címer mutatja, hogy a Hamva-nemzetség csak *egyik* **ága a Hont-Pázmány-nemnek.**

Szállásadó, tehát szabados **várjobbágyok** az *Otrik*-nem tagjai. Első ismert tagjai Otrocsicsk és Korpás fiai (1246), akiknek István ifjabb király vitézi viselkedésükért Otrokocshoz közel Harkácsot adta, cseh hadjáraton való vitézségükért pedig IV. László az egész nemzetséget *nemessé* tette (1274).

Sárosvártól északra lakott a *Tekele-,* Teköle-nem. Első tagjai a **Ternyei-ágon** István fia, Simon († 1269) s a **Roskoványi-ágon** Tekele és testvére, Bodon fiai (1278). Ez utóbbi ágtól 1337-ben vált el az **Usz-ág.**

47. A zempléni Bogát-Radvány, Tolcsva, Kócs. A *Bogát-Radvány*-nem Kézai szerint *cseh* jövevény. Valamennyi ágának közös kegyúri és temető *monostora a szerencsi.* Ez ágak együtt vannak az 1227. évi osztálylevélben, mikor osztoznak a rokon Csiz-

nek birtokán, mert ez megölte a rokon Bogátnak fiát, Filket s bajvívással legyőzve, minden birtokát elvesztette; de 1252-ben a rokonok visszaadták a Morvai Csiznek az Ondava-völgyben fekvő *Morva, Rákóc,* Körtvélyes és Arács falvait, csupán a Helmece-völgyi birtokait tartották meg. E nemből származott a **Rákóczi-család.** A nemzetség egyik ága már 1236-ban *Zalában* tűnik elő: Volfart fia, Péter, mint nádori megbízott, Zala megye északi részén van jelen egyes falvak elkülönítésénél, Volfart fia, Albert pedig, mint nádori albíró működik, aztán elosztják halápi birtokukat, Tapolcától északra (1243). A Rákóczi-ágnak is volt birtoka már 1228-ban, Dörgicsén.

Szerencstől északkeletre volt *Tolcsva* (Tulchua). E nem tagjai 1255-ben tűnnek elő, mikor Cséb pap hagyatékát öröklik. Aztán Toronyáért perelnek, Sátoraljától északra s 1288-ban a királybírák úgy békítették ki őket a Baksa-nemmel, hogy a peres birtok 180 márkáért a Tolcsva-nemé lett. Langueus ispán fia, János, egy szörényi bán leányát nyerte feleségül.

Rákóctól északnyugatra van *Kolcs*-Hosszúmező. A Kócs-nembeli Kócs fiai 1278-ban osztoztak Tussa, Ujfalu és Kolcs birtokukon s János 1289-ben királyi ember volt abaújvármegyeiek perében.

48. Az abaújvári Belus bán, Kompolt, Kinizs, Bucsk. A Váradi Regestrum (1208–35) szerint a tomoriak bevádolták Bánk bíró előtt Belus vagy *Beli bán-nembeli* Macsó fia Mártont, 15 márka kár és két emberölés miatt, aztán úgy egyeztek ki, hogy Márton 7 márkát fizet és bírói díjakat, a tomoriak pedig a pristaldust elégítik ki. Tomor falu a megye déli részén van.

V. István 1270. évi oklevele említi, hogy a *Kompolt*-nembeli Vak Andronicus (Andornak) Füzérvárat a megye keleti részén 11 faluval eladta II. András királynak.

A megye déli részén van *Kinizs* falu. Az e nembeli Ciprián fia, Mixa vagyis Miksa, mint királyi pristaldus, megjárja a jászói prépostság abaújvármegyei határait (1256–63).

Buchk-nembeli Mocsk (Mochk) fia, Lénárt, mint kir. ember = pristaldus, lefoglalja a hatvani konvent bizonyságával több bolyai nemes birtokát (1284), a hevesi határszélnél. Tornától délkeletre, Péderen lakott 1317-ben Bucsk-nembeli Filpe fia, Domokos.

49. A hevesi Apoc, Baksa, Bél vagy Ug. Heves nyugati szélén van Apc falu. Az *Apoc-* (Apuch, Opuz)-nem első ismert tagja, Tivadar, kir. pristaldus, ki mosonmegyei birtokba iktatja Győr-nembeli Pat mosoni ispánt (1208). Detre életmentője IV. Bélának a Sajónál s ezért kap három sárosi falut (1248), amelyeket V. István **„örök szállásbirtokként"** erősít meg (1270), vagyis a kir. adománynál szabadabb birtokjoggal.

A *Baksa*-nem Simon fia Baksával és Simonnal, a legifjabb öcscsel kezdődik, azért *Simon* vagy *Baksa és Simon* nemének nevezték. A *Boxa* név a lengyeleknél is előfordul. *Micbánné regéje* azon történeti tényt magyarázza, hogy a Baksa-nemből hét derék magyar család származott, t.i.: az **Agóczy-, Bocskay-, Csapy-, Eszényi-, Gálszécsy-, Sóvári-Sós- és a Szerdahelyi-család.** I. Simon fiai István ifjabb király mellett harcolnak s ezzel kezdenek emelkedni. Legkiválóbb Simon fia, *György*, a Sóvári-Sós-család őse, ki a morvamezei csatában 12 csehet fogott el (1278), elfogta Lithen oláh vajda testvérét, Leskó krakói herceget visszasegítette hatalmába (1285), Landecnél elfogta a tatár vezért és sok foglyot cserélt vele vissza. Ezért Leskó birtokot adott neki *Szandecnél*. György felépítette *Tarkő* várát s ezzel akadályozta a tatár betörést. Aztán Kun László ellen fordult a rokonaival (1290), majd támogatta III. Andrást, de 1294-ben már ennek sárosi várnagyát is megsebezték és elfogták. Utóbb György meghódolt és ő lett a szabolcsi ispán és sárospataki várnagy. György fiait I. Károly kivette a megyei bírák alól (szabad ispánság 1326).

Egertől északra volt a Bél-háromkút cistercita apátság, a „kumanok apátsága". E vidéken lakott a *Bél-nemzetség vagy Ug-neme*. Mint a Bél-háromkút apátságával szomszédos birtokos van említve Bél-nembeli Karul fia, János és Miklós (1246). *Tizenkét ága* van e nemzetségnek 1282-ben s egyes tagjai *comesek*, Ders comes fia, István pedig *bán*.

50. A pestmegyei Káta, Tétöny, Boszligh, Zsidó, Bicske. A megye északkeleti szélén van egy csomó *Káta* falu. E nem első ismert tagjai Ráfael ispán (1216), Absolon és Farkas (1219). Voltak birtokaik Szatmár, Szabolcs, Bihar megyében és *Zám-monostoruk* Debrecentől nyugatra.

A pestmegyei Tétény falu körül találkoztak a *Tétöny*-nem ágainak birtokai. E nembeli Péter körös-pozsegai földért perel a Vojknemmel és veszít (1228), aztán királynéi udvarispán és újvári, majd nyitrai ispán; unokája, II. Péter tót bán (1279–83). Ezen ág a **Pekry-ág,** mely a Pekwr, Pakra vizénél lévő földért kezdte az 1228. évi pert s kapott is belőle egy részt békesség okáért s övé volt ott Megyerics (Medjuric) és Sóskút, Tordas, a pesti Tétény-nél.

„Mindkét Pest civiseit" kötelezi Dénes nádor 1231. évi *Boszligh*-nembeli pristaldusa arra, hogy a veszprémi püspök tizedszedőnek adjanak helyet leveles-szín (foliatum) állítására s a mustos szekerek arra haladjanak el a bordézsma átadása végett. Ha a Boszligh-nál helyesebb volna a *Boztech* írás, akkor a **Rozgonyi**akat e nemhez kellene számítanunk.

Váctól délkeletre van *Zsidó* falu monostorral s mellette Mácsa. A Zsidó-nembeli Mácsa fia, Mihály ispán s ennek fia, Mácsa, a baranyai Turul falu birtokosa 1237-ben tűnik elő (Turony falu, Siklóstól ény.-ra). Zsidó falunál kapja a Tas-földet István királynéi tárnokmester (1284), kinek testvérét Zsidónak hívják. S innen ered a **gróf Csáky-család.**

Tápió-Bicske a Bikcsej-, *Bicske-nem* ősi fészke. E nembeli Detre és Luka eladják a Zagyva szigetén volt Zázth-földet (1256). Luka és öt rokona magtalan halála után a király eladományozta birtokait, de Bicske-nembeli Bicske, Paska, Ányás és Bacson a fiaikkal erőszakosan maguknak követelték, a kártételek és Luka két nőtestvérének *leánynegyede* fejében azonban elvesztették Bicske és egyháza felét úgy, hogy *választóvonalat húztak a főoltár ablakától a templom ajtajáig* (1275). Hat év mulva visszacserélték. Bicskei Gergely választott esztergomi érsek 1300 körül a fehérmegyei Bicskéről származott.

51. A csongrádi Csupor, Dorozsma. Szegednél, Tápén volt a *Csupor-nem* Vártó nevű halastava, mely a királyra szállt, mert a nemzetséget a tatárok kiirtották. – A *Dorozsma*-nem monostorát, apátját 1237-ben említik Szegednél, mint tanut, a pannonhalmiak Morotvája és Kanizsája perében. A Dorozsma nembeli János pedig ispán s István nevű fia mester 1269-ben, aztán királyi kardhordó, majd bán, t.i. Csák Ugrin bán albánja, akinek unokája András fia, Miklós nádor, a **Garay-család** őse (1340–86).

52. A bodrogi-tolnai Haraszt vagy Sebestény s a bácsi Bancsa és Dobra. A bodrogi Tárnok-monostora s a tolnai Sebestény-monostora *a Haraszt- vagy Sebestény-nemhez* tartozott. Miklós bán fiai, Miklós, Sebestény stb. az első ismert tagok 1240-ben s megosztoznak 1266-ban. Volt még *monostora* a nemnek a mai Adorján-pusztánál, Ó-Kanizsától délre, Bodrog megye északkeleti szélén.

Bácsvártól keletre volt *Bancsa* falu és *Dersmonostora.* Első ismert tagja a Bancsa nemnek Orbász ispán (1213), akinek fia *bíboros* lett (1252–66), t.i. *István* bácsi, majd titeli prépost (1238 stb.), váci püspök (1240–42), aztán tíz évig esztergomi érsek, ki nevezetes diplomatája volt IV. Bélának. Orbász fia, Bencenc (Vincenc) esztergomi ispán is (1244), kinek fia, István pozsonyi prépost és *kalocsai érsek* (1266–77). Bancsa-nembeli volt Orbász *pozsegai prépost* is (1264–86) „legis doctor, canonicus *Paduanus,* domini Pape capellanus conmensalis", mikor bíbornok nagybátyja őt is, mint az előbbit kitaníttatta *Bolognában.* Voltak birtokai a nemnek a Garamnál és Pozsegában, bácsmegyei ősi birtoka pedig *Orbászpalotája* (ma Verbász).

Bácsi **várjobbágy** volt a *Dobra-nem,* amelynek tagjait István ifjabb király Bácsvár hatósága alól kivett földdel ajándékozta meg, három év mulva pedig nemességgel is (1266).

53. A csanádi Honta s a temesi Vaja, Mena. A *Honta*-nembeli Kese ispánt szintén az 1237. évi pannonhalmi Kanizsa-per említi, mint szomszédot Török-Kanizsánál, a régi csanádmegyei határszélen.

Temesvártól nyugatra volt *Vaja* falu s az ilynevű nem első tagja Mohor fia, Jakab (1299). A tatárjáráskori Ruzboid hasonlónevű unokájától (1296–1300) származott a **Zay-család**. – A temesmegyei Papd egy részét (ma Bobda keleti-torontáli szélen az északibb Béga-csatornánál) kun családtól vette a *Mena*-nembeli Péter fia, János (1288) tizenöt márkáért.

54. Az aradi Hodos, a békési Barsa és Smaragd. Arad megye középészaki szélén van *Hodos* falu. Az e nembeli Gonga, mint nádori pristaldus működik 1218-ban, Aradvár jobbágyai ellen folyó perben.

Békés vármegye északkeleti széléhez tartozott a mai bihari *Barsa*-puszta. Az e nembeli Kelemen 1205 körül Moch nádor bihari ispán bírótársa s e nembeli Apa is a Váradi Regestrumban. Tamás és fiai 300 márkányi kárt szenvedtek a király pártján harcolva, ezért IV. László nekik adta *Adorján és Körösszeg várát,* Váradtól északra és nyugatra. Hódmezei vitézségéért *Róland* erdélyi vajda lett (1284), testvérei István főpohárnok és *Kapozs* (Kabos, Jakabos) főlovász, borsodi ispán. De 1268-ban szövetkeztek a Kőszegiekkel s mikor IV. László Körösszegre hívta ellenök híveit, Kapozs meggyilkoltatta a királyt fölbérelt embereivel (1290). III. Andrásnak is kezdetben hívei, de már 1294-ben a király ostromolja Adorján várat. Róland 1298-ban újra a király híve és pártolja Morosini Albert honfiúsítását.

Smaragd vajda, pozsonyi ispán, a **Zsámbéky-család** őse. *Smaragd-neméből* való Pált 1222-ben mint békésmegyei járomtelki János birtokos tanuját említi a Váradi Regestrum.

55. A szabolcsi Balog-Semjén, Jákó s a szatmári Drud és Tikod. Az 1214. évi galiciai hadjáraton tűnik elő *Balog-Semjén*-nembeli *Ubul* és testvére, Egyed. Ez meghalt a hadban. Ubul fiai, mint „pueri" Gutkeled István bán szolgálatába álltak (1250) s horvát földeket kaptak, István ifjabb király pedig *Patak* egyik tornyát adta nekik (1262), míg atyjuk, Ubul várat épített az alsó Szamosnál, *Kérsemjén*ben. Kun László gyilkosai Mihályt és fiait elűzték

és sugallatukra III. András publicus malefactornak nyilvánította Istvánt, hogy bárki elfoghassa és megölhesse (1291). István a budai országgyűlésen vizsgálatot kért, városok és váradi káptalan igazolták, hogy csak a király ellenségei ellen harcolt. Aztán Aba Amadé ellen harcoltak e nem tagjai s I. Károly visszaadatta birtokait (1317), amelyek Kálló-Semjén körül csoportosultak, ahol Mihály kúriája volt. Ennek ágából lett a **Semjéni-család,** Egyedéből a **Kállay-család** s harmadik a **Biry-ág,** kik 1290-ben osztoztak először, 1325-ben újra. A nemzetség levéltára mindmáig együtt van..

Nagykállótól északkeletre van *Jákó* falu. E nem első ismert tagjai 1284-ben Jákó falu egy részéért folyt perüket elvesztették.

A szatmármegyei Romá(n)d falu 1338-ban ősi jószága a *Gutkeled-nem Dorog-ágának.* Ama falut már 1231-ben *Drud*-nembeli Nyuud=Nyivöd fiai bírják. Ez a Drud-nem tehát azonosnak látszik a Dorog-ággal.

Az Ecsedi-láp keleti szélén van Tyukod, egykor *Tikod.* Innen származhatott Torda-Aranyos megyébe a Tikod-nembeli Sámson, aki tordai várjobbágytól vette meg Gerendet, de csak öt márkát bírt kifizetni s a többi tízet fiai adták meg 1268-ban.

56. A szilágyi Wirteta, Nopoc-Mezte. A *Wirteta*-nembeli Maladé 1259-ben birtokosa a szilágyi középnyugati Maladé falunak.

A megye délnyugati szögletében van Gyümölcsényes és Borzás. II. András 1227-iki oklevele a *Nopoc-Mezte*-nem tagjainak adja a Gyümölcsényes, másképpen Bozzás-földet, átírva Kálmán király oklevelét, mellyel Crassou civitast adta Mestának, a Bölények síkságát s a Székös erdőt, tized-, adó- és hadmentességgel. E hamis oklevél összefüggésben van azzal, hogy a Nopoc-Mezte-nembeli Napakor 1340-ben tiltakozott a Gyümölcsényes és Almás patakok közt elfoglalt jószágai miatt.

57. A szolnok-dobokai Szil és Borsa. Az Almás mellékvölgyében van Szent Péter-Szili falu, a *Szil-nem* birtoka. E nembeli Adrián, Csák Demeter főasztalnok prisaldusa, szabadon bocsátja szolgáját (1214). E nemet *Kalatha-nemének is hívták.* Kalatka leányát 1379-ben említik utoljára. Többé aztán nincs szó e nemről.

Régen Doboka megyében volt *Borsa* falu, aztán Kolozs megyéhez csatolták. A Borsa-nembeli László fia, Csonka László erdélyi alvajdának (1288–91) szintén volt alvajdája. Fiai iklódi birtokosok. Voltak Lucsáki és Szentgáli ágai (1295).

VII.

A XIV. SZÁZADI ŐSÖK LOVAGNEMZETSÉGEI

58. A tolnai Kék-Iván és Horch. A *Kék-Iván*-nembeli Györk fia, Györk nőági rokonának Barnabás fia Ivánkának adta vásárolt Ocrad és Mirohseg nevű földeinek harmadát, a dunaföldvári közeli konvent előtt.

Tolnától nyugatra van Harc-faluról elnevezett *Horch*-nembeli Pázmán fia Pál 1310-ben a baranyai Lajméren 4 eke földet vesz rokonától, Illés fia Gáborjántól, ki a tolnai Csámpán lakott.

59. A valkói Ugra és a hevesi-borsodi Ráz. Az *Ugra*-nembeli László és András fiai elzálogosítottak egy darab rücsi földjüket (Ruch) s mivel nem váltották ki, azért a valkómegyei törvényszék kimondta ama föld elvesztését (1311). Rücs a mai Verőce megyében feküdt, de akkor Valkóhoz tartozott.

A *Ráz*-nembeli Tardos leánya 1320-ban gyermektelen özvegy s elhúnyt férje Bél-nembeli István volt, Heves-Borsod megyék szélén.

60. A zalai Tördemic, külszolnoki Vezseny, zempléni Rozvágy. A vasvári káptalan 1325-iki oklevelében említi *Tördemic*-nembeli Péter fia Pált.

A *Vezseny*-nembeli Kozma ispán leánya Skolasztika, miután Tomaj-nembeli Abády István nevű férjét eltemette, Budán ferences Klarissza-apáca lett s mint ilyen, megjelent a budai felhévvizi keresztes-konvent előtt és megbízta Szűcsy Miklóst, hogy férje

rokonától és örökösétől, Szentimrey Lóránttól hajtsa be az ő hitbérét és hozományát. Végül az egri szentszék előtt 50 márkában egyeztek ki (1327). Vezseny falu Külső-Szolnok megyében van.

A zempléni Rozvágy falu lehetet ősi fészke azon *Rozvágy*-nemnek, amelynek tagja, Péter egri prépost, 1329 táján rozvágyi birtokát s almagyari malomhelyét az egri káptalannak hagyja.

61. A körösi Gerecs, hevesi Bék, tótországi Myle. A *Gerech*-nembeli András fia, Egyed, 1349-ben mint követ, a pápa megbizottjainak levelét viszi a jasztraberszkai stb. plébánosokhoz, a toplicai apát és csernembli német lovagok perében.

A *Bék*-nembeli Szentdomonkosi Varjú Miklós 1350-ben Laskó hevesi falu felét kapja urától, Széchenyi Tamás vajdától, majd kir. udvarbírótól. Laskó a Csörsz árka mellett feküdt.

Myle-nembeli János fia Pétert Kont nádor 1366-ban kiküldte, mint nádori pristaldust, megbizottat a tótországi Prodavicz és Kamarcza falvak elkülönítésére.

62. Utolsó nemzetség a somogyi Mysel, 1408-ban. E nembeli Vörös János fiai, Illés, Dénes és Péter a somogyi Öreglaknál egy vasadi szőlő eladásába beleegyeznek. Ezentúl az oklevelek már nem használják a „de genere” kifejezést.

VII.

Nemzetségi lovagcímerek

63. A magyar nemzetségi címerek időrendje. A legrégibb címerek célja az, hogy a páncélos csapat paizsán ugyanazon ismertetőjel legyen, mint a csapat urának a sisak-ormán. Ez az *orom az igazi címer.* Másodsorban címer az *ormon levő ismertetőjegy,* mely állandó a bárói családban s kiváló lovagoknál, harmadsorban címer a páncélos csatlósok, *serviensek paizsán levő hadúri jegy.*

Az első bandériumok urai a *bárók,* a király főtisztjei, akiket vagy a leggazdagabb családokból vesz maga mellé, udvarába és várai élére, vagy maga tesz nagybirtokossá a király. E magyar bároknál találjuk meg a legrégibb címereket tiszti, bárói pecséteiken, amelyeket aztán nemzetségök többi kisebb tagjai is pajzsukra vettek.

Magyarország legnagyobb birtokosai a király után a *Csák-nemzetség* tagjai, azért náluk találjuk meg a legrégibb nemzetségi címert 1217-ben, vagyis a magyar kereszteshadjárat évében. Ezután a *Miskóc-* és *Keán-* (Kán-) nemzetség címerei tűnnek elő (1222, 1224) főtisztséget viselő tagjaik pecsétein. Majd a *Hahót, Gutkeled és Rátót* címerek következnek (1235–36). Aztán harminc évig nem akad újabb címer IV. Béla egész uralma alatt csaknem haláláig, amikor megjelennek a pecsétmaradványokon a *Kemény, Vaja* és *Héder* nemzetségek címerei (1268, 1272–73), majd a *Pok-, Aba*-nemzetségé (1280–86) s az Árpád-kor utolsó évtizedében a *Győr, Péc, Ákos, Hont-Pázmán* uraké (1295-ből kettő, 1299-ből is).

Az Anjou-korból maradtak ránk a következő nemzetségek címeres pecsétei:

Dorozsma, Hermán, Balog-Semjén, Borsa (1311–19),
Balog, Csór, Kacsics (1328–36),
Tomaj, Bogát-Radvány, Ludány (1350–55–59),
Osl, Geregye, Csanád (1363–65–68),
Kaplyon, Szente-Mágócs (1370–77).

A XV. századi maradványokból megállapított nemzetségi címerek: a

Baksa, Kökényes-Rénald, Monoszló (1402–7–8),
Becse-Gergely, Ják, Tekele (1415–18),
Bárca, Örösur (1421–29),
Hamva, Káta (1437–39),
Borics, Bár-Kalán (1492–97) nemzetségé.[9]

64. A nemzetségi lovagcímerek színezése. A legavatottabb Csoma József összesen 20 nemzetségi címerpaizs és címeralak színeit tudta megállapítani, a többi címerek színezéséhez azonban nem talált adatokat, csak a címeralakot határozta meg 22 nemzetségi címer számára. Mindez összesen 42 címer, majdnem csak ötödrésznyi szám a közel 190 nemzetség számához képest. Ez nem azt jelenti, hogy a nemzetség-címerek 4/5 része nyomtalanul elveszett, hanem inkább azt, hogy a legtöbb nemzetség kisbirtokú lévén, nem is volt lovag- vagy bárói címere, nem volt hadcsapata.

A címerpaizsok színe *legnagyobbrészt kék vagy piros* (8, 6), csak kevés az arany (3), még kevesebb az ezüst és fekete paizs (2, 1).

Kékpaizsú címerek a következők:

a Tomajok arany grifje,
a Kacsicsok arany oroszlánja koronával,
a Baksák arany kosszarv-párja (a sisakormon női fejre illesztve),
a Kaplyonok arany solyma kiterjesztett szárnnyal,
a Dorozsmák arany országalmát harapó, cölöpösen tekergő kígyója,
a Győrök arany lilioma stilizálva,
a Hontok arany félholdjában arany csillag,
a Pécek ezüst harántpólyája jobbra döntve.

Piros paizsú címerek:

a Haholdok arany bölényszarvpárja, köztük kis kereszt, bölényfejen,
a Hermánok arany sárkánya,
a Rátoldok arany hárslevele,
a Káták aranykereke,
a Gutkeledek ezüst három oldaléke,
a Héderek ezüst három cölöpje (vagyis függőleges ezüst szalagja).

Aranyos paizson címeralakok:

a Balogok fekete kétfejű sasa,
az Oslok fekete sasszárnya piros lábon,
a Csanádok fekete sólyma.

Ezüst paizson címeralakok:

az Abák fekete sasa koronával, csőrében koszorúval,
a Monoszlók piros sakkos négyzetei csúcsra állítva.

Fekete paizson címeralak:

a Jákok arany oroszlánja, korona nélkül.

65. A bizonytalan színű nemzetségi címerek. Itt azon címerek sora következik, amelyeknek címeralakját Csoma nagy nehezen meghatározhatta ugyan, de már a paizs és címeralak színeire nem talált adatokat. Ilyen címerű nemzetségek és címeralakjaik a következők:

a) a Csórok *grifje,*
a Csákok oroszlánja,
a Kánok oroszlánja, leopárdos, szembenéző,
a Bár-Kalánok oroszlánja félig emelkedik ki, arany,
a Bogát-Radvány oroszlánja, félig nő ki koronából (Rákóczi, Monaky-ágé, keréken szarka),
a Ludányoké bivalyszarvpár 3 pár gombbal vagy hárslevéllel,
a Bárcák szarvasagancsa, emberi törzs jobbkarja helyén, kék paizson,
a Tekelék szarvasagancsa emberi törzs balkarja helyén,
a Kökényes- Rénaldok félkutyája,

b) a Boricsok kétfejű *sasa,*
a Miskócok sasa koszorút tartó csőrrel,
a Balog-Semjének sasa,
az Örösurék sólyma összetett szárnyakkal,

c) az Ákosok *halpárja* (női fej körül, szájjal a száj felé, a sisakon),
a Borsék ezüsthala,
a Becse-Gergelyék kígyója, országalmát harapó, koronás, cölöpösen tekergő,

d) a Geregyék leveles *gallya,*
a Pokok rózsája,
a Szente-Mágócsok hármas rózsája,

e) a Keményék hármas *csillaga,* 8 ágú, ezüst holdsarló homorú-íve fölött,
a Hamvák csillagos holdsarlója,

f) a Vaják *hasított paizsa, fémes és színes mezővel.*

[1] Az olasz városok és egyetemek közönsége (universitas vagy communitas) 1200 körül kezd választani rectort.

[2] Karácsonyi I. 291–343. l.

[3] Karácsonyi I. 3–71. l.

[4] Karácsonyi II. 182–239. l.

[5] Karácsonyi II. 244–264. l.

[6] Karácsonyi II. 19–91. l.

[7] Karácsonyi I. 344–371. l.

[8] Mondja Karácsonyi. De azt is figyelembe kell venni, hogy Margit csak 1186-ban jött be, ellenben a Kökényes Radnót nemzetség *garábi monostorának premontrei lakói 1179 előtt költöztek be Lotharingiából,* Mendinus fehérvári prépost kérésére. *Az alapító nemzetség őse tehát még előbb* lett ott földesúr.

[9] A rekonstrukció nehéz feladatát Csoma József oldotta meg akadémiai kiadványában. (Magy. nemzetségi címerek 1903, 172. l.)

A KIADÓ UTÓSZAVA

Sorozatunkban a magyar polgári történetírás legjelesebb – új kiadásban nem hozzáférhető – munkáit kívánjuk ismételt megjelentetéssel, vagy esetleg még kéziratban heverő művek publikálásával a szélesebb közönség számára megismerhetővé tenni. Azokat az írásokat, amelyeket a második világháború után nem az adott tudományterület változásának önmozgása, hanem a direkt politikai akarat iktatott ki a tudományos gondolkodásból, az egyetemi tananyagokból, a közkönyvtárakból és az érdeklődő nagyközönség látóköréből. Tudjuk, hogy a megjelentetendő írások témakörében a legtöbb esetben születtek újabb feldolgozások, de hiszünk abban, hogy a történettudományban is vannak állandó, „örök" értékű művek, melyek időszerűségét nem érinti egy-egy részletük (netán egész témakörük) későbbi, mégoly „korszerű" feldolgozásának megjelenése. A kiadó úgy gondolja, hogy a magyar történetírás utóbbi évtizedeiben túl sokáig volt hegemón helyzetben egyetlen ideológia ahhoz, hogy lemondhassunk a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeinek gondolati sokszínűségét tükröző munkákról.

* * *

Erdélyi László Zsigárdon született, 1868. március 2-án. Bencés szerzetesként 1892–1910-ben főiskolai tanár, majd levéltáros és főkönyvtáros Pannonhalmán; 1911–től egyetemi tanár Kolozsvárott, majd 1919-től Szegeden. 1938-ban nyugalomba vonul, ezután perjel Zalaapátiban. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1905-től. Leginkább a magyar középkor történetével foglalkozott, de például szerkesztette és részben írta a Pannonhalmi Szt. Benedek-rend történetét. Erdélyi László Zalaváron hunyt el, 1947. augusztus 17-én.

* * *

Az írások eredeti megjelenése:

A MAGYAR LOVAGKOR TÁRSADALMA ÉS MŰVELŐDÉSE. A szerző kiadása (Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. nyomása) é.n. [1932.]

A MAGYAR LOVAGKOR NEMZETSÉGEI. A Szent István-Társulat kiadása. Budapest, 1932.

Kötetünk érintetlenül, betűhíven közli az eredeti szövegeket, tehát sem az egykori helyesíráson és szóhasználaton (pl. *anachronizmus, plebánia, szerviens* stb.), sem a mondatszerkesztésen nem változtattunk, mindössze a nyilvánvaló nyomdahibákat javítottuk. A []-ben található kiegészítések a szerkesztőtől származnak – ezek a legszükségesebb esetekre korlátozódnak, ahol a szövegértéshez fontosnak láttuk.

TARTALOM

A MAGYAR LOVAGKOR

A MAGYAR LOVAGKOR NEMZETSÉGEI

Hunn ősökkel dicsekvő kis nemzetségek

Honfoglaló ősök lovagkori nemzetségei

Szent István-kori ősök lovagnemzetségei

Kálmán-kori ősök nemzetségei

A XII. SZÁZADI ŐSÖK NEMZETSÉGEI

A XIII. SZÁZADI ŐSÖK NEMZETSÉGEI

A XIV. SZÁZADI ŐSÖK LOVAGNEMZETSÉGEI

Nemzetségi lovagcímerek